

ШОИИМ БУЛАЕВ

КУНБОТАРДАГИ БОҒ

Қисса ва ҳикоялар

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти

Бўтаев, Шойим.

Кунботардаги боғ: Қисса ва ҳикоялар.—Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. 1997.—168 б.

Шойим Бутаевнинг ушбу тўпламдан жой олган қисса ва ҳикояларида инсоннинг қалб кечинмалари ва оғриқлиқ қайғулари замон ва макон чегарасига сигмайдиган абадий ҳодисалар сирасига киради. Қитобни ўқиб чиққач, бунга ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз.

Ўз 2

4702620201—46
Б ————— 21—97
М352(04)—97

© Шойим Бутаев, 1997 й.

ISBN 5-635-01622-7

КҮНБОТАРДАГИ БОҒ

«...Зулун одамга қўшилмайди, Абдиннинг бошида дўппи, оғзида гап турмайди — қулоғи тик этган товуш эшитса, тили қичийверади! Узи чўзинчоқдан келган каллада фаросат битмаскан-ов! Кўрган бўлсаларингиз ўзларингиз гувоҳ, кўрмаган бўлсаларингиз, эшитган чиқарсизлар, Улғай кампирнинг ўғли, ҳа-а, ўша-а... Расм чизаман дебми-ей, нима балоларни ўйлаб, катта шаҳарда неча йиллардан буён улоқиб юрган Тўхтасин ҳам чуввабош¹ эди! Абдин гапирамиз, Зулунни ундоқ-бундоқ деймиз-у, нимаики бўлса, дўппини қийшиқ кийсам, Абди — элнинг орасида, Зулун ҳам шу тупроқда юрибди! У-чи?! Улғай кампирнинг ўғли-чи?! Барибир қайтиб келмайди! Келмайди у! Юриш-туришидан аён...»

Биров бу ҳақда сўрайдимн-сурамайдимн, қизқадими-қизқмайдимн, заррача иши йўқ, Нуъмон қиртиш учраган одамга оғзидан кўпик сачратгудек ошиқиб-шошиқиб шу сўзларни тўкиб соларди. Унинг қўл силкишларини, томоғи ҳирқираб энтикиб қолишларини кўрганлар: «Бу одам шу гапларни айтмаганда, бирор фалокатга йўлиқарди-ёв!» — деган фикрга борарди. Нуъмон қиртиш Улғай энагаям, унинг ўғлигаям жуда-жуда ачинаётгандек куйиб-пишар, қайғу ва ачиниш аломатлари зуҳур этган юз-кўзларига қараб туриб, ғофил одамлар унга ишонишлари ҳам эҳтимолдан холи эмасди.

...Қишлоқ қияликда. Ҳттиз-қирқ хўжалик. Эркаклар қўй боқишади, жун қирқишади, мол сотишади, олишади; аёллар сигир соғишади, гилам тўқишади, таппи қилишади; турмуш қимирлаганга яраша ўтади. Ун сёроб, гушт узилмайди, эғни-бошлари бут. Фақат сув танқис. Билакдеккина ариқчада бўлса ҳам ҳовлига сув

¹ Узунбошли демоқчи (шева).

кирганига нима етсин Йўқ, юқоридан сув келмайди. Агар пастдаги булоқнинг суви юқорига чиқарилса ёинки қишлоқ булоқ этагига кушириб келинса... Барни хом хаёл!

Ёз ойлари кучаларда, ҳовли саҳилларида тупроқ билкиллаб, қизиб ётади, оёқ босиб бўлмайди, сал шамол кўзгалса, чанг-тўзон кўз очирмай қуяди. Толдан бўлак тангадек соя ташлайдиган дарахт йўқ. Саратон авжида толлarning шохлари, барглари кун тигига дош беролмай сулжаяди. Уйга қамалиб, тешик-тирқишларни беркитиб, дераза-эшикларига қора парда тортиб жонга жиндаккина ҳаловату ҳузур бахш этишдан ўзга чора қолмайди.

Қишлоқнинг кунботар тарафида, икки-уч чақирим масофада ёлғиз тепалик бор — Яккатепа. Тепа бўлиб тепамас, куксида ҳаминша яшнаган арчалар узоқ-узоқлардан кўзга ташланади; тоғ десанг тоққа ухшамайди: харсанглар уёқда турсин, оддий тош ҳам учрамайди. Унинг ён-атрофини баҳор чоғлари майин, сап-сарик гулли қашқайўнғичқа қоплайди. Тепаликнинг шундоқкина остида, камарчаларда сон-саноксиз булоқ кузлари бор, бири қуриса, иккинчиси қайнаб чиқаверади, бу ерликлар уни Галабулоқ дейишади. Баъзан Қайнарбулоқ деб ҳам атайверишади. Пастроқда беш-олти хужаликнинг тоқзору урикзор боғлари бор. Боғ эгаларининг аксари кексалар. Наврузданоқ кўч-куронларини эшак аравага ортиб келишади-да, боғу уйчаларининг уёқ-буёғини тузатиб, то кеч кузаккача туришади. Туй-маросим ёинки бирор лозиманда чиқиб қолсагинна қишлоққа келиб-кетишади. Қуни-қўшниларга, қариндош-уруғларга урик пишганда ўрик, узум пишганда узум келтириб беришади.

Боққа биргина одам кўчиб борса, бас, Галабулоқ дарров қишлоқнинг бир бўлагига айланади. Қишлоқнинг аллақандай куз илғамас томирлари у ер билан беихтиёр боғланади. Умумий янгиликларда тез-тез тилга олинади:

«Эшитдингми, Қурбон ота боққа кўчибди!»

«Навруз ҳам кепти-да!»

«Улғай энанинг эртапишар ўриги қизарибди».

«Ўрикни таёқ билан қоқмаслик керак».

«Териб олса бўлмайдимми?»

«Шохини силкитса бўлади».

«Тагига гилам тутиш керак».

«Эртага Хушҳол энанинг тоқ чопиғига ҳашарга!»

«Биратўла Холвои буваникени ҳам чопа қолайлик!»

Одамларнинг гап-сўзлари оҳангидан Галабулоқ уларнинг ўзлариники эканлигини, кўчиб борганлар ҳам буни ҳеч қачон рад этмасликларини англаш мумкин эди.

Фақат... Бир йилдирки, Нуъмон қиртишининг дилига аллақандай мудҳиш бир нарса гулув солади. Бир йилдирки, «Улғай кампирнинг ўғли энди қайтмайди! Қайтмайди у», — дея куйиб-пишаверади.

«Нега қайтмайди?» — деб сўрашса: «Чуввабошлар бефаросат келади», — дейди.

Ўйлаган дондлигини! Қойил-э!

Шу асно у, Улғай кампирнинг ўғли бир умр чуввабошлигича қолади, деган фикрнинг исботлашга ҳаракат қилар, ҳатто девор-дармиён қўшнисини Абди ва ҳеч кимга озори тегмаган Зулуннинг неки қусуру иллатлари мавжуд бўлса, сабаби — чўзинчоқ бошларидан, дер, Абдню Зулунга: «Тан олмай иложларнинг йўқ», дегандек мунофиқона тиржайиб қарар эди.

«Хў-ўш, Улғай кампирнинг ўғли қайтиб келиш-келмаслигининг Нуъмон қиртишга нима дахли бор?» — деб ўйлаётгандирсиз. Гап бошқа ёқда.

* * *

Боққа кўчган Улғай эна бугун қишлоқ ҳовлига паҳса деворлару тезакхоналар теварагига ёпиштирган таппиларини йиғиштириб олгани келди. Кўллари титраб, юраги ҳаяжондан дук-дук урганича эшикни итариб очди. Уй, ҳовли кучганида қандай бўлса, шундай турибди, фақат супа остида ёввойи супурги, ёронгуллар ғовлаб кетибди. Этакдаги қудуқ бўйида толлардан тўкилган қизғиш япроқлар ҳовли саҳнига сочилган. Супанинг бир четига аллақандай қуш ич қўйибди. Кампир бир тутам қуруқ пичан устида хол-хол кулранг тухумчаларни кўрди. Яқин бормади, ҳуркиб юрмасин. Ўйга кирди. Кўрпаси йиғиштириб олинган сандал устидаги патнисга зимдан назар ташлади. Иккита поён, бир пиёла қаймоқ, поён устида беш-олти бўлак чақмоқ қанд...

«Тўхтасинининг насибаси», деб ўйлади. Кўриниб турсин, деб патнис устига ёпилган доканинг бир четини сал очиб қўйганди. Очiq жойдан қирган бир-иккита чивин йўлини тополмай тинимсиз фингилларди. Улғай эна хўрсинди. Докани кўтарди. Улар зумда болорларга бориб қўнди. «Насибаси насиб этсин!..» — деди кампир ўғлининг насибасини олиб қўяркан. У жойнамоз устида ҳам, тандир бошида ҳам ҳамниша юрак-юрақдан илтижо қи-

либ пичирлайди. Угли Тўхтасиннинг насибаси борлиги дилига таскин бағишлайди.

...Улғай эна кўчирган таппилар ўрнида доира шаклида излар қолди. У сал букчайганча уч-тўрт таппини устма-уст қўйиб таппихонага ташир, эринмай тахлаб чиқар эди. У ердан чириган гўнг ва чириган сомон ҳиди анқирди. Кампирнинг қўли ишда-ю, паришон хаёли аллақайларда саросар кезар, ҳаракатлари суст эди... «Оз қолди, эртага йнғиб-териб кетарман», деб ўйлади у обрез олдида чўнқайиб обдастан сув қуйиб қўл ювар экан. Румолини бошига елвагай ташлаган, енглари ши-мариглиқ, томирлари бўртган билаги совуқ сувнинг ҳузурбахшлигидан куч-қувватга тўлаётгандек. У обрез устига эски шолча ташлаб қўйди. Шу маҳал кўча эшикнинг зулфини бетишим шиқирлаётгани қулоғига чалинди. Юраги ҳаприқди. Оёқ-қўли титраб: «Ман ўлмасам, ман ўлмасам, ичкаридан занжирлаб қўйибман-ку!» — деганча пичирлаб, ҳарсиллаганча эшик томон шошилди. «Келдимикан-а!» деб ўйлаб эшикни очди-ю, ҳафсаласи пир булди.

Руқия келинбиби энанинг рангу рўйи оппоқ оқариб, бир ҳолатда эканлигидан аввал саросималанди, ҳатто кўрқиб кетди.

— Сизга нима бўлди, Улғай эна? — деб сўради.

Улғай эна ўзини тутолмади. Эшик кесақисига беҳол-бемажол суяниб қолди. Кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

— Билмадим, Руқия, билмадим!.. — деди астагина.

Руқия келинбиби тўзғинган сочлари устидан дурраси сирғалганча бўйнига тушганини чамаси пайқамас, ажини туша бошлаган кулча юзи ҳам, очиқ кўзлари ҳам нам, лаблари пирпирар эди.

— Келганингизни билиб, кўриб утай дедим, эна! — деди у.

Улғай эна кўз ёшларини артди. Руқия келинбибининг йўқловни дилини бир оз ёритди. Улар бир-бирларининг елкаларига қўл ташлаб кўришишди. Улғай эна ичкарига бошлаган эди, индамай эргашишга Руқия келинбибининг сабри чидамай, пайдар-пай сўзлай бошлади:

— Нон—нон-ку, овқат—овқат-ку, Илёсим бир қултум сув ҳам ютолмаяпти. Ранги синиқиб, данакдек чақияпти болагинам! Маслаҳат беринг, эна, нима қилай?! Маслаҳат беринг...

— Томоғи оғришти-да.

— Оғриган, оғриган! Оғригандаям ёмон оғриган!

Руқия келинбибининг катта-катта, майини кўзлари унга мўлтайиб термилди. Илс — Руқия келинбибининг омон қолган иккинчи боласи. Туққизта туғди. Еттитасини тупроққа қўйди. Каттаси Элёр, кичиги Илс қолди. Элёр бу йил унин битиради. Уйчан, босиқ йигит. Илс унинг аксича, ҳамма нарсага қизиқувчан, тез-тез дардга чалинар, Руқия келинбиби унинг оппоқ юзи қизармаётганидан, гунгурсдай бўлиб юрмаётганидан надомат чекар эди.

«Куи бўйи қора тупроққа беланган яланғоч-салағоч болалар қайтанга қилч-қамчиндек, — уйлади Улғай эна. — Асраган кўзга чўп тушади, деганлари шу эканда!»

— Нашвати қайнатиб ичирдингми, Руқия?

— Ичирдим, ичирдим! — Руқия келинбиби шошқалоқлик билан жавоб қайтарди. — Файзи сийним юборган икки челақ нашватини офтобга ёйиб қуритиб қўювдим, — у этагини йигштириб супа четига омонат чўкди. — Қайнатиб ичиряпман. Ютолмайди, ютсаям фойдаси сезилмайди.

Руқия келинбиби сал нарсага дув-дув ёш тукаверадиган кўнгли бўш аёл эди. Қариндошми, еттиёт бегонами — одам насли азасида кўзига тупук суртиб утирмас, куюнганича, айтиб-айтиб йиғлайверар эди. Ҳозир ҳам кнприкларидан узилган бир-икки тсмчи бетидан сирғалиб тушаётганини сезиб-сезмай шоша-пиша:

— Дадасига, «дўхтирга оборинг», десам, қўл силтадилар, — деди. — «Пармон дўхтир кўк дори суртиб қўяди, тамом-да», дейдилар. Бувишнинг ўғлини кўзи оғригандай қабогига кўк дори суртиб қўйибди, шу-шу уртоқлари «кўккўз» дейишармиш. Кимнинг ҳам келини қорни оғриб борса, унгаям кўк дори берибди, ётар чоғи киндигингга боғлаб ётасан, деб. Ҳамма айб узимда! — Руқия келинбиби тиззасига шапатилади. — Утинсиз, тезаксиз қоладигандек, эрталаб, подаҳайдарда, подачига: «Подани бугун менга ётқизиб берасан!» дедим. «Хул, келинбибижон!» деди Туйчи. Туйчи менга доимо: «Қачон менга келин топиб берасиз», деб ҳазиллашиб юради. Топар-тутари яхши, қизларга ҳам одам ҳайрон, «подачи», дейишади. Пешинда денг, подани Сангиннинг уйи ёнидаги қиямаликка келтириб ётқизди. Хамир ёйиб, туппа қилиб турувдим. Туйчи кириб келди. Чангга ботган. Кўзлари йилтираб қурнади. Шўрлаган ердек қақроқ лабларини ялаб: «Келинбиби, айронингиз борми?» деди. Обрездаги кўзадан шокосани лиммо-лим тўлди-

риб айрон қуйиб бердим. Косани бошига кўтарди. Офтобни ютганми, дедим. Бир катра қолдирмай смирди. Чархин товоққа туппа сузиб бердим. Устига кўк пиёз, помидор, гармдорилардан тўғраганман денг. Паққос туширди. «Келинбибижон, ярим соат мизғиб олай», деди. Ёнбошига болиш қўйдим. Боши ёстиққа тегар-тегмас хуррак тортди-ку! Раҳмим келди. Тирикчиликнинг уйи куйсин, ёлғиз бошим, ёлғиз қорним, деб кун бўйи чопади. Бу маҳал Илёсим «ча-ча»лаб эчкиларни қайтариб юрган. Чанқаб-чанқаб муздай сув ичган... Қилтомоққа ўхшаб бир кечанинг ўзида рангини олдирди-қўйдди...

— Хушҳол кампирга олиб борайлик, — хаёлига илкис келган фикрдан Ўлғай эنانнинг чеҳраси ёришди. — Боғ қўшним-ку, айғиб чиқаман. Хушҳол билар давосини.

— Рост! — Руқия келинбиби ўрнидан турди. — Анчадан буён сизнинг олдингизга ўтиб бир кеча ётиб келаман, деб юргандим ўзим.

Ўлғай эна супадаги қуш иши атрофига нон ушоқларини сепиб қўйди. Ҳовли эшигини қулфлаб, калитни кўзга кўринарли жойга қистирди. Зипиллаб кетаётган Руқия келинбибига қараб, ўзи етиб олар, деган ўйда йулга тушмоқчи булиб турганди, тарғил буқачани олдига солиб келаётган Нуъмон қиртишни кўриб тўхтади. Нуъмон, ёши қирқ-қирқ бешларда, соч-соқолнинг қорасидан оқи кўп. Ўзига қарамай исқирт юргани учун одамлар орқаворатдан исмига «қиртиш» сўзини қўшиб айтишади.

— Ҳа-а, қариндо ош! — У Ўлғай эна билан саломалик ҳам қилмай ишшайди. — Боққа кетяпсизми?

Нуъмон қиртиш раҳматли эрига узоқ қариндош. Ўлғай эنانнинг наздида ҳамма одам ҳам бир уруғдан таркаган. Шундай бўлса-да, кампирга қайишадиган, унинг иссиқ-совуғидан хабар олиб турадиган Руқия келинбибигина, холос. Лекин унинг эри, туманда мелисаликда ишлайдиган Сафаров, кампирга кўп ҳам рўйхуш бермасди. «Қитмир кампир, — дерди у укаси Нуъмон қиртишнинг сўзини такрорлаб. — Завжаси Огақул тоғадан тилла қолган, пенсиясининг ҳам бир тийинини кўрсатмай сандиғига босади...» — Унинг нимадир тама қилаётганидан Руқия келинбиби ранжиса-да, индамасди.

Нуъмон қиртишнинг салом бермаганига Ўлғай эна озорланди.

— Боққа кетяпман. Нега салом бермайсан, Нуъмон? — деди.

— Э, шуниям кўнглингизга олиб ўтирибсизми? — Нуъмон қиртиш муғамбиропа иршайди. — Муни кўрмайсизми? — дея юлқинаётган буқачага ишора қилди. — Сиз билан гаплашиб олишга ҳам қўймайди. Аслида нима кераги бор эди жонимни азобга қўйиб, деб ўйлайман. Тирикчилик қурсин. Оёғимни узатиб бир кун ўтирай-чи, биров бурда нон тутқазармикан? Қайда?

У чексиз азобу изтиробга тушган одам қиёфасида жимиб қолди.

Улғай энанинг ҳам нимадир дегиси келди. Нуъмонга қандай сўз айтса тасалли топаркин, кўнгли кутариларкин?

— Ана шунақа гаплар... — Нуъмон қиртиш хўрсинди. — Хаёл билан бўлиб салом бермай ўтган бўлсам, хафа бўлманг.

Улғай эна дилида уни аллақачон кечирган эди...

* * *

Ангордан қайтаётган пода ортидан кўтарилган қуюқ чанг бир муддат муаллақ туриб қолади, сўнгра кенг дала бўйлаб ёйилиб кетади. Қип-қизарган уфқ чанг ортидан ғира-шира кўрринади. Ангор узра учиб юрган турғай шувоқ шохида ўтирганча ўзича нималариндир вижирлади. Илёс томоғига сочиқ ўраган, Руқия келинбиби унга кўярда-қўймай чопон ҳам кийдирганди. Йўлда эшакларига сомон тула қанор ортиб, узлари қанор устига ўтириб олган болалар дуч келишар, Илёсга ҳар хил гап отишар эди:

— Шамол едингми, Илёс?!

— Совқотиб қолибсанми?

— Қасал экансан-да, кўринмайсан...

— Томоғинг қичняптими?

— Қашла қўй-да, тузалади!

Юзи чангга беланган, кўзлари аранг милтираб кўринаётган бўлса-да, овозлари хандон-хушхон. Кун бўйи хаскаш билан ўнқир-чўнқир ерлардан сомон супуриб, қанорларини тўлғазиб қайтишаётганидан бошлари осмонда. Кўринганга салом беришади, мақтов кутишади.

— Ҳу-у, тирмизак, балосан-ку?! — дея тилнинг остига нос ташлаб олиб, дала томошасига чиққанми, подадан қайтмаётган улоғини қидираётганми, бирорта чол бош чайқаб, ҳайратлангандек бўлса, бошларини кам-

тарона эгишади, қиқирлаб кулишади. Ўша чолнинг тишлари кемтик, афти гижимланган қоғоздек бўлса-да, кузларига иссиқ кўринади.

Айғирлар кўриқлаб юрган бияларнинг сағриларни офтобда йилтирайди. Улар қадрдон дашт кўйнида тинимсиз чопишади. Шамоллар билан ўйнашишади. Пишқириб, бошларини силташади. Офтоб ва мезон шамолининг таъмидан териларига сиғмай кетишади. Даладан қайтаётган пода, уфқ яқинидаги отлар уюри, узун-қисқа бўлиб сомон ортиб келаётган болалар, ботаётган қуёш, муздек шамол Руқия келинбибига уз таъсирини утказмай қолмайди. Сўзланиб-сўзланиб боради:

— Ана шу далаларда буғдой ўриб, хўп хайдаганларимиз эсингиздами, эна?! Орипуф ранс. Қўлида қамчи. Ҳеч кимнинг бошида синмаган бўлса-да, илондек биланглашидан зирилламаган, ҳайиқмаган одам йўқ. Мен у пайтларда эсини таниб-танимаган ёшгина қизча эдимку, ёдингиздами, эна?!

— Ёдимда, ҳаммаси ёдимда! Ўшанда-да, Отақул амакингизнинг, ўрмон ичидаминиз, совуқдан кул-оёқларимиз акашак бўлиб қолса-да, олов ёқиш мумкинмас, душман билиб қолади, деб ёзгани. Қилаётган ишларимиз кўзимга осон бўлиб кўриниб кетарди.

Ангорнинг қоқ ўртасидаги мой тупроқ билқиллаган йўлдан кесиб ўтишди. Боққа етишди. Ҳаммаёқ кўм-кук, салқин. Айниқса, дов-дарахтсиз қишлоқдан келган кишига бу ер жаннатдай туюлади. Бир-бирларига қўшилган булоқ сувлари каттагина ариқда шу ерга оқиб келади. Ариқ буйларини ялпизлар, майда пуштиранг гулли совунўтлар, отқулоқлар қоплаган. Одамларнинг боғларидан сал пастроқда колхознинг узумзори, олмазори. Улар ҳам Галабулоқ сувидан баҳраманд бўлади.

Улғай эна она-болани шифтида қуруқ шох-шаббалар осилиб турган пасқамгина чайлага бошлади. Кампир кўпинча чайла ўртасига ёзилган кигиз устида бош бармоғини лабига босганча, кузларини бурчакка қадаб унсиз ўтирарди. Уй ўйларди. Нималарни ўйлаётгани гоҳ шодонлик жилваланаётган, гоҳ ғам-андух кулкалари кезинаётган юзларида акс этарди. Узоқ-узоқ йиллар ортида қолган болалиги назарида кечагина ўтгандек туюлар, хаёлида у даврнинг хар дақиқасини аниқ, жонли гавдалантира олар эди. Ана шу дамда кампирнинг кўзлари янада тиниқлашар, чеҳрасига мурғак маъсумлик ифодаси қалқар, унга қараган киши бу оламда без нарсанинг йўқлигига ишонч ҳосил қиларди... У Хуш-

ҳол энани айтгани кетди. Кўп фурсат ўтмай бурни катта, оппоқ сочлари патила-патила бўлиб серажин пешонасига тушган кампир — Хушҳол энани бошлаб келди. Хушҳол эна йўл-йўлакай пайдар-пай сўзларди: «Гулафшону бадахшоннинг томири юракда бўлади. Етти хил бўлиб баданга тошади. Кўкиям бўлади, қорасням бўлади, сариғням бўлади... Етти хил доғни — тариқни, буғдойни, арпани... сачратқоқи билан қайнатиб суртса...»

Руқия келинбиби Хушҳол энага пешвоз чиқди. Кўришиб, сўрашиб, Улғай энага айтганларини нафаси қайтгудек бўлиб шоша-пиша қайтадан арзи ҳол этишга киришди.

Хушҳол эна калишнинг ташқарида ёчди. Ичкарига кираркан, ўзининг, касбининг таъриф тавсифини келтирди, дўхтирлар ҳали камчил эканликларида жуда «бообрў, саркор» бўлганлигини айтди. «Илм бошқа-да, илм! — деди калласини чайқаб. — Менинг илмим бўлганида каттакон дўхтир бўлиб кетардим!»

— Ҳалиям зўр табибсиз, — деди Руқия келинбибининг кўнглини кўтариб қўйиш учун.

— Қайдам, — мақтов мойдек ёққанлигини билдирмасликка ҳаракат қилиб, Хушҳол эна юз-кўзларига хомуш бир ифода берди. — Менга баъзан гўдакларни келтиришади. Хотиннинг аҳмоғи боласига сутдан чиқмай узум беради, нон беради. Томоғига тикилади шўрлик боланинг. Менга опкелишади. Нафас ололмай, пешонаси қайнаб турган бўлади шўрлик боланинг. Нафасини қайтариб бераман. Чатоқроқ кўринса, физиллатиб дўхтирга жунатаман.

Хушҳол эна гапираверади-гапираверади. Ташқарида эса шамол. Дайдибадал. «Тап-тап» этади — кимдир юраётгандек...

— Ҳриқ тушди! — деди Улғай эна чиқиб кетаётиб.

— Тушган заҳоти териб олмаса ҳаммаёқнинг шатмоғини чиқаради, — Хушҳол эна чой ичиб, қошига тушиб кетаётган доқасини дам-бадам орқага суриб қўяркан Улғай энанинг ҳаракатини маъқуллади.

Улғай эна қайтиб кирди. Қўлида шафтолидек-шафтолидек уч-тўртта оқ ўрик. Бир оз лат еган. Уларни сандиқ устидаги товоққа солиб қўйди. Илёснинг кўзлари мўлтиради. Оғзининг суви келиб минг машаққат билан ютинди.

— Ҳриқ тушиб-тушиб тагиминан битта бўлди-ку, Улғай! — дея Хушҳол эна чойни ичиб бўлиб, инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди. Илёсга яқин келиб:

— Жоним болам, а-а, де! — дея ингичка бармоғи билан унинг тилини босиб, томоғининг тубига тикилди.

— Гулзундонак! Жоним болам, гулзундонак! — хулоса чиқарди сўнгра. — Гулзундонак уч хил бўлади, — деди ташқарига обдаста кўтариб чиқаётиб, — иссиқ-совуқдан ҳам бўлади. Жоним боламники иссиқ-совуқдан. Ёнғоқ, данак, асал-новвотдан ҳам бўлади. Раис Ашрапўф осмонга қараб юрса ҳам боласининг томоғига гулзундонак чиққанида менга салом берган. Алик олманганман, — ювиниб кираётиб, сўзида давом этди: — Болангни опке, дедим. Гулзундонагини олиб ташладим. Ашрапуф, раҳмат, деб чиқиб кетаётибди қарасам... Урганиб қолган-да. Аччиғим чиқди. Ҳо-ой, пулини бер, дедим. Мен пул олмайман. Унга шундай дедим. Атай. Қизариб-бўзарди...

Илёс бошқа сўз эшитмади Хушхол энанинг бигизга ўхшаган асбоби томоғига санчилди. Оғриқ жисму жонини ўртади. Кўз олди қоронгилашди. Бир оёғини Улғай эна, иккинчисини Руқия келинбиби босиб туришди. Аясининг қўллари қалт-қалт гитрайди. Илёс лахта-лахта қора қон тупурди...

Балки ярим тун, балки субҳи козиб эди — кўз очди. Сандиқ устида липиллаб ёғчироқ ёнарди. Шифтда, бурчакларда соя ўйнарди.

Улғай эна... қўлида бир жуфт оппоқ урик, кафтнинг иягига тираганча Илёснинг бошида ўтирарди...

— Аянгни қўярда-қўймай ухлатдим, болам, — ранги оппоқ оқарган Улғай эна синиқ жилмайди. — Уйқум қошиб, уй ўйлаб ўтираверибман.

Илёснинг томоғига шуртаъм нимадир тикилди.

...Кунлар ўтди, ўтаверди. Тушакка миҳланган Улғай эна қув-қув йўталиб, зур-базур бошини кўтарди. Йўталганда кўзлари пахтаси чиқиб кетгудек олайиб, остидаги халтачалари кўкарди. Унинг ранги заҳил тортган, синиққан. Ичдан тўлғаниб келаётган хуружини зўр-базўр босиб қийналади. Кичкинагина деразадан жарнинг нарёғидаги намхуш қорамтир тепаликлар кўрнади. Жар бўйидаги турли туман дарахтлар — ёввойи жийда, наъматакларнинг томирлари очилиб қолган, планг-биланг осилиб ётибди. Уларнинг айримлари жар тубида оқаётган тип-тиник шаффоф ариқчага тушган.

Руқия келинбиби дераза рупарасида ўтирарди. Ташқарига, ут-ўланларнинг, дов-дарахтларнинг сокин

оромига кутқу солиб кезинган бахорга жимгина бо-
қаркан, юраги қандайдир ғалати ҳиссиётларга тўлиб-
тошади.

Улғай энанинг томоғи қақради. Кўрпа устида бема-
жол ётган сарғиш-қорамтир тусдаги қўлларини қимир-
латди, нигоҳи, кўзлари билан «Су-ув!..» дегандай там-
шанди.

Руқия келинбиби Улғай энанинг кўзидаги сўзни дар-
ҳол илғаб, совитиб қўйилган доғсувни кампирга тутди:
«Манг, эна, ичинг...»

Кампир зўр-базўр бир-икки қултум ютинди. Пойгак-
да икки киши тиззалашган. Ҳамқишлоқлари. Хабар ол-
гани келишган. Гаплашиб ўтиришибди.

— Улғай эна, — деди улардан бири кампир томон
эгилиб, — сиз ҳеч нарсадан хавотир олмай, хотиржам
даволанинг, тузалиб кетасиз.

Кампир унга умидвор термилди.

— Акромжон, ҳеч бўлмаса Қурбон чолга айтнинглар,
ўзининг токини суғорганда Улғай кампирникига ҳам
жилдирагиб сув қуйиб қўйсин, — деди у кўзлари ёшла-
ниб. — Ток жошивор увол бўлади. Қандай қилай, дар-
моним йўқ. Ўзим бориб суғорардим.

— Э, ташвиш чекманг, — деди Акромжон. — Ҳозир-
гина Гулмурод укамга айтиб ўтиргандим... — у жик-
каккина, ёноқлари ичига ботган, қиррабурун, биткўз
кишига тезгина қараб олди. — Шундоқ-шундоқ, энамиз-
нинг боғидаги токларни суғориб, хомток қилиб қўямиз,
деб. А-а, Гулмурод ука-а?!

— Шундоқ, шундоқ. Майнзжойларни ҳам бадастир
қилиб қўйиш керак. Ҳозир камдан-кам одамнинг боғи-
да майнзжой қолган... — Гулмурод гавдасига мос бўл-
маган йўғон, гулдирак товушда шовқин солди, бақи-
риб-бақириб гапирди — одати шу, бурнининг тагидаги
одамга ҳам бақириб гапирди. Тракторчи-да, шовқинга
ўрганиб қолган.

— Илгариги майнзлар қайда... — хўрсинди кам-
пир.

— Ялтиллаган чиллаки майнзлар!

— Бармоқдек-бармоқдек ҳусайнилар!

— Тилни таглайга ёпиштирарди-я!

— Бошқа ишларингиз бўлса ҳам... — Гулмурод энди
сўз бошлаганди, Акромжон шоша-пиша унинг тиззаси-
дан босиб, тўхтатди:

— Гапирмай тур, шу бақиринингда соғ одамни ҳам
касал қиласан! — деб шипшиди.

Гулмурод унга еб қўйгудек қаради-да, қовоғини уйиб ўтираверди. Бир нима деса, ёши катта.

— Бошқа ишларингиз бўлса ҳам буюринг, — деди Ақромжон. — Мана-а, Гулмурод укамизга айтамин, қойинлатиб ташлайди. А-а, Гулмурод ука-а...

— Узингиз... — Гулмурод оғиз жуфтлайман деганда Ақромжон унинг тиззасидан қаттиқроқ босиб қўйди-да, Улғай энадан кетишга изн сўради.

— Бола-чақаларингизнинг роҳатини кўриб, ували-жували, соғ-омон бўлиб юринглар! — деб кампир уларни дуо қилди.

Ақромжон билан Гулмурод чиқиб кетишди. Йўлда Гулмурод: «Овоз мениким, сизникими?» — дея Ақромжонга дўқ урди.

Бу маҳал Улғай эганикига Нуъмон қиртиш кириб келди. Остонада тик турганча токчалардаги эски мис обдаста, лаганларга, тахмонга тўсиб қўйилган, Улғай эна ўз қўли билан тиккан сўзанага бирма-бир назар ташлаб чиқди.

— Аҳвол қалай, кампир, — дея оғзининг бир четини сал-пал очиб, галати тарзда илжайди.

Улғай эна бош ирғаб уни ўтиришга таклиф қилди. Нуъмон қиртиш этигини пойгакдаги шолчага арта-арта, ечмасдан тўрдаги курпачага келиб ўтирди. Руқия келинбиби узатган чойни хуриллатиб ичаркан, Улғай энага қараб:

— Юрагим оғрийди денг-а! — деди. Шундай бир оҳангда айтдики, гўё дунёда бундан оғир дард йўқ.

Улғай эна унинг юзига мўлтайиб қаради. Ич-ичига боғган кўзларига изтироб калқди. Ўғлини ўйлаётгани аён бўлди. Нуъмон қиртиш бирор тукини ўзгартирмади.

— Тўхтасин энди қайтмайди... — деди пиёлани дастурхон четига тўнкариб. — Қайтсаям бу ерларда туролмайди. Ўзи турсаям, хотини чидамайди. Окбиллак-да! Битта қиз туққанича ўзини асраб юрибди-ку?! — Нуъмон қиртишнинг кўзлари йилтиради. — Қайтмаса қайтмасин! Парво қилиб ётманг, кампи-ир. Ўзи шу, камданкам одам фарзанддан роҳат кўради. Фарзанднинг турган-битгани жафо. Жою жалолингиздан хавотирланманг. Бегонага утқазиб қўймасмин. Ўзимиз қараймиз!..

Нуъмон қиртиш анча ўтирди. Кетишга чоғланаркан, ортига бурилиб:

— Саксонга яқинлашдингиз, яхши умр кўрдингиз. Сизники энди тўй ҳисоби-да! — деди, остонадан ҳатларкан, ишшайиб қўйди.

Руқия келинбиби исириқ тутатиб, унинг сассиқ сўзларини, аччиқ нафасини ортидан «қувиб» юборди: «Эганга бор, ёқасига ёпиш!» — деди.

Улғай эна одамлардан холи қолгач, шифтга термилди. Хаёлини бир жойга жамлаб, азоб-изтиробини ёлғиз ҳис қилмоқчи булди. Кун ботган чоғларда кампирнинг кўнглини «бу узун тунни қандай ўтказаман» деган ташвиш-тахлика қуюндек ўраб-чирмайди. Уйқу уни аллақачонлар тарк этган. Кўзи очиқ ётаверади, ётаверади, хаёли айланиб-айланиб яна Тўхтасинга кетади. Бештиёр кўзларидан қайноқ ёш сачраб чиқади: «Увв Тухтасинжоним-ей!» — деганича ҳунграб-ҳунграб йиғлайверади...

Улғай эна шифтга термилиб-термилиб болорларнинг бир вақтлар дарахт бўлганини ўйлайди. Қачонлардир, кимдандир эшитган сўзларини эслайди: «Одам ўлса дарахтга, гулга айланади. Бировнинг қабридан гул унса, бировникидан тикан... Нимадан, бу нимадан?!.. Уларнинг илдизи инсон юрагига бориб тақалганмиш...»

Шифтдаги болорлар дарахт булиб тилга киради, ўз утмишини, ҳаётини сўйлаётгандек бўлади...

* * *

Руқия келинбибига Улғай эна билан ораларидаги уч-тўрт ҳовли бир қадам. У кампирнинг иссиқ-совуғидан хабар олгани бўзчининг моксицидек қатнайди. Эри қайтадиган пайтда уйга чопади. Кўрбулоқдаги колхоз боғига қоровулликка кирган Нуъмон қиртишининг айтарли қиладиган иши йўқ, уёқдан-буёққа гангиб юриб вақтни бекор ўтказди. Кексалар: «Сен ҳам кучат эк, обод қил, савлат тўкиб туришга тасқараям ярайди-да», — деб койишса, ҳафсаласиз қўл силтайди. «Э, шунча кўчат экиб, обод қилганлар қаерга бордики, мен бораёй», — дейди.

— От қариса, дўсти эшак, одам қариса, дўсти тўшак бўлади, — Нуъмон қиртиш жиёда остидаги ажриқзорга ёнбошлаганча учраган одамга ҳасратини тукади. — Улғай кампир шу ётишида қайтиб турмайди! Фу-у! Чироғини ёқади-я?! Уғли-я?! Қайси кун ўша катта шаҳарга картошка сотгани бордик. Бозорда учрашиб қолсак бўладимиз? «Юринглар», деди. Каталакдек тору танг бир уйга олиб борди. «Ижодхонам», дейди. Деворларда ҳар хил хотинлару коса-товоқлар, абрўкка ўхшаб-ўхшамаган бир нарсаларнинг суратлари денг. Яна: «Ту-

шуннишмаяпти, тушунисса, тан олинсам, устахонамни ҳам кенгайтириб беришлари керак», деб айтади. Аллакимлар уни кўролмаётгани, аллақайси катта ишда ишлайдиган одамнинг қариндоши бўлган расмкеш билан айтишиб қолганини гапиради. Душманлари кўп эмиш! Кетар чоғимизда онасини сўради...

Одамлар ишонишмай, Нуъмон киртишга ола қарашади.

— Қуй-э, лофлама! — дейди бири.

— Лофи йўқ, бари рост! — дейди Нуъмон қиртиш.

— Яхши расмлар ҳам чизиб қолар... — дейди бири. Бошқа биров эса:

— Ҳаммаям бирданига зўр бўлиб қолмагандир?! — дея умидвор бир оҳангда Нуъмон қиртишни инсофга чақиради.

— Уч ойгина илгари келиб кетганди-ку Тўхтасин, — дея бир четда индамайгина ўтирган Гулмурод гулдираган овоз билан сўзга аралашди.

— Бақирма, бақирма! — Акромжон уни гапиргани қўймади. — Туғри, келиб кетувди. Дод солишинг керакми шунгайм? Қарим бобонинг қазосидаям келиб кетувди. Ушанда мен билан анча гаплашиб ўтирди. Қишлоққа қайтсам, бошлаб қўйган ҳамма ишларим ўлда-жўлда қолиб кетади-да, дейди. Қайтма, от айланиб-айланиб қозиғини топгандек, бирор кун келарсан-да шу ерга, дедим.

— Мен ҳам шуни айтмоқчийдимки... — қизариб-бузариб кетган Гулмурод сузини давом килдиrolмади. Акромжон «оббо» дегандек унга норози қиёфада қаради:

— Бўлди-да, энди! — деди. — Қалласи бор одам ҳаммасини ўзи англаб олади. Шаҳар узоқ, маоши шусиз ҳам узига зўрға етар.

— Мен шуни айтмоқчийдимки, — Гулмурод энди чидаб туролмай, Акромжонга парво қилмай гапира бошлади: — Тўхтасин келгусида қишлоғимизнинг номини ёяди. Қайдансан, деб сурашса, Галабулоқданман, денгчи, э, фалончи расмом юртиданми, дейишади ўшанда одамлар. Аллақандай Акромжон-пакромжоннинг номини ким биларди? — Гулмурод «ўч» олганидан оғзининг таноби қочиб, жўшиб кетди. — Тўхтасин менгайм айтган, Гулмурод ака, шундоқ-шундоқ, боғимизга қараб, Галабулоқнинг болаларини атрофимга йиғиб, чизишга ўргатиб юрсам, шунинг ўзи катта бахт-ку, деб. Мен эса, бу гапларинг тузук, бироқ катта бир ишни дўндирмай

қайтсанг, эл назаридан ҳам тушасан, Галабулоқ ҳам шундайлигича қолади, деганман...

— Бечоранинг жуда қулоқ-миясини еган кўринасан, — деди Акромжон қитмирлик билан.

— Гапларим жа-а маъқул тушди унга, — Гулмурод илжайди. — Хўп, ака, сизлар бор экансизлар қишлоғимиздан ҳам, энамдан ҳам хавотир олмайман, деди. Мияси бутун. Нуъмон ака бўлса... Э, қўйинг-э!

— Яхши расмлар чизар, зўр бўлар, лекигин қайтиб келмайди, уша ерга урганган! — деди қатъий, дағдағали овозда Нуъмон қиртиш.

* * *

Улғай эна ташқарига ўзи чиқиб келадиган бўлди. Ранги анча тиниқлашди. Иторчи қишлоғидан келиб-ке-тиб юрган синглисининг қизига: «Энди келма», деди. Унинг эри мактабда ишлайди. Хокисор, камсуқум йиғит. Изми эридагина бўлса майли-я! Бошида қайната, қайнанаси бор. Уларнинг қош-қовоғига қараса тузук. Руқия келинбибига: «Қўй, менинг ташвишимни чекаверма, тузукман», — деса, у жилмайиб: «Эна, юлдузингиз юлдузимга тўғри келиб қолганми, бир кўриб кетмасам кўнглим хижил юраман», — деди...

Бир куни улар анчагача гаплашиб ўтиришди. Руқия келинбиби ҳовлига қайтиб, не кўз билан кўрсинки...

Улар тўрт-беш сотихча ерга картошка экишганди. Эри ишдан келиши биланоқ оладиган даромадни куз олдига келтирибми: «Картошка қалай? Чопиқ қилдиларингми? Гунг солдиларингми? Суғордиларингми?» — деб қайта-қайта сўраб-суриштиради. Сафаровнинг исми Фармон, Нуъмон қиртишнинг туғишган акаси. Армия хизматидан қайтиб, мелисаликка ишга киргандан бери ҳам, мана, алланеча замонлар ўтди. У баъзан эрта тонгда кетиб кеч қоронғисида қайтар, шундаям болаларини эркалатиб ўйнатмас, Элёру Илёс ҳам унга худди бегона бир кимсага қарагандек қарашарди... Бундан ташвишланган Руқия келинбиби жон койитиб эридан яхши фазилатлар топишга, болаларига намуна қилиб кўрсатишга интиларди. Шу боис, айни кунларда Сафаров ишдан қайтибоқ томорқа ҳақида сўз очиши, бир хил саволни такрорлайвериши Руқия келинбибини ранжитарди, унинг кўзларига беихтиёр ёш қалқарди: «Болаларни сўраса-чи? Яхши ўтирибосизларми, деса-чи?! Картошка, картошка...»

Галабулоқликларнинг аксарияти томорқаларига кар-

тошка экиб, шунинг ортидан кун куришади. Сафаров деҳқончиликни яхши кўрмас, уни бошқаларга ўхшаб картошканинг гуллаши сув қуйиш, чопиқ қизиқтирмас, ўшандан келадиган даромадга зориқмаётган бўлса-да, ҳаммадан ортда қолиб кетаётгандек ерга дам бермай картошка эктирарди. Деҳқончиликнинг бутун ташвиши Руқия келинбибининг зиммасида-ю, пули унинг чунтагида.

«Сигирга қаерлардан ўт ташиб келяпмиз, болаларнинг елкаси эзилиб кетди, беда экайлик, ер ҳам қувватга киради», — деб Руқия келинбиби эрига неча бор айтди. «Ўуқ, картошка экамиз! Бедани сигир ейди, картошка бозорда пул», — дейди Сафаров.

Гулга кирган картошка пояларини нўхтасини узган оқ эшак кунпаякуи қилган, бу етмагандек ахлатга тўлғазганди. Руқия келинбибининг ранги бўздек оқариб, юраги увишди: «Бошим балога қолди», деб уйлади.

Афт-башараси ваҳшиёна тарзда узғариб кетган, жамики ботиний жаҳолату сафолати юзига урган эрининг гимнастёркаси тугмалари ечилган, пешонасидан, йугон бўйнидан шаррос тер куйилар. жун босган кўкраги бетиним кўтарилиб тушар, эшакни симтўр тўсилган бурчакка қамаб, камари билан саваларди: «Мана-а сенга-а! Мана-а сенга-а! Мана-а бўлмаса-а!» Тўқими остига тушиб кетган эшак ҳар зарбда орқасини эгар, белини букчайтирар, қулоқлари чимарилган бошини ҳар ёнга ноилж бурар, нолиб ҳанграр, бурчакдан қочиб чиқишининг йўлини тополмас эди..

Эрининг нигоҳи қуллари икки ёнга шалвираб осилганча эшик бўсағасида шамдек қотиб турган Руқия келинбибига тушди.

— Хотинин булмай ул-л! — дея у эшак қолиб, унинг устига бостириб кела бошлади. — Кўчада номаъқул қилиб юрибсанми?! А-а?! Номаъқул қилиб юрибсанми?! Расвосини чиқарибди ку ҳаммаёқнинг! Бирим икки, икки уч, учим турт бўлмайди се-ен била-ан!

Камар илондек биланглаб Руқия келинбибининг боши узра кўтарилди. У ихтиёрсиз равишда кафтларини юанга босди. Орқага ўгирилиб энгашди, елкаси чуғ бостирилгандек ачишди. Додламади. Кўзларидан қатра ёш ҳам чиқмади. Энгашган кўйи тураверди. «Уринг, яна уринг! — дея алами келиб юрак-юракдан нидо қилди у. — Танимин нимта-нимта қилинг! Уринг, яна уринг! Ҳеч қачон индамаганман, кўзимдан ёш оққан, холос! Яна уринг, уринг! Энди йиғламайман ҳам! Кўз ёшим

қуримайди йиғлаганим билан! Азобим аримайди дод солганим билан!..»

Томларда, деворларда қўни-қўшнилар, катта-кичик, соқолли-соқолсиз ҳангоматалаблар пайдо бўлди. Руқия келинбинининг фарёдини уларнинг гап-сўзлари босиб кетди.

— Урманг, Сафаров!

— Хотинни ана шундай савалаб ҳам туриш керак!

— Руқия, судга бер! Закўн тарафингни олади!

— Қўй-э!

— Адҳамни хотинчаси уч йилга кесдириб юборибди-ку?!

— Йўғ-э!

— Сафаровнинг жаҳли чиқса, шер бўлиб кетаркан!..

— Рост!..

— Сўкишини!..

— Урганиб қолган-да!

— Шунга чидаб келаётган хотини маладес!..

Айримлар тап тортмай ҳовлига кириб келди, супага чиқиб ўтириб ҳам олишди. Бир-бирларидан нос сўраб чекишди. Қартошка пояниям бориб кўришди. Бош чайқашди, қўл силташди. Қаердандир Нуъмон қиртиш пайдо бўлди.

— Янга, уйда ўтиринг-да! — деди воқеани англагач, ғўдайиб. — Улғай кампир онангизмиди?! Бор-йўғи эри узоқ қариндош эди, уям ўлиб кетган! Кампир ўзини ўзи эплар. Эпламаса садқаи сар! Фирт бегона, қариган-чириган бир кампир деб рўзгорингизга қарамайсизми, янга?!

Шу гапи Руқия келинбинининг жон-жонидан ўтиб кетди. Юрагига жароҳатдек парчинланди. Бошини кўтармади. Нуъмон қиртишнинг афт-башарасига тупуриш истаги дилида қанчалик қайнаб-тошмасин, тупугини ҳам, нафратини ҳам ичига ютди...

Индинига Руқия келинбиби Улғай энага сут қайнатиб борганда кампир унинг ич-ичига ботган кўзларига, синиққан рангига боқиб, саросималанди:

— Йиғладингми, Руқия? — дея товуши титраб сўради.

— Йўқ, йиғлаганим йўқ, эна... — Руқия келинбиби бошини қуйи эгди. — Тутундан кўзларим ёшланибди, тутундан...

Улғай энанинг ўйчан нигоҳи: «Ў, болам! Нимадан кўзинг ёшланганини, нималардан дилинг ғашланганини билмасам экан...» — дер эди. Сут ича бошлашди.

— Нон туғра, Руқия.

— Иштахам йуқ.

Улғай энанинг ҳам томоғига бир нима тиқилгандек булди. Косани нарироққа суриб қуйди. Руқия келинбиби ерга қараганча дастурхон барини ҳимираб эди. Пашша учса эшитилгудек жимлик Гаплари гапларига, сўзлари сўзларига қушилмайди. Гап-сўз қушилмагач, нигоҳлар ботиниб бир-бирига тик қарай олмас экан. Улғай эна Руқия келинбибининг гамгин юзига зимдан қараб, дили хуфтонлашди, ойсиз-юлдузсиз гариб кеча осмонидек сим-сиёҳ булди. Қақроқ лаблари орасидан бир-икки сўз қуруқшаб чиқди:

— Айтавер, қизим, хафаҳолсан...

Руқия келинбиби хаёлга чумган эканми, бир сесканди. Ялт этиб бошини кўтарди — қоп-қора кўзлари филт-филт ёшга тўлиб турарди, ялтирарди. Юраги ҳам лиммолим турган экан шу чоғ, сўз демай украб юборди-ю, узалиб, бошини Улғай энанинг кўксига яширди. Улғай эна унинг сочларини силади, ёш қизни овутгандек овутди. Руқия келинбиби қадрдон бир ҳидни туйди. Бошини энанинг кўксига қаттиқроқ буркади. Бенхтиёр, алам ва армон билан, бир таскин истагандек, болалигини эслади.

Тол тагидаги супачада Руқия, майда-майда тошларни олдига териб қуйганча ҳаппак ўйнар, сочларим узайсин, деб толпопуқлар тақар, кўёш, осмон, ўт-ўланлар — ҳаммаси кузига бошқача кўринарди. Баҳор келиши билан адирдаги равогга кўчишар, атрофи паҳса девор билан тўсилган кўтоннинг бир бурчагидаги уйчада ётиб-туришар эди. Тўрдаги ёғчирок, пўстак, сут-қатик идишлари, паст-баланд ун қопчиқлари... бари ёдида. Жун қирқишга, қўзиларни ажратиб олишга келганлар гургурт, чой, қанд келтиришарди, бир кун-ярим кун меҳмон бўлиб, қўй сутига тўйиб-тўйиб кайтишарди. Супа остидаги ертандирни аяси қўй кийи билан қиздириб, чапати нонлар ёпар, келганлар бу нонлар ўртасига сариеғ эритиб ейишни яхши кўришарди. Устига кигиз ёпиб ташланган қозон-товоқлар олдида калласи катта, қозоқи ит қоровуллик қилиб ётарди. Қуёш тепалар ортидан чиқиб, тепалар ортига ботарди. Дадаси кун бўйи Қоратог этакларидаги яйловларда қўй боқар, кечқурун чангга ботганича, ҳориган-толғин товушда «қур-эй, қур-эй», дея, ирғай таёғини боши узра айлантирганча отарни келтириб кўтонга қамарди. Аяси сигир соға бошлар, Руқия унинг пинжигга тиқиларди. «Нарироқ тур, қизим, сут тўкиляпти», — дерди у. Руқия баттар тиқиларди.

Кўзлари сузилиб, аллақандай ҳиддан боши айлангудек бўларди. «Кел, Руқия, бирпасгина тиззамга ўтир», — дерди ювиниб, супа четига чўккан отаси унинг сочларидан силаб, пешонасидан ўпиб эркалай бошлаганда ҳам бу хид димоғини тарк этмасди...

Қадрдон ҳид!

Ййловлардан, тепаликлардан, нималарнидир ваъда қилиб узига чорлаётган олис-олис уфқлардан — ҳамма-ҳамма ердан биргина таниш ҳид анқиб, дилида англаб бўлмас ҳисларни жўш урдирарди.

Руқия келинбиби Улғай энанинг кўксига юзини яшириб шу ҳидни туяркан, бу ҳид уни йироқ-йироқларга, аллақанча йиллар ортига қайтарди. Пешонаси, бурни нимадандир қичимсираётгандек эди, тинимсиз ҳиқилларди, юраги торикиб, тўлиб-тўлиб кетарди, ўзини қандайдир тубсиз жарликка қулаётгандек ҳис этарди, бу худди онасидан ажраган етим боланинг эртаси кунни тонг маҳали ўлан тўшагида уйғониб, ўзини ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким билмаган узоқ-узоқ мусофир ўлкага бориб қолгандек ҳис этишига, вужудида қўзғалган бениҳоя оғриқ азобига дош беролмай ниграганига ўхшарди. Бу, яна, кимсасиз ва ниҳоясиз самода, канорасиз бўшлиқда яккамо ёлғиз қолишга ўхшаб кетарди...

Бу кечаги ўтган аламдангина, хўрликдангина эмасди!.. Бир зум, бир он ўз ҳолига — ҳам нима, алам нима билмаган даврига қайтган Руқия келинбиби чўкаётгандай туюлган тубсиз жарлик — ўша кунларнинг бир умр, ҳеч қачон қайтмаслиги эди!..

* * *

Тушдан берн эсаётган шамол тинди. Теракларнинг ўнгу терс бўлиб чайқалаётган барглари ҳам қилт этмай қолди. Узоқда, намхуш қорамтир тепаликлар ортида шаффоф тоғлар булутларга бурканган. Кенг дала. Шувоқ, абрук¹ айқаш-уйқаш ўсган пичанзор...

Кеч кирди.

Улғай эна Илёсни олдига чақириб, қўлига гижимланган уч сўмлик, бир сўмликлар тутқазди.

— Эртаминан капаратипга чоп... Уч-тўртта чопонлик, белбоғлик лас ол. Улғай энам айтдилар, дегин. Етмаса, қолганини пенсалари чиққанда берадилар экан, дегин.

— Ласни нима қиласиз, эна?

¹ А б р ў к — ўсимлик.

— Белимда мадор борлигида юртимга — отамнинг, онамнинг юртига борай. Сийнимнинг болаларига тўнлик элтиб берай, белбоғлик элтиб берай. Кийиб, боғлаб йиғлашсин...

— Унақа гапларни гапирманг... — Илёс Улғай энани ўз ёнидан илкис йўқолиб қолганини тасаввур этиб, дили алланечук орқага тортиб кетди.

— Гапирсам-гапирмасам пишиб қолдим, пишиб қолдим. Тутдай тўкилишим бор. Ишқилиб, тобутни дарров қабристонга етказмай, узокроқдан олиб ўтинглар... Одамлар кўрсин, билсин... куядигани, йиғлайдигани бор экан, десин...

Улғай эна шу сўзларни айтarkan, юз-кўзлари нурдай чарақлаб турар, «неҳрасида зарра ҳам шарпаси, қўрқинч кўланкаси кезинмасди. Илёс кейин-кейин билдики, пок ва бокира бир ўлим инсоннинг азал-абад армони экан. Ахир, нурдай келиб, ҳурдай кетми дунёни оппоқ-оппоқ кўрганлик эмасми? Тоза олам мавжудлигига, уни ҳеч ким, ҳеч қачон йўқ қила олмаслигига шукроналик эмасми?! Пок руҳга ишонмаганлар нетсин?! Талвасага тушиб ҳўнг-ҳўнг йиғласинларми?! Ўлим ҳақ! Чаман-чаман юлдузларнинг бирига айланиб кета олмаслик... қўрқинч ўшадир, талваса ўшадир.

* * *

Улғай эна, «Отамнинг юрти, онамнинг юрти — меннинг юртим», дегани қир ортидаги Иторчи қишлоғи. Қоровултепага чиқиб қаралса, нариги қир ёнбағрида, сойлик бўйида яккам-дуккам сочилган пахсали-синчсиз, гувалали-синчли уйлар, экин-тикинсиз, очик-сочиқ ҳовлилардаги молхоналар, улар томига бостирилган пичан фарамлари, гўнгтепалар кўринади. Дов-дарахтлар жуда кам — толу садагина кўзга ташланади, ўша ҳам бир ҳовлида икки-учта. Ана шу қишлоқни Иторчи дейишади.

Мол қувиб юрган бошланг, оёқланг болакайлар, сойликдан, суви жилдирабгина оқаётган, қуриб-қуриб, кўмилиб-кўмилиб йўқолган булоқларнинг сўнгги кўмимай-қуримай қолганидан челақ билан сув олиб чиқишаётган узун-узун кўйлакли аёллар, тепаларда гуппи чопон кийган, бошларига қийиқ боғлаган тўп-тўп эркаклар кўринади. Булар иторчиликлар.

Сойликда бир вақтлар булоқларнинг сувини қониб-қониб ичган ўриклар қуриб-ковжираган, кўкка маломат қилиб, қоқшол панжаларини узатиб туришгандек. Ҳар

ер-ҳар ерда буришган-қуришган тоқ занглари очилиб-сочиблиб ётибди. Сув бўлмагач, экин бекор экан.

Қишлоқдан сал юрар-юрмас сўнгсиз қирлар, поёнсиз даштлар бошланади. Уша ёққа қараркан, «Юртимнинг оҳирабоси бор-да, — дейди Улғай эна, тепаларга тикилган кўзларида ўзгача бир ёлқин акс этади. — Тупроғи тоза, ҳавоси энгил...» — Тепанинг бу томонига келин бўлиб тушганлигини ширавагина туйғу билан эслайди. Ушанда аёллар: «Ўзга юртга, ўзга элга кетди», — деб чуввос солиб йиғлашган, Улғай энанинг дили бу сўзларнинг маъносидан ҳам кура мунглуғ-мунглуғ оҳангидан тўлган эди. Бу мунглуғ оҳанг киндик қони тўкилган тупроқдан таралган экан. Кейин-кейин, туққанини тупроққа қўявериб эрининг юртига, бу юртининг тупроғига ҳам жигари, юраги боғланди. Ушандагина шамоллару қуюнларга манзилгоҳ бўлган талотўп саҳрони ҳам, гулу райҳонлар, чечаклар қулф уриб турфа ранг таратган боғу бўстонни ҳам, харобазору ташландиқ, ободу нообод жойларни ҳам одамлар юрт тутншса, нега ташлаб кетмасликларини, кета олмасликларини тушуниб етди. Иторчига бораётганида Улғай Тўхтасинини опичлаб, кўйлагининг барини липпасига қистириб, этагига бешўнта тош солиб олар эди. Жон ҳалпида югуриб чиққан саёқ итларга чап қўллаб тош отарди, ўнг қўли билан Тўхтасинни маҳкамроқ ушлаб, тепага кўтарилиб борарди, ниҳоят кўз олдида ястаниб ётган Аравасой дашти намоеън бўларди. Аравасойда улоқ чопиларди. Икки томони қир. Қиямаликда не-не қизиққон, улоқ деса ўзини томдан ташлаб юборадиган томошабинлар ўтиришмаган дейсиз. Даштнинг этаги қадимий чинорлар ўсган мазоротга, буёғи Қоратоққа туташган. Ҳар сафар Аравасойдан ўтар экан, Улғай энанинг ранги оқаринқираб, пешонаси терчиларди. Бутун умри кўз олдидан ўтаверади. Бутун бир умр...

* * *

Улғай эна Илёс магазиндан келтирган ласни бўхчага тугди. Румолини ураб, маҳси-кавуш кийди.

— Эчкини соғиб тур, — дея тайинлади Руқия келинбибига. — Сутни йиғиб ивит. Соғмасанг, сут тўлиб, эмчаги оғрийди. Тўхтасиним келиб қолса, юртимга хабар юборинглр...

Қўлига ҳассасини олди. Инқиллаб-синқиллаб йўлга тушди. Тор кўчадан тош йўлга етгунча учраганларга

сўзланиб-сўзланиб борди: «Юртимга кетяпман. Сийнимнинг болаларига, Ҳайит укамга чопонлик, белбоглик элтяпман. Чопон тикиб тайёрлик кўраверишин. Йиғлаб-йиғлаб, тепиб-тепиб кўмишин.»

Тош йўлда ҳам яёв кетаверди. Ёнидан бир-икки катта-кичик машина ўтди Тўхтамади. Кампир ҳам қайрилиб қўл кўтаргани йўқ. Кетаверди. Енгил машина ёнгинасида тўхтаганини пайқаса ҳам парво қилмади.

— Йўл бўлсин, оча? — кўзлари кулиб турган, қора қош, кулча юзли йигит кабинадан бошини чиқариб, тожикча талаффузда сўради.

— Иторчига, ачанг айлансин, сийнимникига...

— Утурунг... — йигит орқа эшикни очди. Бу тожик йигит зўр-базўр, қийналиб булса-да, ёнидаги шериги билан ўзбек тилида гапириб келаётгани учун Улгай энага ҳам ўзбекчалаб мурожаат қилди.

Кампир иккиланди. «Чақам йўқ», дейишга ийманди-уялди. Йигит сезгир экан, хуш муомаласини қўймади:

— Утурунг, оча, утурунг. Тилло ома, дуо ол, дейишган... Алқаб қўёсиз...

Кампирнинг дили сув ичгандек ёришди: «Садағанг кетай!» — деди. Урниб-сурниб орқа ўрнидиққа ўтирди. Рулдаги йигит эшикни қайта очиб, зичлаб ёпди. Унинг ёнида пешонасидаги сочи сийраклашган, ёноғи ичига ботган қирқ-қирқ беш ёшлардаги киши бор эди.

— Бўхча-тугун кутарибсиз, буви? — у ортига ўгирилиб, қизиксиниб сўради.

— Юртимга боряпман, — кампирнинг овози ҳазин эди. — Бир қадам олис — олис экан-да! Улимимга кийсин, деб чопонлик элтяпман.

— Йўлга чиққанда яхши ният билан чиқинг-да!

— Биздай кампирларнинг яхши нияти ўзига яхши ўлим тилаш, ўғлим.

— Чорбоғ билан Иторчининг ораси бир қадам-ку?! Юртим дейсиз. Хаммаси бир юрт, бир элат-да.

➤ Рост, рост. Лекигин киндик кони тўкилган ер бошқача-да.

...Кампир қолиб, улар ўзаро бозор, нарх-наво тўғрисида гапириб боришди. Ёноғи ичига ботган киши Уратепанинг бозорига биринчи марта келиши экан, мақтади:

— Уратепанинг бозоридан ҳеч нарса харид қилманг ҳам, фақат айлани-иб кўриш керак...

— Одамнинг кўплигини айтинг.

— Елкаларида хуржун, кичкинтойларига хўрозқанд, бодроқ харид қилаётганларни куринг.

— Тўғрэ, тўғрэ!— шофёр йнгит ҳовлиқиб уни қувватлади. — Манда ҳам шундоғ настроениелар бўладики... — у бош чайқадн. — Эҳ-ҳ! Айтиб беролмайман-да! Қандоғ айтиб булоди охи?!

Улғай эна бозорга алланеча замонлардан бери бормаган. Гапга қулоқ тутгандек бўлди-ю, хаёли далаларга кетди...

Шамол ўт-ўлану буталар шохини эгар-букар, салдан кейин улар қад ростлашар, яна эгилиб-букилишар эди. Пастликда, бир-бирига туташ икки тепа орасида мавжланган сув кўринди. Даҳана Кийик сув омбори. Ёмғир, қор сувларини йнғиб, Гончи узумзорларига, мевазорларига таркатади.

Ёмғир-қорлардан уваланиб тушавериб, ўркач-ўркач бўлиб қолган пахса девор билан ўралган қабристонга етишганда Улғай эна уйқудан уйғонгандек сергакланди:

— Ҳа-ай... ҳа-ай, болам тўхтат!.. — деди.

Машинадан тушди. Қафт ёзиб, астойдил дуо қилди: «Пойларинг юртдан узилмасин, қоракўзларим! Эккан толларинг, кўпайтирган молларинг элларингга насиб этсин! Меҳмонларинг меҳмондай бўлсин, мезбонларинг мезбондай қолсин! Омин!»

У қабристонга салом бериб кирди. Ўтлар ўриб олинмаганди. Тепачаларни бир-биридан ажратиш мушкул. Кампир ота-онасининг қабри қаердалигини кўз юмиб ҳам топиб бера олади. Қабрлар ёнига келиб, пичирлаб дуо ўқиди, кўзлари тиниқлашди, руҳи енгиллашди...

Кираверишдаги уч-туртта тол ёнида устунга ўхшаш қора тош қаққайиб тургани учун бу ерни Тошмозор ҳам дейишади. Кимнингки кўнгли пок, нияти бутун бўлса, қулочи тошга етармиш. Кўнгли нопок, нияти эгрининг дасти қанча дароз бўлмасин, тошга етмасмиш. «Бари сафсата, уйдирма! — деганди бир кунн Тўхтасин Улғай энанинг аччиғини келтириб. — Бир неча йиллардан бери динга қарши курашиб ётибмиз-ку, буларнинг ўйлаб топишганини?» — «Болам, одамлар беҳудадан-беҳуда гапиришавермас!» — деб, Улғай эна унга бобосининг сўзларини айтганди. «Кўнгли нопокнинг дасти кўтоҳ, — дерди Улғай энанинг отаси. — Ана, қора тош айтсин! Муқаддас тош у — айтсин, айтсин!..»

«Қандайдир диний насиҳатнинг ҳиди келиб турибди!» — дея Тўхтасин бурнини жийриб, Улғай эна туншунмайдиған яна аллақандай сўзларни минғирлаганди.

Улғай эна ўшанда Тўхтасинни танимай қолаётганди, ўғлига жавдираб тикиларкан, кўнглидан кечган фикр уни сескантириб юборганди: «Қимга, кимларга ўхшадинг, болам?»

У анча вақт ана шундай тан бермай юрди. Кейин-кейин онасининг кўнгли учунми ёинки ўзида қандайдир ўзгариш рўй бердими, ҳар қалай, Улғай эна айтган афсонаю ривоятларни берилиб тинглайдиган бўлди. Ўзи-ям кампирнинг билмаган нарсаси йўқ, хоҳ бирор тепаликнингми, хоҳ олидаги тоғларнингми — ҳамма-ҳамма нарсанинг ўз афсонаси бор эди. Буларга унинг ўзи шундай ишонардики...

— Айтаётганларимнинг бари одамларнинг оғзидан қолган, — дерди ўғлининг «Шунча нарсани қаердан ўргангансиз?» деган сўроғига жавобан.

— Одамлар алдашмайди, адирларнинг расмларини чизгандиму нимагадир кўнглим тўлмаганди, — деб қолди бир куни Тўхтасин. — Камчилик нимада эканлигига энди ақлим етаяпти...

Албатта, Улғай эна ўғлининг сўзларига тушунмади, бироқ гап оҳангидан сўйлаётганлари ўғли учун ҳам фойдали эканлигини сезиб қувонди.

Кампир тошни ихлос билан қучоқлади. Бармоқлари бир-бирини топгач, қалбига ажиб ёруғлик қуюлди. У, «хайр, хайр», деганча, қабристондан орқаси билан юриб чиқди. Жар ёқалаб ёлғизоёқ йўлдан кетди. Синглисининг болалари қиямаликда почаларини тиззагача шимариб чалма босишаётган экан. Чалмахонадан иссиқ ҳовур кўтариларди.

— Энам келдилар, энам келдилар, — дея ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги қизча кўлидаги паншахани ташлаб югуриб чиқди. Узоқдан у жигарранг этикча кийиб олганга ўхшаб кўринарди. Бошқалар ҳам ялт этиб қарашди. Пешоналарини тутганча яқинлаша бошлашди. Кампир уларни бир-бир ўпди. Оналарини сўради.

— Опамизнинг сигири туққан экан, ўшаққа кетдилар! — баравар жавоб берди болалар.

Дастлаб югуриб чиққан қизча кўл-оёғини ювиб бўлгач пешайвонга, сўрига жой қилди. Кўрпача ёзди. Улғай энани етаклаб келиб ўтқазди. Пешайвоннинг бурчагида тиззасидаги бароқ мушукни эркалатиб ўтирган Ҳайит малла ўрнидан силжиб, бир томонга оқсай-оқсай келиб, Улғай эна билан қуюқ сўрашди.

Ҳайит уруш бошланиши билан фронтга жўнаганди. Кўпчилик кетиб, озчилик қайтишди. Ҳайит ҳам... Йўқ!

Илгариги Ҳайит энди йўқ! Унинг қувноқ чехраси чуқур-чуқур ажинлар соясиди қолиб кетганди. Кўм-кўк, тиниқ кўзлари изтиробнинг йилтираган чўғига айланган эди. Малларанг сочлари... оппоқ оқарган! Бир оёғидан ажраган. Оёғини қаерда, нега қолдирганини ҳеч кимга айтмади. Уруш тўғрисида гап кўпайса, ўтиролмайд қолар, тишлари ёғирлай бошлар... бехосдан олдида турган нарсани — чойнакми, пиёлам — отиб юборар... баттар азоб чекиб, инграйд бошлар эди. Серзардалигидан, сочи оппоқ оқарганидан одамлар Ҳайит исмининг ёнига «малла» сўзини тиркаб айтадиган бўлишди. Кўникди. Ҳатто ёш болалар ҳам «Ҳайит малла амаки» дейишди.

— Қелибсиз-да, Улғай опа, — деди у бир ёни билан сўрига чиқаётиб.

— Келдим. Суягим тутар ўғлим йўқ, суяк тутар кишим йўқ, деб келдим-да!..

Чой ичиб гаплашиб ўтиришди.

— Чўтир амаки келдилар, — дея ювиниб қайтган қизлардан бири хабар бериб, жунжикканча уйга кириб кетди.

Ҳайит малланинг ранги ўзгарди, кўзларида норозилик учқунланди.

Эшак устига бўш кашай¹ ташлаган, уст-боши чанг-тупроқ, оқ оралаган соқол-мўйловига хас-хус илашган Носир чўтир:

— Ассалому алайкум, — деб сўридагиларга бош тебратди. Эшагини ҳовли ўртасидаги отқозиққа боғлади. Уст-бошини қоқа-қоқа келиб Улғай эна билан омонлашди: — Қалай юрибсиз? Тани жонингиз соғ-саломат... Текис омон, текис омон... Ҳа-а, ҳа-а... Рост, рост... Бегона тупроқ, девона тупроқ. Агаротга кул ташийдирган эдим. Шу ҳовлида кул сероб, деб эшитган жойим бор эди...

Носир чўтир сўрига чиқиб ўтирди. Улғай эна узатган пиёлани ерга қўймай хўриллатиб чой хўплади. Қўллари ёрилган, енглари титилиб кетган.

— Болам-чақам деб умр ўтаверар экан, — Носир чўтир хўрсинди. — Шуларни деб қонларни кечиб келдим. Ҳалиям тиним йўқ, ҳалиям... Ўғил-қизим қариндош, мардона бўл ёлғиз бош! Эҳ, эски одамлар жа-а топиб айтишган-да!.. — у пиёлага нон бўктириб ер, тиззаларига думалаб тушган ушоқларни тергилаб оғзига тикар,

¹ К а ш а й — хуржунга ўхшаш нарса.

тинимсиз чой ичар, ўзини бечораҳол кўрсатиб, болаларини оғзини кўпиртириб ёмонларди. Носир чўтир сўзлаган сайини Ҳайит малланинг жағи билан ёноғи орасидаги без тинимсиз қимирлаб, няклари пир-пир уча бошлади.

— Кет-э! — деди у чидаб туролмай таҳдид қилиб, кўкраги билан олдинга ташланиб, кўзларининг пахтаси чиққанча. — Тур, кет! Кет, кет! Ҳар ерда ёмонлайверасанми?! Ўз болаларинг-ку?! Ўзингники-ку? Сен ёмонки, боланг шундай! Ҳаммаси ўзингдан, ўзингдан! Тур, кет!

— Ие, ие, — Носир чўтир шоша-пиша ўрнидан турди. — Ман кулга келувдим, агаротга кул таший деб...

Ҳайит малланинг кўзлари олайган, сап-сарик ориқ қўллари қалт-қалт титрарди.

Носир чўтир тўқим устидан сирғалиб тушган кашайини тахлаб-буклаб эшакка минди. «Қайдан келдинг, қайга кетяпсан?» — демади ҳеч ким.

Кечкурун Улғай энанинг синглиси кайтди. Эри тўнғичи билан Марғилонга кўй-кўзиларни сотгани олиб кетган, шундан у хавотирланаётган экан. Қизиникида узунқулоқ гапларини эшитганми, хавотирин баттар ошибди.

— Йўлда мелисалар ушладимикин? — деди у.

— Мелиса ушлаб нима қилади? — Улғай эна тушунмади.

— Олибсотарлар кўпайиб кетган-да. Улар бировларнинг молини арзонга олишади-да, ўшоқларга элтишиб қимматига пуллашади.

— Во-ой, ноинсофлар-ей! Бунақалар қадимда, очарчилик йилларида бўларди-ку? — Улғай эна буни биринчи эшитишни эди, ҳайратдан ёқа ушлади.

— Ҳозир ҳам тўймаслар бор-да! — Улуғой аламли кулди. — Ушалар баъзи мелисаларга пул бериб ёмон ўргатиб қўйишган. Қулга тушишганда пул билан қутулиб кетавериб, уларниям мазахўрак қилиб қўйишган.

— Мазахўрак булмай қора ерга киришсин! — қаради Улғай эна.

— Энди-и улар ҳам ҳалолу ҳаромнинг фарқи сарқига бормаи учрагандан пул сўрашармиш. Пул бердинг, кетавер, бермадинг... — Улуғойнинг ранги оқариб: — Илоё ўзи асрасин! — деб қўйди...

У овқатга унади. Шўрва қилди. Дастурхон ёзди. Тўрда утирган Ҳайит малла олдидаги шўрва тўла чинни косани дастурхон уртасига суриб қўйди-ю, юзи азобли буришиб, ўрнидан турди. Бир томонга оқсай-оқсай чиқиб кетди.

Улғай эна сннглиси кўз ёшларини артаётганини курди.

— Сенга нима бўлди, Улуғой?

— Ҳайит ака сопол косада овқат ичардилар, хаёлим кетиб...

Урушда Ҳайит малла асабийлик билан бирга алоҳида идишда, темир қошиқда овқат ичиш одатини ҳам орттирганди.

— Қуй, хафа бўлаверма, — дея Улғай эна унга таскин берди.

— Йуқ, она! — сннглиси ҳиқиллаб йиғлаб юборди. — Энди мен... мен энди Ҳайит акамнинг юзларига қандай қарайман, қандай қарайман!

Улғай эна не деярини билмади. «Одамнинг юзи иссиқ, азиз», дея кўнглидан кечирди у.

«Ана холос, Ҳайит укамнинг кўнгли чўкиб қолди, таскинбахш бирор сўз айтишим керак», деган ниятда укасининг уйига қадам босди-ю, айгмоқчи бўлган гапи ҳам пардай түзиди-кетди.

Ҳайит малла оппоқ бошини солинтириб, орқасини деворга тираганча кесилган оёғига оғир изтироб ичида қараб ўтирарди.

— Ҳайит-ит... — Улғай эна унга яқинлашди. — Ичиним!..

Ҳайит бошини кўтарди. «Э, воҳ, одам боласининг юзи шунчалик ҳам азобли бўладими-я», деб ўйлади кампир.

— Келинг, — дея Ҳайит малла ўрнидан туришга интилди.

— Ўтиравер, ўтиравер! — дея Улғай эна унинг елкасига қўлини қўйди. — Мен чопонлик келтирдим. Улуғой тикиб беради. Улсам, боргин...

Оғир сукунат чўкди. Улар бир-бирларини қучоклаб, ҳўнграб-ҳўнграб, юракларини бўшатиб олмоқчи бўлишарди-ю, нимадир, нималардир монелик қилаётганга ўхшарди. Иккаласи ҳам изтиробларини ичга юта-юта ўрганиб қолишганди...

Танасини қурт кемиравериб-кемиравериб ғовак қилиб ташлаган эшаколма остини Улғай эна супуриб-сидирди. Шолча ёзди. Урчуғини бир қабза майин жун билан бирга супа четига келтириб қўйди. Боласи тортқилайвермасин, деб эчкининг елинига қий суртганди. Обдастадаги илиқ сув билан обдан ювди. Соғди. Лиммолим косани чамбаракка қўйди. Элёрми, Илёрми келиб қолишса, ичишади. Супачага ўтириб, урчуқ йиғирмоқчи

бўлди. Кўнглига сиғмади. Кўм-кўк томирлари бўртган қўллари тиззалари устига ҳолсиз тушди. Хаёли узоқларга етаклади.

Йўлакда Нуъмон қиртиш кўринди. У ўзини жотир-жам, сипо тутишга қанчалик уринмасин, чор атрофга аланг-жалаң қараб тимирскиланаётган кўзлари ичидаги тамани фош қиларди. Фикри зикри нима биландир банддек куринарди. Ундан сал олдинроқ Улғай энанинг ҳол-аҳволидан хабар олиш мақсадида Элёр билан Илёс келишган, кампирнинг хаёлини бузмайлик деб, пастак томга чиқиб чалқанча ётишганди. Нуъмон қиртиш томда оппоқ булутларга термилиб ётган болаларни пайқамасди.

Боши айланган қўйдек ҳовли ўртасида бирпас серрайиб туриб қолди.

— Кампи-ир, — деди ниҳоят овози ҳирқираб. Улғай эна эшитмади.

— Улға-ай кампи-ир! — Нуъмон қиртиш овозини бир парда юқори кўтарди. Улғай эна эшитмади.

«Ҳадемай одамлар боққа кўча бошлашадн. Кампирга мана бу эшаколманинг ҳам сояси етади-да, — деб ўйлади у. — Боққа кўчиб бора қолинглар, Нуъмон, кўпчиликсизлар, демайди-я шундаям! Алдаб-авраб кундириш керакмикан ё? Раисга бориб, камбағал тухум олсаям сариғи булмаскан-да, ҳовли-жойдан ёлчимадн, Улғай кампирнинг боғини олиб беринг, десаммикан?!»

Бирн бирдан бадбин ўй-хаёллар оғушида Нуъмон қиртиш яна овоз берди:

— Кампи-ир! Хў-ўв кампи-ир!

Улғай эна эшитмади. Қайдан эшитсин? Покиза бир хаёл уни оғушига олганди, аллалаганди...

Нуъмон қиртиш ҳафсаласиз қўл силтади:

— Қар бўлибди! — деди гўлдираб. — Бир ками шу эди. Барнбир, оёқдан қолсаям, боққа кўчаман, дейди, сўқир бўлсаям, кўчаман, дейди.

— Сиз нега унака дейсиз? Нега унақа дейсиз?! — томдан сакраб тушган Элёрнинг ҳаяжонли қалтироқ овози Нуъмон қиртишнинг товушини кесди.

— Нима депман? — Нуъмон қиртишнинг ранги бўздек оқарди, сароснмаланганини билдирмасликка уриниб елка қисди. Элёрнинг титраётган лабларига, ёшланган кўзларига афтини бужмайтириб қаради-да, чиқиб кета бошлади. Дарвозага етмай ортига ўгирилди-да:

— Амакига бундай тик карамайди, бола! — деди насиҳатомуз тарзда.

Нуъмон қиртиш тор кучада битта-битта қадам ташлаб кетар экан, муштдай боланинг юзига тик қараб гапиргани пашъа қилиб кетди.

— Отасига айтаман! — деди ғўлдираган товушда. — Тарбияси бузуқ буларнинг! Сухан қилиш уёқда турсин, юзига тик қаролмасдик узимиздан катталарнинг.

У: «Э, менга нима, шу-у Улғай кампирнинг боғи деб юраманми? Ҳамма гап шундан чиқяпти. Иложини қилса акам ҳам уни ўзиники қилиб олади, — илкис келган фикрдан унинг кўзлари чақнади. — Шошма, шошма, у болаларини беҳудага кампирга қоровулликка қўймагандир. Ҳа-а, ер деса жонини беради. Гулмурод Тўхтасини қайтиб келади, деяпти. Уям бир ҳовлиқма одам. Ишониш қийин. Ниманки бўлса ҳаракат қилавериш керак...»

У кўча четидаги тошга ўтириб ўйга толди. Юрагида олишаётган икки ҳиссинг қай бирига бўйин эгишни билмай боши қотди.

Улғай эна кўзини очиб, жунжикканча бир муддат деразадан ташқарига боқиб ётди. Тонг оқариб келмоқда эди. У толиқди. Неча йилки, тонгни мана шундай ёлғиз қаршилайди. Бедор қаршилайди Хўрозлар қичқира бошлаганида ташқари чиқиб, қишлоқни осудалик қўйнида кўради. Туни билан тиниқлашиб, сукунат бағрида ором топган тоғларга термилади. Тоғлар...

Улғай эна ҳозир ҳам белининг зирқираб оғриётганига қарамай, инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди. Сирғалиб елкасига тушган рўмолини қайта ўради. Нимчасининг устидан бахмал чопонини кийди. Ошхонага чиқди. Қурумдан қорайган шифтдаги қалдирғоч ини оқариб кўрнарди...

Улғай эна бурчакдаги чалма, таппилар устидан учтўртта қуриган тоқ зангини олди. Синдириб, ўчоққа, қумғон остига қалади. Хас ёқиб, ўт олдирди. Чой қайнагунча супани супуриб-сидирай, деб чиқди. Ҳаммаёқ оппоқ. Дарахт шохлари биллурий, ларзон-ларзон. Томларни уйқу босгандек. Девор остларидаги захкаш жойларнинг ҳам қорлари эриб битган. Қор бошқа ёғмаса керак, деб ўйлашганди одамлар. Баҳор ҳидини олиб келиб, қиш алдабди. Сархуш ҳиддан тану жонига сиғмай ҳовлиқиб очилган бойчечаклар эрта хазон бўлди.

Улғай эна тоб ташлаган, тахталари орасига латтапутталар тиқилган эчкихона эшигини очди. Ичкари кирди. Нишхўрдларни йиғиб олди. Уйга кираётганди, пастак девор ортида қора телпак, сўнг ўн уч-ўн тўрт ёш-

лар чамасидаги боланинг совуқдан қизарган кулча юзи кўринди. У устига иккита нон бостирилган палов тўла товоқни деворга қўйиб. Улғай энани чақирди.

— Товоқни бушатиб беринг экан, юртники, — деди бола Улғай энанинг насибасини узатаётиб.

— Кириб исиниб ол, болам.

— Қўки бобонинг, Нарзи момонинг насибаларини ҳам элтиб беришим керак, шошиб турибман.

— Туй кимники, айланай?

— Ҳаби амакиники.

— Қиз чиқаряптими?

— Келин туширяптилар.

— Шундай де. Омин, бахт йулдош бўлсин, қўша қаришсин!

Улғай эна девор ёнида боланинг қордаги изига қараганча туриб колди. «Мана, Ҳабиям келин оладиган бўпти. Тўхтасинимдан уч-тўрт ёшгина катта эди-я!» деб ўйлади.

Ҳабиининг онаси Сайрамбиби Улғай энага дугона эди. Қаттиқчилик йиллари эди, бир кун Тўхтасинини етаклаб уникига кирди. Сайрам биби ҳувиллаб шамол изғинётган ошхонада қозон тўла кўк ўт кайнатарди.

— Нима киялсан, Сайрам? — дея Улғай эна қозонга ажабсиниб тикилганди.

— Ўт кайнатаяпман, — деганди Сайрамбиби.

Улғай эна чаён чаққандек сапчиб тушиб, тилига калима келганча қотиб қолганди.

— Болаларимга дейсанми?! — дея ишонқирамай Сайрамбибининг маъюс кўзларига тикилганди.

— Бир ховучгина бугдойим бор эди. Қўғирмоч килиб пўстакка сочиб юборувдим, зумда пўстак талош бўлиб кетди. — деганди Сайрамбиби чидолмай, кўзларидан ёш куйиларкан. — Болаларим териб олган дошларни жун аралаш оғизларига солишди. Индамадим. Энди яна чирқиллашяпти...

— Ичларини оғритиб, болаларингни бир кечада ўлдириб қўйма, Сайрам! — деганди Улғай эна.

— Дадалари даладан бирон нима топиб келгунларича шунини қайнатиб турай, Улғайжон. Шунини қайнатсам, чирқиллашмайди, йиғлашмайди. Овқат деб ўйлашадиди! Кутишадиди... Уминд қилишадиди... Эсимни ебманми уларга ут бериб... — деганди ўшанда Сайрамбиби.

Уша воқеа Тўхтасинининг ҳам хаёлида қолган экан! Уйлаб юриб-юриб расм чизибди. Учоқбошида ўтирган Сайрамбиби, унинг теварагини қуршаган яланғоч-са-

лонгоч, қозонга умидвор термилган болалар — расми томоша қилаётиб Улғай энанинг кўзлари ийиб кетганди, ҳовуч-ҳовуч ёш тўкканди, юраги тўлқинланганди: «Ҳар ким нимаки деса десин — минг ортингдан гапирсин, минг иғво қилсин, барибир, мен уларга ишонмайман. Сен ёмон одам бўлмайсан, ўғлим! Қоқиларсан, тушун-массан, адашарсан, бироқ юрагинг тоза! Шунинг ўзи катта гап!..» деб ўйлаганди.

Қумғон шақирлаб қайнаб, олов устига сув тўкила бошлади. Улғай энанинг хаёли бўлиди. Қумғоннинг дастагига косов суқиб уни олов бағридан кўтариб олди...

Ялпизлар ҳидини таратиб хушбўй шамоллар эсди... Ут-ўланлар кукариб қолди. Болалар кўчаларда бойчечак айтишди, ҳовлиларга кириб, бинафшадай келинчаларга некбин ниятлар билдиришди:

Хулли бўлсин, ҳулли булсин,
Бойчечакдай гулли булсин.
Келар йилли шу маҳалда
Кўш кокилли улли бўлсин.

Бегуноҳ, мусаффо-кўнгилдан чиққан ниятлар тезда ижобат бўлармиш. Хурсанд бўлган кампирлар бойчечакчиларнинг қопчиқларига ун солишди, мамнун қиёфадаги келинчалар мушку анбар бўйи анқиган рўмолчалар тақдим қилишди.

Улғай эна уй шифтларига, болорларга узум оспанди. Майизга айланди. Бандлари чириб узилиб тушди. Пўс-так узра сочилди. Кампир супурмади. Ирим қилди. Халга толди.

Ёдида, ҳар баҳор болалар Галабулоққа ёпирилишарди. Галабулоқда дарахтларнинг энг улкани Шарофат ачанинг ўриги эди. Шарофат ача этагини липпасига қистирганча кенг енгарини тирсаги қадар шимариб, бир қўлини белига тираб, иккинчи қўлини пахса қилиб ўрик шохларига чиқиб олган болаларга бўғотда турганча жаврарди:

— Ҳо-ой, чилликчаларинг синсун, нима бор сенларга у ерда?! Тушинглар! Тушинглар, деяпман! Гулини тамом тўкиб қўясизлар-ку! Эртага довучча, довучча деб чирқилламайсанларми?!

Орадан кунлар ўтгач эса:

— Ҳў-ў, довучча емай тишларинг тўкилгурлар! Чилликчаларинг синсун! Тушинглар! Тушинглар деяпман! Эртага нима ейсизлар?! «Ача, ўрик беринг», деб ялинчигина келмайсанларми?!— дерди.

1 Яна анча кунлар ўтгач:

— Бўлди-да, энди-и! Кўп еманглар! Тириллаб ичларинг кетади! Афдарилиб тушасанлар ўрик шохидан! — дея жавраб-саннайверарди. Улғай эна у пайтларда ёш жувон, иккала кафтини тиззасига ура-ура, қотиб-қотиб куларди. Шарофат ача қанчалик бақириб, дўқ урмасин, овозида койиниш сезилмасди. Болалар бу арпа дўқи эканлигини яхши билишарди

— Ҳо-ой, сен нега куласан, нега куласан-а?! — дея у Улғай энага қўлини пахса қиларди. — Шуларнинг орасида сенинг шумтаканг ҳам бор. Тўхтасининг ҳам бор. Пиқилса-ю, бирор кори ҳол юз берса, кейин нима бўлади?

Улғай эна кейин-кейин билдики, болалар бўлмаса, уларни койимаса, улар учун куюнмаса, Шарофат ача бир кун ҳам яшолмас экан. Урганиб қолган экан.

Мана, ҳозир Улғай энанинг ўзи ҳам ўрикларнинг малла чумолилар ўрмалаган бужур танасида Тўхтасиннинг дастпанжаларини кўраркан; чечаклар очилганда, унинг хандон-хандон кулгисини эшитгандек, бағри тўлгандек бўларкан; бинафшаларнинг бош эгиб туриши болакайнинг аразлаган дамлардаги ҳолатини ёдига соларкан, дили энтикиблар кетди, мусаффолашди.

«Нуъмонжон, узумлардан олиб кетавер, ўрикларни қоқиб-териб ол. Манга индама. Бу боғда кўп яхши одамларни кўрганман. Шарофат ача, Қарим бобо, Ҳотам бобо, Кумуш момо... Ҳар бири бир олам эди, дунёдай кенг эди. Энди улар тупроқни табаррук қилиб ётишибди. Боққа келганимда эса улар тирилишади, кўз олдимда пайдо бўлишади, мен билан суҳбатлашиб, дилимга мадад беришади...» — дея Улғай эна неча марта айтди.

Нуъмон қиртиш эса юрагини пармалаётган нарсадан қутулмади, хаёлида шу ўй: «Ўзимга бўлсин, ўзимга! Боғда ўзимнинг уйим бўлса, девор урсам. Кимнинг боғи, деб сўрашганда, Нуъмонники, дейишса...»

Нуъмон қиртиш баҳор келиши биланоқ Улғай энанинг деярли ҳар куни боққа қатнаб юрганини кўриб: «Бу йил ҳам боққа ўзи кўчиб боради-ёв!» — дея кўнгли ғашланиб ўйлади. Уйқуси қочди, кўз остлари алланечук чўкди. Уйлаб-ўйлаб, бригадирнинг олдида борди. Бригадир ҳозиргина даладан қайтганди. Юз-кўзлари чанг. Пешайвонда ёнбошлаб чой ичарди. Нуъмон қиртиш кўришиб, гиламнинг бир четига омонатгина ўрнашди.

— Биргад, — деди ўзини ер билан битта кўрсатиб ялтоқланганча, — биласиз, Улғай кампирнинг бир томони бизга узоқроқ бўлса-да, қариндош. Ўзи қариб қолди. Би-ир қарашиб юборсангиз, боғини менга ўтказса...

Бригадир ўрнидан силжимади. Гапиряпсанми-гапир-маяпсанми, одаммисан-одаммасмисан, деб қараб ҳам қўймади. Одати шу: хоҳласа, гаплашади, тинглайди; хоҳламаса, ёқтирмаса — суҳбатдоши ўзини ўлдириб юборсаям, қовоқ уйиб ўтираверади. Нуъмон қиртиш Аҳмад бригадирнинг авзойидан билдики, «менга ўтказса», деб хато айтди, қовун туширди. Ниманки бўлса, ниятини охиригача баён этишга чоғланди:

— Кампирнинг ҳеч кими йўқ. Менда бир этак бола. Бари ейман-ичаман, дейди. Қоровулликнинг ўзигина ҳеч нарса бўлмаскан... — деди.

— Ҳм-м... — дея Аҳмад бригадир унга шундай қараш қилдики, Нуъмон қиртишнинг тамоман дами ичига тушиб кетди. Бригадирнинг қарашида нафрат, ғазаб, жирканиш аксланиб турарди.

— Ҳовлингизни какра, ёввойи супургилар босиб ётибди, — Аҳмад муштини ерга тираб кескин сўзлади. — Фронтвикнинг аёлининг бир парча ерига қараб қолдингизми? Уялинг! Урушда ўлганлар ўлмаган, йўқолганлар йўқолмаган. Қоровулман, деб, айюҳаннос соласиз. Кўрбулоқда Ражаб бобо эккан ноклардан беш-олти тупи қурибди. Қир устига чайла тикиб минг қўйлик бойдек ётасиз, ишламайсизу, ейишга нон йўқ, дейсиз, нолийсиз!...

Бригадир индамай ўрнидан турди-да, олма шохига қистириб қўйган кетмонни олиб, болғача билан тера бошлади...

Нуъмон қиртиш қизариб-бўзарганча, пилдир-пис бўлиб жўнаб қолди. Бригадирнинг қаттиқ-қаттиқ, кесиб-кесиб гапиргани юрагида адоват туйғусини қўзғади. Боғни эгаллаш — бригадирдан ўч олиш ҳам бўлиб қолди. Ўзини колхоз раисига яқин киши кўрсатиб, уникида баъзи юмушларни бажариб юрди.

Раис, машҳур бир хўжалик раҳбарига таассуб қилиб, мўйловини шопдек ўстирган киши, индамади.

— Ҳа-а, қарашиб юрибсанми, Нуъмонвой?! — дерди оғзини очиб, тилла тишларини ярқиратиб, ҳиҳилаб кукларкан.

— Раис бова!.. — дея Нуъмон қиртиш баъзан унинг хушнуд чоғини топиб, ўроқдек эгиларди, муҳим бир нарсани айтиш истаги бор одамнинг қиёфасига кирарди.

— Хў-ўш, Нуъмонвой! — Раис бош бармоғини эгиб, қолган бармоқларнинг учинигина кенг енги орасидан чиқариб куришар, кўришаётганда қўлини эмас, биқинининг ёнидан бармоқ учларининг ўзинигина узатиб турарди. Нуъмон қиртиш бармоқларни ихлос билан олар, бошни осмонга етгудек бўларди.

— Қелгуси йил ҳовлингизнинг ҳаммасини нокзор қилиб юбораман. Узиям зўр нокларингиз бор-да! Тухумдай силлиқ бўлса кераг-а, пишганда. Бир-иккитаси қурий бошлаган экан, шохларининг уч-учини бутадим, тикланиб қолар. Бу ховлининг нокими, олмасими — ишқилиб, ҳамма меваси яхши. Қўйларингиздан ажралолмай қолибман. Бирам қобил, бирам мўмин. Эчкиларингизнинг шўхлиги ўзига ярашган. Улғай кампирда бор-йўғи биттагина кўк эчки бор-у, ҳовлисига кирсангиз, ҳаммаёқ қий...

— Ҳи-ҳи-ҳи! Оббо Нуъмон-ей, биларкансан-а!

— Йўғ-э, сиз билганингизнинг юздан бирини, йўғ-э, мингдан бирини, йўғ-э, милён-тирлёрдан бирини ҳам билмаймиз-ку, раис бова-а! Сизни пакат ҳў-ўв катта раис бор-ку, ўша кишига тенглаштириш мумкин, холос. Икковингизниям донгингиз кетган. Аслида сиз ўтгансизку-я!

— Ҳали ўтганимча йўқ, лекигин ўтаман...

— Ўтгансиз, ўтасиз; ўтгансиз, ўтасиз...

— Ҳи-ҳи-ҳи... Оббо, Нуъмон-ей!

— Шу, ёзда, айни саратонда, кунлар исиб, тангадек соя жой тополмай қоламиз, — деди бир куни Нуъмон қиртиш пайт топиб — Мани кўчиб бориб ўтиришимга Галабулоқдан беш-олти сотих ер олиб берсангиз...

— Галабулоқдаги боғларнинг ҳаммаси эгали-ку, Нуъмонвой? — деди раис.

— Улғай кампирни биласиз... — Нуъмон қиртиш чайналди.

— Хў-ўш?

— Тўхтасин деган ёлғиз ўғли бор. Тамоман шаҳарлик бўп кетган.

— Хў-ўш?

— Ана ўша ўғли...

— Гапирма! Қишлоқ хўжалигига фойдаси тегмаса, сомон ташишга чиқмаса, пичан ўришга бормаса, нима кераги бор бизга унақа одамларнинг. Текинтомоқ. Юрверсин шаҳарда.

— Кампирнинг Отақул деган завжаси бўларди, — давом этди Нуъмон қиртиш шоша-пиша. — Узоқроқ

бўлса-да, қариндошчилигимиз бор эди. Пода боқиб, деҳқончилик қилиб, пахса уриб, хуллас, ўзини ўтгаям, чўққаям уравериб, пул йиққанди. Уруш бошлангач, бирикки йилдан сўнг фронтга кетди, биз у пайтларда мишиғини эплолмаган ёш бола эдик денг. Инғиб-териб, кампирга тилла қолдириб кетган, чамаси. Кампир баъзан эшикни ичкаридан қулфлаб олади, тилла санаса керак-да! Одамлар унинг эрини гирой бўлган, дейишадди. — Нумъон қиртиш мунофиқона тиржайди. — Аммо-лекигин, раис бова, гиройман, гирой бўлган, деган гапларнинг бари пуч. Шундоқ-шундоқ воқеалар бўлиб, тиллалар кампирда қолиб кетган. Кампир уларни кўзага солиб, кўмган. Қаерга кўмганини ўзию худо билади. Айтмайди у!

— Хў-ўш!.. Хў-ўш!..

— Кампир қариди, пишиб қолди. Галабулоқда боғи бор. Тўрт-беш сотих. Номингга ўтказиб ол, деб юриб эди. Ҳовлимиз тор-да, раис бова! Нонхўр кўп-у, қоққанда қозиқ, оғанда хурмача йўқ.

— Оббо, аферист-ей! — раис ёзилиб кулди. — Уш-ладинг! Бўпти, кўчиб боравер. Аммо-лекигин, — шипшитди Нуъмон қиртишга. — Кўзани қидир. Изла, топ! Топсанг, хабар бер, «Хазина топилган колхоз», деб газетага чиқартирамин.

Ширин орзиқиш Нуъмон қиртишнинг дилини энтиктириб юборди. «Топамиз, топилади; топамиз, топилади!» — дерди қийшанглаб, нима деяётганининг фарқига ўзи ҳам бормай. Қанот чиқариб Улғай энаикига қараб кетди. Йўл-йўлакай режалар тузар, лабларини йиғиштиролмай илжайар, хаёли аллақаерларда кезинар эди. У дарвоза ёнига етганда нафасини бир оз ростлади, қиёфасини жиддийлаштирди. Товуш чиқармасдан, йўталмасдан, одатдагидек ими-жиммида ҳовлига кирди.

Улғай эна офтобрўя супачада жомдаги сумалакни пиёлага солаётган эди. Нуъмон қиртиш, келганимни билсин, деб томоқ қирди. Кампир ўтирилди. Сирғалиб тушган рўмолини орқага ташлаб:

— Ке, Нуъмон. Уй ичларинг, болаларинг, ҳаммаси омонми? — дея сўрашди. Кулранг қорачиқли кўзларида қувонч аксланди. Кўпчиликка ўрганган киши бир кун уйда ёлғиз қолиб, остонада биров турганига илкис нигоҳи тушса, ана шундай қувонади.

— Ҳа-а, ти-инч, — дея Нуъмон қиртиш чайналди, нима деярини билмай, кўриб-билиб турган нарсасини сўради: — Сумалакнинг вақти етибди-да!

— Етди, етди! — Кампир суюнди. Ундан биров ана шунақа нарсаларни сўраса, терисига сиғмай кетарди.— Илгари замонларда сумалакка етармиканман деб ориқмаган одам йўқ эди...

Нуъмон қиртиш: «Оббо, бошлади-ку, ҳали-вери гапи тугамайди!» деган ўйда талвасага тушди, қўйиб берса кампир аямажуз тўғрисида гапиради, наврўздаям қор ёғиб юбориши мумкинлигини, хатто ёққанлигини айтарди...

— Улғай кампи-ир, — деди шоша-пиша унинг сўзини кесиб. — Боққа кўчадиган бўлди!

— Боққа дейсанми?! Мингбулоқдан беришдими, Галабулоқдан?

Нуъмон қиртиш кўзларини олиб қочиб, осмонга тикди — осмон беғубор эди, мустабид бўлди, унга қаҳрли куринди; тоғларга боқди — чўққилар шаффоф эди, кўзларига ханжардек санчилди; тарахтларга қаради — қорачиғида синишди улар; югурик назари ерни топди — ер титрагандай булди, кўзларини чирт юмди.

— Сизнинг боғингизга кучадиган бўлди... — деди ерга қараганча.

— Меникига?! — Улғай энанинг нигоҳида ҳайрат, қурқув, шу асно юрагида қузғалган бениҳоя оғриқ акс этди, шамдек қотди.

— Раис буюрди. — Нуъмон қиртиш қўлларини саланглатиб, шоша-пиша гапирди. — Раиснинг буйруғи!

Улғай эна осмонга боқди. «Шу менга равомиди, Тўхтасинимнинг, унинг дадасининг қолдирган изларини ўйламадингми, фалак?!» — дея дилидан ўтказди. Осмон мустабид, маҳзун туюлди... Тоғларга, дарахтларга назар ташлади — тоғлар маъюс, дарахтлар синган эди... Ерга боқди-ю, кўзлари ёшланиб, нимадандир дили таскин топгандек бўлди...

— Майлинг... — деди бемажол овозда. — Тўхтасиним боғсиз қолар экан-да...

— Раис буюрди-да, нима қилай?! — деди Нуъмон қиртиш жаҳл билан. Шундай маҳзун, чидаб бўлмас бир ҳолат эдики, Нуъмон қиртишнинг бақириб юборишига оз қолди. — Ноиложман, ноилож! — деди. Овози титради. Агар шоша-пиша чиқиб кетмаганида, йиғлаган, узини ерга отиб тўлганган ённки алаmidан кампирни туртиб юборган бўларди. Ҳолбуки, Улғай эна унга бирор сўз ҳам айтмаганди, ҳолбуки, ҳовлида ҳеч ким йўқ эди.

Осмону тоғлар, дарахтлару тупроқ, ўт-ўланлар ўрни-

да атрофни одамлар қуршаганида, Нуъмон қиртишнинг овози титрамаган, кампирнинг кўзлари дард чекаётган одамга ботиниб қараган бўларди.

Нуъмон қиртишнинг ўзи бировга айтганими, деворнинг ҳам қулоғи бор эканми, Улғай эна билан ораларида булиб ўтган гап-сўзлар қишлоққа тумандай тарқади. Мишмишлар, ёлғон-яшиқлар ҳам қўшилди.

«Нуъмон акага Улғай эна боғини берибди!» — дерди кимдир. «Нуъмон акангиз тортиб олибди», — дея бошқаси мутлақо тескарисини айгарди. Хуллас, одамларнинг гапи шундай эди.

— Қизик, бир киши жон койитиб, экиб-ундириб боғ барпо қилади, обод қилади. Ундан қанчадан-қанча одамлар баҳраманд бўлади-ю, умрида ниҳол нималигини билмаганлар «Мана, биз келдик», деб эга чиқиб олади. Бил боғбонни масхаралашадиям...

— Улғай энанинг боғини хомталаш қилмаслик керак. Отақул бобонинг меҳнати куп сингган.

— Раис қўшилганмиш орага...

— Уларга қўйиб берсанг, уй-жойинини ҳам бировларга қўш қўллаб топширишади. Ўзлари яхши кўришишса, бас, қолгани билан ишлари бўлмайди.

— Ноинсофлик қилишибди, кампирнинг кўнгли ярим...

— Тилласи бор экан-ку?!

— Тилла нима қилади унда? Кошки, танимасам, билмасам.

— Одам бир кўза тилла топиб олса-я!

— Мазза... Еб ётасан!

— Молдек!..

— Қўйдек!..

Боғда очилган гап тоққа уланиб, тоғдап яна боққа қайтиб, мана шундай айланаверди ..

Кечқурун одамлар бирин-кетини кишлоқ четидаги тепаликка кўнгилларини ёзгани чиқиб келишади. Остларига чопонларини тушаб, давра қуришади. Чоллар ботаётган қуёшга маъюс термиллишган; ўрта яшарликлар савдо-сотик, тирикчилик ғамида сўз талашинган... вақт қандай ўтди, само шамларига ким ўт ёқди — билишмайди, сезишмайди. Гап, гап, гап... Тонггача ҳам гапнинг тубига ета олмасликларини билиб, қолганини эртага қолдиришади — ҳар кунни аҳвол шу, умр ўтаверади. Кун ботдимни, чоллар туриб кетишади — уларнинг

куёшдан бошқа илинжлари йўқ. Ёшларгина, юлдузларга тула сим-сиёҳ бепоён осмондан кўз узишмай, ярим тунгача чалқанча ҳолда, ажриқ устида ётишади. Сомон йули, тилларанг из қолдириб учган юлдуз... бари-бари кунгилларига ғалати-ғалати туйғуларни қуяди, ҳаприқтириб юборади. Кўзларидан ёш сачрайди, хўрсинишадди, негалигини билишмайди, юзлари лов-лов ёнади.

Аҳмад бригадир боғ тугрисиди эшитган, тепаликка Нуъмон қиртишни учратиш, одамлар олдида қийин-қистоққа олиш ниятида чиққан эди. Кўрдик, одам куп. Ниманки бўлса, Нуъмон қиртиш унинг бригадасидан. «Ўсадиган эл бир-бирин ботирим дейди», хаёлидан шу нақл ўтди. Нуъмон қиртишни чеккага имлади. Нуъмон қиртишнинг кўзлари аланг-жалаң, яғир бўйнини дам-бадам кашларди.

— Улғай энанинг боғи ҳақида яна оғиз очсангиз, ха-фа қиламан, Нуъмон ака! — деди Аҳмад бригадир унинг башарасига қарамай, қатъий, босиқ овозда. — Сизга айтганман — ишланг! Эркак одам йиқилсаям нон топади. Орият, номусни уйланг-да сиз ҳам! Ҳаммамизнинг борадиган жойимиз бир! — бригадир нигоҳи билан пастликдаги тераклар қуршаган қабристонга ишора қилди. — Тушунинг-да, томпримиз туташ... Богдан сиз уч-турт пуд майиз оларсиз, шунини уйлайсиз. Бу ерда эса, Улғай энанинг яқин одамларининг изи қолган. Бу боғ кампир учун ҳамма нарсадан қимматлигини наҳотки тушунмасангиз?! Одам номини қандай кўтариб юрибсиз, Нуъмон ака! Тўхтасин катта шаҳарда юрган бўлса, қишлоғимиз шаънини кўтариб юрибди. «Фалончи рассом қаердан?» деб сўрашса, қишлоғимиз номини айтади-да! Ушаларсиз бизни ким танийди, ким билади? Радиодан эшитмадингизми, Африкадан келган занжиги. «Қаерни куришни хоҳлайсиз?» дейишса, «Чингиз Айтматов тугилган овулин», дебди. Жаннатдай жойлар каммиди? Э, кўйинг-э, наҳотки, Айтматов кимлигини ҳам билмасангиз. Тамоман гофи.л, дунёдан беҳабар одам экансиз-ку!..

Аҳмад бригадир маъюслашиб қолди. Олдида Нуъмон қиртиш турганлигини, у билан гаплашаётганини ҳам унутди. Кўзида мунг пайдо бўлиб, чеҳраси сўлгинлашди. Боггучи кунга кўзларини ярим юмиб қараганича битта-битта, ўйчан қадам ташлаб дала томонга кета бошлади. Борган сари уфққа сингаверди. Уфқдаги рангларнинг жилоланишидан, муаллақ қаҳрабо булутлар ҳолидан шу топда ким ҳам хабардор дейсиз?! Камалак

рангларнинг жилоланишидан ҳамиша, ҳамиша уфққина огоҳ... Булутларнинг сиру синоати булутларга аён. Бироқ, Аҳмад бригадирнинг хаёлидан нималар кечаётганини уфқ, булутлар аллақачон биллиб олишгандек, номини нима деб аташни билмайдиган юрак тўлқинланишларидан хабар топишгандек...

Нуъмон қиртиш унинг ортидан бир зум симрайиб қараб турди. Башарасида турли-туман ифодалар зуҳур этиб, қошлари пешонасининг нақ ярмигача керилди. «Мани алдаб бўлсан! — дея чирт этказиб тупураркан, ўзича сўзланди: — Ҳамманинг тераклар билан қуршалган жойга боришини ранс бова ўйламаганми?! Ё унинг қабристонга назари тушмаганми?! Оғзи тўла тилла. Қуша-қуша иморат. Бир эмас, иккита машинаси бор, ўғиллари катайса қилиб юришибди. Ховлиси нақ бир гектар. Қодир ҳисобчи-чи?! Улар ўлмайдими?! Кўнмайдими улар?! Аҳмад бригадир мени боплаб лақиллатди. Борди-ю, у рост гапирган бўлса, аҳмоқ экан, ҳа-а, айтмоқчи, эсипастлигига ишонса бўлади — нима дейди, нима қилади, ўзиям билмайди, кўзлариям ғалати...» - дея хулоса чиқарди.

Аҳмад бригадир... Эҳ, билмади-да! Унинг тушунмаслигини тушунмади-да! Билганида, одамлар орасида сиқувга, қийин-қистоққа оларди. Нуъмон қиртиш қизариб-бўзарарди, терларди — бир замбилу тўртта ҳаммол керак бўларди. Ёхуд нчдан зил кетганча дами чиқмай жим-жим кетарди. Чоллар унга ачиниб қарашган, ўрта яшарлилар болохонадор қилиб сўкишган, ёшлар устидан қулишган булар эди. Нуъмон қиртиш ҳам рансининг олдига қайта йўламасди, бормасди. Энди борди!

Айбдор ким — Нуъмон, хор ким — Нуъмон! Нима қилсин у? Бошини қайси деворга урсин?

Ранс унинг гапларини мўйловини бармоқлари орасида товлай-товлай бесаранжом бўлиб тинглади.

— Аҳмад бригадир шундай дедими? — оғир сўлиш олди сунг.

— Аҳмад биргад... ранс бова!

— У қайсар одам! — ранс артилган тухумдай силлиқ бошидан бир ҳовуч тер сидириб олди.— Айтганини қилади, қилмаса қўймайди. Райондаям ҳурмат қилишадди, боз. Зақунчи-да, закўнчи!

— Зақўнчи! — Нуъмон қиртиш ҳовлиқиб бошини тасдиқ маъносида силкитди.

— Хар жойга боради...

-- Боради, боради!

— Бетгачопар бўлса-да, ишлайдим-да, занғар!

— Ишлайди, ишлайди!

— Сабр кил. Яхшиси, сабр қил! — раис товушига сирли тус бериб, кўзларини макрли қисди. Қип-қизил қон томирлари тўрлаган юзида ғалаги ифода барқ уриб ўтди. Нуъмон қиртишнинг вужудни қалтираб, ичидан нимадир тирнаб-конатиб сидирилиб тушгандек бўлди. Типирчилаб, тезроқ кетиш, раис юзидаги ифодани унутиш ҳаракатига тушди:

— Хў-ўп, раис бова! Хў-ўп!

— Оғайнила-ар, чалпақпазон¹дан қолмангларо-ов!.. — дея Эргаш калта бўғриқиб, бўйин томирлари қабариб қийқиради. Қишлоқда мўридан қуюкроқ тутун, ҳовлидан ис чиқдими, бас, у кўчада. Кимникида тўй-маросим бошланса, ҳозир у нозир. Эринмай жар солади: «Оғайнила-ар, тўйдан қолмангларо-ов!» — деб ҳаммани огоҳ қилади, эшикма-эшик юриб одам айтишга хожат қолмайди.

Улғай энанинг кечагидай эсида, Суюн полвон тўй қилганида, Эргаш калта Мастчоҳга аммасидан хабар олгани кетганди. Ушандагина жарчилик қилолмаган. Қоровул Ғовсиддин қишлоқда яккаю ягона ҳисобланган саманни миниб, уйма-уй одам айтиб юрди. Ғовсиддин от-ку от, эшаккаям минмаганди. Эгарнинг устига бесўнақай жойлашди, пастга қараб, юраги орқага тортди. «От деганлари ҳам минганингда жа-а баланд бўлар экан», деб ўйлади. Сал лўкилласа, «ди-ир», дея юган тортди. Тўхтаса, қамчи урмай қараб турди. Қорсонни оғриди. Узангига оёқ тираб тик туришга мажбур бўлди. Ёрматнинг дарвозасига етганда эгардан тушмай чақираман деганди, улови очиқ турган ён эшикдан уриб ичкари кириб кетди. Ғовсиддин энкайишга улгурмади, елкаси эшик кесақисига, боши сомонли лойшувоқ қилинган деворга зарб билан урилди, юган қўлидан, оёғи узангидан чиқиб кетди. Кўзларидан ўт сачради. Орқага учиб тушиб, ҳушидан кетди... Ёрматнинг кир юваётган аёли ҳовлида, дарахтлар остидаги ўт-ўланларни кемтиб юрган эгар-жабдуқли отни кўриб, биров келди-микан, деб ўйлади. Ташқари чиқиб, уст-боши қон, пе-

---

¹ Чалпақпазон — қўш чиқар маҳали ўтказиладиган маросим.

шонаси тирналган, рангида ранг қолмаган, ўзидан кетиб ётган Ғовсиддинни кўриб, жонҳолатда қичқириб юборди. Қўни-қўшнилари чақирди. Суюн полвоннинг тўйи сал бўлмаса азага айланарди...

«Эргаш бўлмади-да. Қишлоқнинг ўртасидан туриб ҳаммани чақирарди-қўярди», — дея одамлар таассуф билан бош чайқашганди. Эргаш калта кейинчалик бу воқеани эшитиб, ўзини-ўзи чангитиб сўкди, эр қуриб кетгандек қизини Мастчоҳдек жойга узатган аммасини койиб, отасининг гўрига гишт қалади... Ҳа, Эргаш калтанинг қадри ўтди, дейишса, бас, у ўзидан кечишга тайёр. Кўримсизгина, ораси очиқ-очиқ, рангсиз, ориқ бармоқлари товукнинг панжаларини эслатувчи бу одамга табиат овоздан берган. У табиат эҳсонини эл қорига яратаётганидан мамнун, боши осмонда.

Эргаш калтанинг жар солишини кутганлар, эшитмай қолмайлик, деб қулоқларини динг қилганлар унинг: «Оғайнилар-ар, чалпақпазондан қолмангларо-ов!» — деганини эшитишлари биланоқ юраклари ҳаприқиб кетди. Саросималанишди. Аёллар барча юмушларини йиғиштириб, ўчоққа таппи қалай бошладилар. Буруқсаган чалманинг ўткир ҳиди таралди.

Улғай эна супра ёйиб, хамир қоришга киришди. Илгарилари хамир қорганда олган зуваласи тош-метиндек қаттиққина бўлганини эслаб, чуқур хўрсинди. Унг кўзи учди. Қабоғига хас хўллаб қўйди. Қабоғи бежиз учмаган экан. Чеҳрасида қувонч, лабларида табассум жилваланган Руқия келинбиби бир товоқ ун кўтариб келди. Шоша-пиша супра четига чўкди, бир шаклга киролмай оқиб тушаётган зувалани Улғай энанинг қўлларидан олди:

— Сиз уринманг, эна, — деди.

— Ўзимга сиғмай кетдим... — деди хурсанд бўлган Улғай эна.

Қозон осинди.

— Тўхтасин кириб келса эди, — Улғай эна остонага умидвор термиларди. — Чалпақпазон оғзи тегарди. Чалпақпазон бўладиган кун тунни билан осмонга қараб, ухламасдан чиқарди болам. Энтикарди, хўрсинарди. Ўзимни ухлаганга солиб, унга тўймай қараб ётардим. Уйқу қаёқда? Суюнганимдан туриб кетгудекман. У ён-бу ёнига ағдарилаётганидан сезардимки, ўзига сиғмай кетаётибди. Боши тошдан бўлсин, яккаю ёлғиз эса-да, бошқача ўғлим бор, деб уйлардим... — кампир гапирган кўйи остонага умидвор термилар, йўлдан кўз узмасди...

Илӗсларнинг шаҳарга кўчиши кутилмаганда бўлди. Руқия келинбиби барибир эрининг раъйига қарарди, нима деса, шуни айтарди. Кейин-кейин у қанча сиқилди, пана-панада ўтириб йиғлади-сиқтади. Тушига қишлоқ, онасидай бўлиб қолган Улғай эна кириб, безовталанди, ярим тунларда тўшак устида тиззасини қучоқлаб, хаёлга чўмиб ўтирди... Вақт ўтган эди!

...Шаҳар беш-олти чақирим пастда. Дўнгликлар, сойликлар оша борилади. Илӗснинг дадаси шу ерга қатнаб ишлайди — дуч келса машинада, йўлиқса аравада, бўлмаса яёв кетади. Учраган пнеда йўлдош, йўқса, қўлтигидаги тандир нони хамроҳ. Тонг қоронғисида жунайди. Кеч қайтади. Жигарранг энлик камарига тўппонча ғилофини осиб юради. Ғилофга тўппонча ўрнида носкадисини солиб қўяди. «Сапаруф мелиса келаётибди, ёнида тўппонча!» — деб қалтирашган, юракларини ҳовучлашган одамлар ғилофдаги носкади эканлигини, албатта, билишмайди.

...Қиш эди. Тарновларда қаҳрабо сумалаклар фил хартумини эслатади. Тун билан ёққан қор томларга, пичан ғарамларига оппоқ тўшалган. Дарахтлар қариб қолгандек. Сафаров саҳарда уйдан чиқди. Турткуз уни одатдагидек тош йўлгача кузатиб қайтди. Тош йўлга ҳали из тушмаган, икки томонда кенг-кенг ариқ-зовурлар булгани учун адашмай юриш мумкин эди. Сафаровнинг юзига изғирин игнадек санчилади. Қаллахум тепалигидан ўтгандан сўнг, пастак дўнгликлар оралигидаги камарчада кулоқларини диккайтириб, аскарлардек қатор тизилган беш-олти чоғли бўриларни курди. Бўрилар нимагадир қулоқ солаётгандек қилт этмай, сергак турарди... Чамаси, улкан қор уюмига ўхшаб кўринаётган Қизилтепадан кўз узмасди. Сафаровнинг пешонаси муздай-муздай терчилади. «Оркага қайтайми?» — деб ўйлади-ю, дарҳол фойдасизлигини сизди. Олдингами, орқагами — барибир, бўриларнинг қаршисига келиб қолганди. Юзи ловуллаб ёнаётгандек бўлди. Муздай-муздай томчилар баданига мингоёклашиб ўрмалади. Сафаров гап-гаштакларда, узун қиш кечалари танча атрофида ўтириб чўпон Махсумнинг бурилар ҳақидаги хикояларини мароқ билан эшитарди. Эмишки, бўрилар ўзлари яшаётган жойга яқин қўраларга ҳужум қилишмасмиш ва улар оловдан, симдан, арқондан (айниқса, жулли арқондан) тирик ажалдан қўрққандек қўрқармиш...

«Биз тўрт киши бўлволиб қўй боқардик, — ҳикоя қиларди Махсум. — Ҳар кеча тўртталамиздан биримиз қўтон ташқарисида пойлоқчилик қилишимиз керак. Қаҳратон бўлсаям арқондан доира ясайман-да, ўртада ётавераман. Эрталаб туриб доирадан ташқи тарафда бўри изларини кўраман — чуқур-чуқур, қонсираган излар. Хайрият, арқонни қор кўмиб юбормабди, дейман ўзимга-ўзим! Кумса, тамом-да! Тилка-пора қилиб ташлашади! Аканг қарагай уйқуда!..»

Сафаров камари устидан уч-тўрт қулоқчилик чилвир ҳам боғлаб юрарди. Эҳтиёт шарт. Бир кунмас бир кун керак бўлар... Мана, керак бўлди!

У акашак қўллари қалтираганча, титраганча чилвирни еча бошлади. Бу иш узоқ давом этгандек туюлди. Мушкул дақиқалар ҳаминша ана шундай кечади. Охири-оқибат, ечди. Орқа-олдига қарамай чилвирни боши узра айлантириб кетаверди. Юз-кузларини изғирин чимчилаб, чор атрофида изғинётган, тентинётган ажал шарпасини куз қири билан аниқ кўриб борар, бу шарпа илкис ўгирилгани заҳотиёқ йўқоларди.

Сафаров иш жойига етай-етай деганда ҳали ҳам чилвир айлантириб келаётганини пайқаб, қўлини туширди. Мушаклари оғрир, панжаларини ёзолмасди. Лаблари кўпчиб, шишиб кетаётгандек туюларди... Учук тошиб, беш-олти кун алаҳлаб ётди. Бир қўли бот-бот оғрийдиган бўлиб қолди...

«Бўрилар йигирма-ўттиз чоғли эди-ёв! — ҳикоя қилди у кейинчалик. — Қаллахумдан пастда, Норвойнинг боғига етмасдан камарча бор-ку, ҳа-а, ўша ерда... қатор тизилишган. Кўзлари йилтирайди, ёнади!» — «Кейин-чи, кейин?!» — унинг ҳамсуҳбати, вужудини қулоққа айлантирган, буриларни худди узи кўргандек бит кузларида бениҳоя зўр ваҳима акс этган Абдусамад эзма қовундек чўзинчоқ бошини силкитиб, луқма ташлайди. Абдусамад бир неча йиллар муқаддам эзмаликда тенги йўқ йигит эди, шу лақабни орттирганди, йиллар шамолдек учди, қанчадан-қанча сувлар оқиб ўтди, ёш кетди, соқолига қиров кўнди — эзмаликда тенгсиз чол бўлди. Лақаб исмига миҳ билан қоқиб ташлагандек сингишди.

— Кейин-ин... кейин-ин... — Сафаров бир оз тутилиб, яна пича ёлгон қўшди: — Кейин улар тош йўлни кўндалангига кесиб утишди.

— Сизга тегмадимми?

— Қўлимда чилвир бор эди.

— Уҳ! Бўрилар ғазотга кетаётган бўлган! — Ваҳи-

ма қилди Абдусамад. — Беш йил-ўн йилда, айна чиллада, қаҳратонда бўрилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб олишади. Кўзлари қонсираб, ютоқиб турса-да, одамга тегмайди ана шунақа пайтларда!..

Сафаров Абдусамаднинг айтганини ўйлаб юриб-юриб, кейин-кейин бўриларнинг ғазотга кетаётганига ўзи ҳам ишонди, ишониб: «Қаллахум тепалиги пастиди, Норвойнинг боғининг юқорисида, пана камарчада ғазотга кетаётган элликта-олтмишта оч бўриларни кўрдим», — дейдиган бўлди. У билан талашиб-тортишиб ўтирадиган бекорчи қайда? «Ростдир-да!» — дейишди-қўйишди. Фарқи нима уларга — ростми, ёлғонми?! Сафаров бориб-бориб: «Юзта эди! Юзтадан ҳам оргиқ эди, кўп эди!» — деб ҳовлиқди:

Шу воқеа сабаб бўлдими, бошқасими — бу ёлғиз Сафаровга аён — бирданига кучиш тараддудига тушди. Сигирни сотди. Ёмон кунларнинг яроғи — йиққан пулларини сандиқдан олди, ҳовлига тўлаб келди. Дўст бор, душман бор — биров ачиниб, биров қувониб уни маъқуллади. Улар кўрпа-тўшакларини, қозон-товоқларини — лаш-лушларини юк машинасига ортишаркан, ҳассага таянган Улғай эна пайдо бўлди. Кетаётганларини эшитибди, эшитиб уйда ўтиролмабди, белининг зирқираб оғриётганига қарамай чиқиб келибди. Унинг юзи ғамгин, кўзлари намли эди:

— Ота-боболарингиз кўмилган жойни ташлаб кетманглар, — деди. — Бу ернинг тупроғи азиз сизларга...

— Келиб хабар олиб тураминиз, эна! — Рухия келинбиби ва унинг ўғиллари кампирга тасалли беришга ошиқишди.

— Эчкимнинг елини тўлиб кетган. Сути оқиб ётибди. Соғишга ҳафсалам келмади. Ким ичади? Сизлар шу ерда, кўз ўнгимда ҳовлини тўлдириб-тўлдириб юрсаларингиз дилимга малҳам босгандек бўлади... Тўхтасиним келиб қолганда ҳам эди. .

Улғай энанинг енгини ҳимариб-ҳимариб, туганмас қайғу ичида мотамсаро туриши Сафарову Нуъмон қиртишдан ўзга ҳамманинг дилини лиммо-лим этди...

— Ҳовлингиздан хавотир олманг, ака! — кабинада, шофёр ёнида жойлашган Сафаровга Нуъмон қиртиш пастдан туриб гап уқтирарди. — Бирор кун қайтиб келарсиз... Унғача ўзим қараб тураман...

Машина жўнади.

Пасқам-пасқам уйлар, пичан ғарамлари... тепаликлар ортда қолди. Ухлаётган заминнинг чўққи соқолига ўх-

шаш қор қоплаган Қоратоғ... Руқия келинбибини маъ-
юслантирди. Тепаларга, дарахтларга қараса, Улғай эна-
нинг сузларини эслайди: «Муқаддас тупроқни ташлаб
кетманглар!»

Ҳамма тупроқ — бир тупроқ. Аммо қай улуғ ҳис кич-
кина тепаликни юртга айлантирган?! Қай улуғ туйғу —
одамларнинг виждон, имон, оқибат томирларини замин-
га боғлаган?!

Улғай эна ҳақ эди.

* * *

Руқия келинбиби ва унинг ўғиллари шаҳарга кўни-
колмай юришди. Руқия келинбиби ўзи чиқолмаса ҳам,
болаларини тез-тез қишлоққа — Улғай энадан хабар
олгани юбортирар, «Нуъмон амакингни ҳам кўриб ўтинг-
лар», — дейишни унутмасди. Эрига: «Амакисиникига
кетишди», — дерди.

...Бу сафар ака-укалар қишлоққа борадиган йўлда
жандачи амакиннинг аравасига илашишди. Жандачи
амаки — юзини тиканакдек соқол қоплаган, жияги унқ-
қан дўппи кийган, елкасига тўп ташлаб олган эллик-
эллик беш ёшлардаги киши. Товуши хирилдоқ. Ҳаммага
таниш. У қишлоқма-қишлоқ юриб эски-тускиларни йи-
ғади. Эвазига оқсақич, игнатугма, билагузук каби май-
да-чуйдаларни беради. Уни кўриб қувонмаган, қутича-
ларига сеҳрланиб боқмаган бола йўқ! Болалар жандачи
амакинни дунёдаги энг бой-бадавлат, энг бахтли одам
деб уйлашади! Қайси қишлоқ, қайси кўчада пайдо бўл-
са, ўша қишлоқ, ўша кўчада болалар учун байрам! Ким
нишонини кўз-кўз қилган, ким пуфак учуриб қувонган,
ким сурнай чалган... Оламдаги энг зур, чиройли нарса-
ларни жандачи амаки қаердан олган — улар ҳайрон!

Ҳозир у мудраб, гавдаси сув юзидаги пўкакдек чай-
қалиб бормоқда. Тўриқ от сағрисига қўнаётган битта-
яримта пашшага ҳафсаласизлик билан дум уради.

Ҳаво дим. Сукунат.

Улкан ёғоч гилдираклар чуқурчага тушиб кета-
ди. Арава силкинади. Жандачи амаки чучиб қузини
очади. Қаерда турганлигини билмагандек бир зум га-
рангсийди. Ғудраниб отни сўкади. Атрофга сартапо на-
зар ташлайди. Кўклам қуёшидан уйғониб келаётган
олис-олислардаги қир-адирлар, тоғлар узра сузиб юр-
ган оппоқ-оппоқ булутлар дилини ёритади. Боз мудра-
маслик учун нималарнидир хиргойи қилади. Диққат би-
лан қулоқ солинса, у бир гапни қайта-қайта такрорла-
ётгани, юз мақомга солаётгани аён бўлади: «Ув-в! Бир

дарахтнинг мевалари-ими-из!» — Кейинчалик Нуъмон қиртишнинг Улғай энага қарашли кунботардаги боғини эгаллаш ниятини билишгач, диллари ғазабу нафратга лиммо-лим тўлган Элёру Илёс бу қўшиқни бот-бот эслаб, жандачи амакининг орзуси нақадар покизалигини англашди. Жандачи амаки одамларнинг бир-бирларига қондошлик-қариндошлик, ога-пиичилик ҳақидаги қўшиқни куйлаган экан. У дунёни дарахтга, одамларни меваларга қиёс этган экан.

...Балки Улғай эна ҳам Нуъмон қиртишнинг иддаолардан муродини билгач, кўнглидагини англагач, шу қўшиқни элагандир?! Балки жамики одам боласи ўзига озор етган лахзаларда шу қўшиқни ёд этар... Балки бориб-бориб, осмон янада покланиб... одамлар ҳам бир-бирларини тушуншар, англашар... барча хатоликлардан қайтишар, қайтишар, қайтишар!.. Ўшанда улар ҳам бу қўшиқ билан яшайдилар, ўшандагина...

...Жандачи амаки муҳим бир нарсани ёдига туширмоқчидек, хотирасини титкилаётгандек ўйга толади ва бирдан куйлаб юборади: «Ўуввв! Бир дарахтнинг меваларими-и-из!» — Ёдига туширмоқчи бўлгани шу, муҳими шу!

— Амаки, бу қўшиқни ўзингиз тўкиганми-сиз? — Савол ташлайди ўйга толган Элёр.

— Бу кўҳна қўшиқ, оҳанги ҳам кўҳна... — Жандачи амаки хурсиниб яна бошини эгади: мудрайдими, хаёл сурадими — билиб бўлмайди.

— Ур-раа! Шаҳардан жандачи амаки келдила-ар! — Узоқдан араванинг қораси кўринди дегунча пасқам эшиклардан ўқдек отилиб чиққан паст-баланд, қоракўра қишлоқчи болалар чор тарафга югурар, жандачи амаки бошчилигида қишлоқ кучаларида «юриш» бошланарди.

— Ке-еб қолинг! Оқсақи-ич! Билагузу-ук! — унинг бир оз хирилдоқ товушда, кўзларини ярим юмганича қийқириши болаларга олам-олам шодлик, завқ бағишларди.

Жандачи амакининг овози эшитилиши биланоқ Улғай энанинг ҳам юзи ёришар, қозон осиш тараддудига тушарди. Илёсини унинг ортидан юборарди:

— Жандачи амакини чақириб ке! Ғизилла! Ичи қизиб кетди шўрликнинг! — Мехр билан сўйларди.

...Жандачи амаки сопол косадаги қуртобга нон бўктириб, Улғай энани мақтай-мақтай ейишга тушарди.

— Яшанг-э, яшанг! Ҳар гал қурғоб билан атала тор-пуғингизга маза қиламан.

— Гўштининг бир тишламини ҳам оғзимга олмайман. Сутли, утли овқат одамнинг юрагини тоза қилади. Гўшт-хурларда раҳм-шафқат бўлмайди, болам.

— Мен ҳам гўшт емай қўйдим. Ишонинг-ишонманг, кушдек енгилман. Аммо-лекин дунёда битта кайвонисиз...

— Мендан ўзга кайвонилар ҳам кўп, жандачи ўғлим!

Кейин у гапга тушарди. Жандачи амаки калласини лиқиллатиб, маъқуллаб утирарди. «Э-э, жандачи болама! — дерди кампир куюниб. — Ўз уйингдай кириб келавермайсанми? Билсанг, ҳаммамиз бир-биримизга қариндошмиз!»

Жандачи амакининг юзи ёришиб, кўзлари ёлқинланиб кетганидан унинг ҳаяжонда эканлигини, Улғай энанинг сўзлари ниҳоятда маъқул тушганини англаш мумкин эди. Ҳамма нарсани, ҳар бир кимсани яхши кўриб кетарди шу тобда!

Жандачи амаки ҳовли ташқарисидаги, танасини бурама-бурама ажинлар қоплаган тутга термилиб қолади. Илк бор ҳайратланади. Чиройли новданинг бу даражада бужмайиб кетгани ҳайратангиз эмасми? Яшил қон оққан томирлари ковак ва ғовак. Кекса тут ичидан аста-секин тутаб-тутаб, бир кунмас бир кунни ўзини ўзи ёқади ва қулаб тушади!

— Шу тут ҳам кўп яшади-да, эна!

— Тут билан чинор кўп яшайди.

— Барибир, бир кунмас бир кун адо бўларкан...

— Ичидан тутаб-тутаб, бора-бора ёниб кетади...

Кампир ўз ҳолини тутга қиёс этади: «Менинг ҳам юрагимдаги ўт йиқитади», — деб ўйлайди.

...Ака-укалар жандачи амакига раҳмат айтиб, аравадан тушишди. Шағал йўлга туташ тор кўчадан юқорилаб кета бошлашди. Элёр олдинда, хиёл энгашиб, бир қўлини силкиб-силкиб бормоқда. Иккинчи қўлида Руқия келинбибининг Улғай энага бериб юборган тугуни. Акасидан ортда қолмасликка қанча ҳаракат қилмасин, кўкда лоқайд сузаётган булутлар, дарахтдан-дарахтга учиб ўтаётган қушлар Илёснинг хаёлини чалғитиб, қадамини сусайтирарди.

Тор кўча адоғида тепага сон-саноқсиз илонизи йўллар ўрлаган. Улар тепа кўкрагидаги ҳовлиларни кесиб ўтиб, Улғай энаникига етишди. Кампир офтобрўя супа-

да ўтириб, толқон янчарди. Дока рўмоли қоқсуяк елкаларига тушган, серажин юзларида аллақандай паршонлик. Қўли ҳовончага ҳар бориб-келганида бўйин томирлари бўртиб-бўртиб кетарди. Элёр халтани супа четига қўйди, унга яқинлашди:

— Ассалому алайкум, эна!

Кампир эшитмади. Элёр овозини баландлатди. Улғай эна илкис бош кўтарди. Этагини қоқа-қоқа ўрнидан тура бошлади.

— Во-ой, бўйларингга қоқиндиқ! Эналаринг айлансин! Эсон-омонгина, бардам-бақувватгина юрибсизларми? Руқия қизим яхшими? Сиқилиблар кетгандир? Дадаларинг омонми?! — У дам Элёрнинг, дам Илёснинг юзларидан ўпарди.

— Чиқинглар, болажонларим, чиқа қолинглар! — Кўрпачани қайта қоқиб, тўшаб ўтиришга қистарди.

Дастурхон ёзди. Буғдой қўғирмоч, сут-қатиқ келтириб қўйди. Улғай эна Элёрдан қайта-қайта ҳол-аҳвол сўраркан, Илёс қатиққа бемалол нон ботириб туширарди. Кампир сузлай-сузлай уйга киради, ёнғоқми-майизми — топган-тутганини чиқариб тўкиб ташлайди.

— Олинглар, болажонларим!

...Ўша кеч ака-укалар томда ётишди. «Юлдуз санаб уйқу қувишни соғиниб қолганмиз, эна!» — деди Элёр. Унинг товуши дўриллаб, бўйи ўсган, оқиш лаби устидаги мўйлаби қоп-қорайиб қолганди.

Илёс осмон қозонида бодраган ғуж-ғуж юлдузларга, Сомон йўлига боқиб ётаркан, хаёлга чўмади: «Қизиқ! Юлдузлар, Сомон йўли қаерга борсанг эргашгандек тепангда ҳозир буларкан, — ўйлади у кўнгли аллақандай ғалати ҳисларга тўлганча. — Балки юраверсанг, юраверсанг, тоғлардан ҳам ошиб ўтсанг бошқа юлдузлар учрар... Кеча ҳовлимиздаги супада ётиб Сомон йулининг ҳў-ўв этагидаги интти юлдузни кўрувдим, бугун ҳам ўша жойида турибди. Жуда ғалати». — Жим ётган Элёрдан сўрайди:

— Тўхтасин амаки нега келмайдилар-а, ака?..

Хаёлидан эса: «У киши узоқда булсалар ҳам осмонни, Сомон йўлини, юлдузларни шу тахлит кўриб ётганмиканлар?!» — деган фикр кечади.

— Тўхтасин амаки рассом — жавоб қайтаради Элёр. — Ижод қилиш учун турадилар шаҳарда...

— Ижод нима, ака?

— Катта булсанг биласан.

Илёс бошқа савол бермади. Тўхтасин амаки қайтиб

келса, Улғай энанинг қанчалық қувониб-суюнишларини ўйлайди. Хаёл сура-сура уйкуга кетади. Тушига Тўхтасин амаки киради. У ўз насибасини — Улғай эна бандига ип боғлаб болорларга осган узумларни олаётган бўлади.

...Уларнинг қайтишида Улғай эна маъюсланади. Қурт, қўғирмоч солинган халтани қўярда-қўймай Элёрга тутқазаркан:

— Кетасизларми-я?! — дея хўрсинади. Тескари ўгирилиб, энгининг учи билан билдирмай кўзларини артиб олади.

— Келамиз! Яна келамиз! Тез кунларда келамиз! — Элёр кампирнинг юзини қоплаган мунг туманини тезроқ тарқатиш учунми ёинки бу мунг туфайли юраги тулибми, шоша-пиша, пайдар-пай сузлайди.

— Руқия ҳам келсин, — Улғай эна ҳорғин жилмаяди. — Қатиқ ивитиб қўяман. Ҳадемай исмалоқ чиқади, — кампир умр бўйи бирор марта бўлса-да, шаҳарга бормаган, шундаям, у ерда нималар камчилу камёблигини яхши билади — қизиққан, суриштирган, одамларнинг гап-сўзлари шу ҳақда кетдими... юрагининг уриши тезлашиб, беихтиёр сергакланган. Бонси...

* * *

Руқия келинбиби қишлоққа отланиб, «ана кетдим, мана кетдим», дегунича бўлмай оёғи остидан кутилмаганда «лоп» этиб бирор юмуш чиқиб қолади. Майдачуйдами, арзимасми, юмуш—юмуш-да, бажармай иложинг йўқ, кўнгилнинг бир четида хиралик қолади, бажаргунингча эса... бошқаси тайёр! «Эрта борарман», деб ўзини-ўзи овутишдан узга чораси қолмайди. Қизиқ, одам боласи ўзини-ўзи овутишни қачон ўйлаб топди экан?! Гуноҳлари кўпайиб кетгандами?! Қисмат ҳазиллари ҳаддан зиёд жиддийлашгандами? Қачон булмасин, хайрият, шу нарсани ўйлаган. Йўқса... Танг келиб қолганида, кечирилмас гуноҳу хатолари учун ўзига у қандай жавоб берарди?! Йўқса... Амалга ошмаган орзулари муваффақиятсизликларга қандай чидарди?!

Йўли топилган!

Ўзини ўзи овутади! Ҳатто омадсиз ёинки инкор этилган муҳаббатнинг ҳам ёлғиз давоси шу бўлса не тонг?

Руқия келинбиби ҳар гал «эрта борарман» деб овунмаганида, ўзини янаям гуноҳкор ҳис қилган, эзилган, азобланган бўларди...

Узгалар учун қайгурадиганларнинг, фойдаси тегадиганларнинг энг ажойиб хислатлари ўзларини гуноҳкор ҳис этишлари эмасми, ахир?! Йўқ, йўқ, Улғай энадан хабар ололмаётгани учун барибир Руқия келинбинининг юрагини аллақандай нохушлик ҳеч тарк этмасди. Бироқ... Эрта — бугунга, бугун хотирага айланар, галдаги эрталарнинг... кошки, ҳад-ҳисоби бўлса! Кунлар эса... ўтиб-ўтаверарди. Хотиралар сандиғига ташланаётган дуру гавҳардек ёхуд оддий бир тошдек... Инсон ҳаётининг энг маъсум дақиқаларида, балки сунгги лаҳзаларида юракнинг сим-сиёҳ гушаларини хотиралар сандиғидаги унутилмаган ўша оддий тош дуру гавҳарга айланиб мунавварлаштириши, ҳаёт одамга нечоғлик қувончу ҳазинликлар бахш эта олишини намоён этиши мумкин. Ўтиб-ўтган ёқут кунлар, жавоҳир кунлар унутилса... энг кераксиз тош ўша бўлиб қолади!..

Бориб-бориб, Руқия келинбиби бу яқин-ораларда Улғай энанинг аҳволидан хабар ололмаслигига кузи етди. Болаларини энди ўзи ошиқтиради: «Чаққон-чаққон кийинна қолинглар, қоронғу тушмай қишлоққа етиб олинглар», — деди.

Руқия келинбинининг юраги ҳовлиқиб, қилаётган ишини ҳам унутиб қўйди. Шунча кунгача бамайлихотир юрганига ҳайрон бўлди...

Элёру Йлёс ҳовлининг ярмига етишганда кўча эшик қия очилди. Сал-пал чайқалганча уларнинг отаси — Сафаров кириб келди. Кўзлари юмилиб-юмилиб кетяпти, лунжи осилган, гимнастёркасининг тугмалари ечилган, кепкасини қийшиқ ҳолда бостириб олган — маст.

Болалар на кўча, на уй томон юрарини билмай, жойларида тўхтаб қолишди.

Сафаров яқинлашиб, уларга илкис назар ташлаб олди. Тўхтади. Танимаётгандек яна қаради.

— Ҳалта кўтарибсанлар? — дея гўлдиради конталаш кўзлари билан ер остидан симрайиб қараркан, пешонаси тиришиб, ковоғи уйилди. — Каёққа?

— Улғай энамниқига бораётгандик, — Элёр бу сўзни эшитилар-эшитилмас айтди, айтди-ю, ерга бокди.

— Энамниқига?! Хиҳ... хиҳ...

Сафаровнинг ҳиқичоғи тутиб пешайвонда турганча ихтиёрсиз равишда рўмолининг учини ямлаётган, ранги оқаринқираган Руқия келинбибига қичқирди:

— Су-ув!

Руқия келинбиби бир сесканди. Жон ҳалпида челақ томон югурди. Сув тўла челақни эрига тутқазаркан,

кўзларини ердан узмасди. Қўланса бир ҳиддан унинг боши айланаёзди.

— Энамникига дегин-а? — Сафаров бир кўтаришда челақни яримлатиб, такрорлади:— Тавба, қанақасига эна экан? Билмасканмиз-да! Биззиям онамиздир, а? Ҳиҳ... ҳиҳ... Бўлди, бас! Шунча пул йиғиб сенларга бирор нима олиб бердими энажонларинг? А-а?!—у челақни яна бошига кутарди. Лаб-лунжини кафтининг орқаси билан артаётиб: — Ундан кўра токни чопинглар! — деди.

Элёр миқ этмади. Унинг ортида Илёс кўзларини пир-пиратиб, афти ўзгарганча ўзини йиғидан зўр-базўр тийиб турарди.

— Нега безрайиб, қотиб қолдинг? — Сафаровнинг кузларида қон қайнади. — Кампирнинг қаймоғини соғиндингми ё?! Биладан, биладан! Кўзи учиб тургани йўқдир сенларга! Амақингни болаларини сиғдирмасмишу...

Элёр кескин бошини кўтарди.

— Амақиннинг болаларини?! — ажаблангандек, бирок ғазабини яширолмай сўзлади у. — Ҳовлиси ёнма-ён бўлатуриб Пуъмон амақи Улғай энадан хабар ҳам олмайдди-ку! Кеча-кундуз томорқасига эга чиқсам деб ўйлайди, холос...

— Қўй, болам, — дея Руқия келинбиби бирор жанжал чикмасайди деган хавотирда Элёрнинг енгидан торта бошлади. — Отангнинг айтганини қил, бошқа кун борарсизлар.

— Қаранг, ахир...

— Бас! Бас, дедим!.. Отага гап қайтарадиган ҳам бўлдингми ҳали?! — Сафаровнинг чапақайига жаҳли чиқиб кетди ва челақни Элёр томон иргитди.

Улғай энанинг уйдан чиқиб, йўқолиб қолганлиги ҳақидаги хабарни эшитиши биланоқ Руқия келинбибининг ранги пахтадек оқарди, ўзида булиб-бўлмайд шамдек котди. Хабар келтирган кишининг ҳовлидан бош эгганча чиқиб кетганлигини ҳам пайқамади. Бир зумдан сўнг кузларида ёш оқа-оқа кучада уйнаб юрган Илёсни чақирди, ичкари уйда ҳеч нарсадан хабари бўлмайд китоб уқиб ўтирган Элёрни шоширди: «Тур, уғлим! Тур! — деди. — Энангга бирор гап бўлганга ўхшайди...»

Ҳовлини очиқ-сочиқ қолдирганча шоша-пиша қишлоққа жўнашди.

Қишлоқда ҳар турли гап. Соппа-соғ, эс-хушли кампир бирдан йўқолиб қолса!.. Фалон-фалон жойларни қи-

дириш керак, дейишнинг ўзи ғалати Шундай бўлса-да, қидирилмаган жой қолмади — далаларни, ўру қирларни қарашди. Топишолмади. Ҳамманинг юзига қайғу соя ташлади. Уларнинг нигоҳлари: «Кушни қишлоқнинг одамлари эшитишса нима дейишади?! Ёлғиз кампирни йўқотиб, эл орасида қандай бош кутариб юрамиз?» деган маънони англатиб турар, сал гапга жаҳллари чиқиб, бир-бирларини сўкиб-жеркиб, қизариб-бўзаришарди.

Кимнингдир хаёлига қабристон келди.

— Йўғ-э! Бўлиши мумкин эмас!— Чўли бобонинг ун тўққиз-йигирма ёшлардаги юзини ҳуснбузар бежаган, қарашлари бесаранжом талаба ўғли бир қўлни юқори кутариб, иккинчисини киссасидан чиқармай хитоб қилди. — Ҳар қандай тасодифни хурофотга элтиб тақайвермаслик керак-да! Беҳуда овора бўламиз.

— Билиб бўлмайди. Аммо-лекигини хурофот масаласида сен ҳам ўзимизнинг Жобирвой қатори кўринасан. Эътиқоди кун ўтишига қараб ўзгаради. Қабристон — одамларнинг кўнгли покланадиган жой. Бунақа нарсаларни Жобирвойга ўхшаб аралаштириб юбормаслик керак-да! — деди кимдир.

— Қабристонни бориб кўриш керак, — оқиш-кўкимтир соқоли кўксига тушган чол бир муддат талабага кўзлари йўл кўраётган каби термилиб қолди, фикру ўйидан нималар кечди, ёлғиз ўзига аён. Хаёлчан товушда сўзида давом этди: — Тортишувдан фойда йўқ!

Олдинда ҳалиги чол, унинг ортидан уч-тўрт киши, Элёр, талаба қабристонга кириб боришди. Ут-ўланлар қопланган тепача ёнида Улғай эна ҳуш-беҳуш ҳолда ётарди.

— Тўнғичининг қабри! — чол тепачага нигоҳи билан ишора қилиб шивирлади, кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш айланди. — Улғай кампир истаб келиб, кетолмай қолган кўринади.

Талаба кўзларини очиб-юмиб, кўраётганлари ўнгимтушми эканлигини ажрим қилолмай ҳангу манг. Бу ерда қандайдир китобга сиғмас, сўзда ифодаланмас нарсалар борлиги унга элас-элас аён бўлмоқда эди. Ҳатто сал наридаги ўркач-ўркач пахса девор ортида ўсган шувоққа келиб қўнган тўрғайнинг вижир-вижири ҳам юрагини тўлдириб, ҳиссиётларини жўш урдириб юбораётганди.

Элёр Улғай энанинг устига энгашди. Унинг бошини авайлаб кутарди.

— Энажон, кўзингизни очинг. Кўзингизни очинг! — дерди ўзини украб юборишдан зўр-базўр тийиб тураркан.

Кампирнинг бетига сув сепишди. У бир оз ўзига келгандек бўлди. Лекин дам ўтмай... «Тўхтасиним... Болагинам... — дея қоқшол кўлларини Элёр томон чўзди, алахсиди. — Ке, бир қучай. Исларингга тўймай кетаманми-я, болагинам...»

Улғай энанинг қуллари сал кўтарилиб, мажолни етмай шалвираб тушди. Элёрнинг тўкилаётган кўз ёшлари чўзинчоқ юзини ювиб утиб, Улғай энанинг униққан кўйлагига томиб сингир эди...

Ўзи айтмоқчи, Улғай эна бировнинг бувиси, биров-бировларнинг холаси, аммаси. Қишлоқ аҳли унга ўғил, қиз, невара-чевара. Ёлғиз қўймай, навбатма-навбат келаверишди. Шуям кампирга мадад бўлди. Тўшакда қимирламаган бир ҳолда ётар экан, ёшлиги ўтган серўт яйловлар, бошоқ терган ангорлари, юлдузли-юлдузсиз бедор тунлар, босиқ-вазмин завжаси Отақул хотирот саҳросида бўй-баст кўрсатди. Кўзларини зўр-базўр очиб тепасида маъюс турган ҳамқишлоқларига термилди, томоғи қичимсираб, нимадир қадалди. «Ғамдошим бор экан, шукр!»— дея ўзича сўзланди. Кўзларини улардан олиб қочди. Уялди чоғи. Шу асно хаёлларга берилиб кетганини сезмади. Хаёлу хотираси қандайдир ғойибдан келган кучдек жисмига қувват ато этди. «Тухтасиним ҳам ота юртида, она юртида жою жалол тутса...» деб ўйлади, унинг қайтиб келишига ишонди. Руқия келинбибига ҳорғин жилмайиб қаради:

— Руқия, ярим косагина қатиқли угра бўлса-а... — деди.

Руқия келинбибининг юз-кўзлари қувончдан ёришиб кетди. Бир пиёла доғсувни минг машаққат билан ичказган эди, энди ўзи овқат сўраяпти, бу яхшиликдан нишонна. У урнидан туриб, супра ёзди, қозон осди, зувала қилди, хуллас, ярим соат ўтар-ўтмас кампирнинг айтганини муҳайё қилди. Улғай эна болишга суяниб ўтирганча косага қошиқ солди. Емаса, ичмаса, одамнинг дармони қуриб кетаркан...» деб ўйлади. Уч-тўрт қошиқ овқат ичгач, терлади. Сал енгиллашгандек бўлиб, Руқия келинбибига қаради:

— Одамларга айт, овора бўлиб ҳадеб келишавермасин. — деди.

— Хуп.

— Тўхтасин эшитиб қолмасин-да бетоблигимни, онамга нима бўлди, деб хавотирланиб-қўрқиб юради.

Руқия келинбибининг ичидан бир нима сидирилиб кетгандек бўлди: «Бечора, безовта қилмайин деб ўглининг тушигаям киришни истамайди..»

Кун сайин Улғай энанинг аҳволи яхшиланиб, қувватга кира бошлади. «Қампир касалланавериб-касалланавериб касаллик билан чиқишиб кетган куринадди». — Қувониб-суюнган одамлар бу гапни ҳазил тариқасида айтишди.

Улғай энанинг тамоман тузалиб бораётганини кўриб Руқия келинбиби, дадасининг хуноби чиқиб ўтиргандир, деб, болаларини олиб, уйига қайтиб кетди. Уша куни кечқурун дарвоза олдига ярим соатлар чамаси чиқиб ўтирган Улғай эна ўзини жуда енгил ҳис қилди. Уринга кирганда ҳам дарров ухлаб қолди. Тушида боғнинг чеккасидаги, қуриб-қовжираган, шохлари кўкка қоқшол панжалар сингари узатилган урикни кўрди. Урикни беш-олти йил бурун ўглининг қўлини ҳалоллаётган Маматқул девкор: «Энди бу одам бўлмайди», — деб ўтинликка кесиб кетганди. Ушанда боққа аллақандай ҳазинлик чўккан, икки-уч йилдан буён, ҳатто баҳор ойларисида ҳам бирорта куртак чиқармай, куройдинда даҳшатли тарзда ғийтиллаб-ғирчиллаб оҳу фиғон қилаётганга, оғриётганга ухшаб кўринган урикнинг илкис кесиб олингани — йўқолиб қолганлиги қайғули бўлган эди. Одамлар унинг бевақт қуриб қолганлигининг сабабини билолмай талашиб-тортишган, бироқ бечора дарахтнинг танасини буткул далва-далва қилиб ташлаган малларанг чумолилар, қург-қумурсқалар, куч-қувватини сўрган ширалар ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Улғай эна Тўхтасинни турли ҳолларда — дам чайлада ўтирганида, дам ток пушталари оралаб кетаётганида кўрди. У ҳадеб яна жойида пайдо бўлиб қолган урикка чиқмоққа интилармиш. Улғай эна буни Маматқул девкор кесиб кетган эди-ку, деб ҳайрон эмиш, жон-ҳолатда ўгли томон талпинармиш, аммо қўл-оёқлари қимирламас эмиш... «Чиқма, болам! Шохи мурт-ку! Қуриган-ку! Синиб тушади-ку!» — демоқчи эмиш-у, тиллари танглайига ёпишгандек ҳеч айланмасмиш.

Урик ғийтиллар, ғирчиллар, куппа-кундуз куни тепада ой кезар, Тўхтасини чиқолмай сирғалиб тушар, малларанг чумолилар уни талар эмиш... Улғай эна эса, «Жонини азобга қўйиб қаёққа интиляпти-я, болам!» дея ўйлар, кўзларидан ёш оқар эди...

«Қаёққа-а!» — жонҳолатда айтиб юборган мана шу сўздан узи чўчиб уйғонди. Қора терга ботганди. Кўксига туфлаб: «Хайрият, туш экан», — деб пичирлади. Шундайм унинг таъсиридан қутулолмай нохушланди. Жудаям ёлғизлигини ҳис этди, гуё атрофи интиҳосиз бўшлиқдан иборатдек эди. Бу танҳолик уни эзди. Кимлар биландир гаплашгиси келди. Куз унгида боғдаги дарахтлар пайдо бўлди.

«Улғай, тур энди, — дея пичирлади ўзига-ўзи. — Ётса қони қуюлиб ётаверади-да, одам. Боққа борайлик. Дарахтлар нима дейишаркин?..»

Инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди. Оқ дока рўмонлини уради. Калишнини кийди. Қўлидаги ҳассага суянганча битта-битта қадам ташлаб кета бошлади.

Колхоз боғидан қўйларни ҳайдаб келаётган Нуъмон қиртиш уни анча олисдан таниди. Ўз-ўзича минғирлади: «Яна Галабулоққа кетаётибди-ку! Шунча еб тўймадимкан? Эрта-индин тўйиб қолар...»

Енгил шамол турди, хасларни учирди. Нуъмон қиртиш чанг кирган кузини кир бармоғи билан ишқалар, кимлардандир домангир бўлиб, шамолниям бўралаб сукар эди.

Кампирнинг юзи қонсиз, лаблари қўрғошин сингарин... кетиб бормоқда.

Боғ томондан елкада кетмон билан чиқиб келаётган Ақром ва Гулмурод қир бошида дам олиб ўтирган Улғай энани куришди.

— Ие, Улғай эна-ку?! — деди Гулмурод. — Ўтирибдилар!

— Бақирма-е! — Ақромжон афтини бужмайтирди. — Мунча дод соласан?

— Яланг даштдаям бемалол гапириб бўлмайдимми? Юринг, Улғай энанинг олдига борайлик, айтайлик, овра бўлиб юрмасинлар. Боғнинг ҳамма ёғини бадастир қилиб қуйдик, дейлик.

— Айтиб нима қиласан? — деди Ақромжон. — Яхшилик қилдингми, ўша одамнинг ўзига билдирма-да.

— Тўғри, тўғри, — тасдиқлади Гулмурод унғайсизланиб.

Улар ёлғизоёқ йўл билан қирнинг нариги томондан ўтиб кетишди. Улғай энанинг ёнига Нуъмон қиртиш келиб чўкди.

— Қалай, саломатмисиз, қариндош? — У негадир аяичли тарзда илжайди. — Боққами?

— Ҳа-а, боққа кетяпман, — деди кампир оҳиста.

— Ҳозиргина анаву аччиқданақ ўригингиз ёнидан ўтиб, хаёл суриб келаётувдим.

— Нималарни хаёл қилдинг, Нуъмон?

— Ўрикни йиқитиш керак!

— Йиқитиш керак? — Улғай эна сесканиб тушди.

— Шохлари жа-а тарвақайлаб, ёмон бўлиб кетган. Кейин данагиям аччиқ. Йиқитиб, тўнкаси қазиб олинса, анча катта жой очилади...

Ўрикни Отақул бобо экканди, Улғай эна кўзларини сал юмиб, ўйланқираб қолди.

— Нуъмон, боғни номингга ўтқазсам нима килардинг? — дея илкис ўгирилиб хотиржам товушда сўради.

— Гуллатиб юборардим, гуллатиб юборардим! — Нуъмон қиртишнинг ранги оқаринқираб, лаблари қалтиради, ўрнидан туриб кетаёзди. — Майизжойларнинг ўрнига картошка, сабзи экилсами, о о, турган-битгани дарсмад! Ерни бўш қўймаслик керак. Ҳозир ҳамма пул ерда-да! Эшаколмаларнинг ҳам бир тийинлик фойдаси йўқ, тагига тушиб адо бўлади.

— Э, Нуъмон-а, — Улғай эна афсус билан бош чайқади. — Қолхознинг шунча боғни хароб қилганинг етар. Нимаики бўлса, нафсимга бўлсин, дейсан-а! Бог ҳам яхши одамга ўхшайди, билсанг. Юз йил, минг йилда дунёга бир келади. Дарахтлар одамларнинг қолган умрини яшайди. Дарахтларгаям, одамларгаям сенда меҳр йўқ экан, энди билсам. Меҳр бўлганида, бундай демасдинг. Кўра-била туриб боғни сенга қандай топширай? Карим бобо: «Ўригим қани?» деб, Ҳотам бобо: «Эккан олмаларим қани?» деб тушларимга киришмайдими?! Эрта-индин уларнинг ёнларига қай юз билан бораман? Қўй, Нуъмон, энди бу гапларингни қўй. Бойлик тўплайман десанг, ҳар ердаям тўплайверасан — бу кийин иш эмас-ку, ҳар қандай қаланги-қасанғилар ҳам тўплаб ётибди-ку. Боғнинг қандай одам қўлига ўтишининг савобу гуноҳи топширган одамнинг бўйнида, дерди раҳматли Ҳотам бобо. Мени гуноҳга ботирма, Нуъмон, қийнама мени.

Улғай эна тин олди.

Нуъмон қиртишнинг нафаси ичига тушиб кетди. Умик этмасди. Бош эгиб ўтирарди.

Улғай эна рўмолини қайта ўраб, ўрнидан турди.

1984 а.

ЭСКИ АРАВА КИССАСИ

...Павел Иванович Чичиков чуқур ўй-хаёллар оғушида эди. У гоҳ губернаторнинг дилтортар қизини, гоҳ божхонадаги сердаромад хизматини эслаб, энтикиб хўрсинар, дам уф тортиб, қовоғини уярди. Айтмоқчи, эғнида тутун аралаш алангаланиб турувчи наварин мовутидан тикилган фраки булиб, соч-почи ҳам анча урнига тушган, юзи семирибми-шишибми оқарган, чамаси, меъмордан кўрсатма келиб, унинг бузилган жисм биносида қурувчилар қайта қуришни бошлаб юборишганди. Павел Иванович анчайин ўзига келиб қолган, аммо ҳамон уйланмаганди. Ватани ва ватандошларини ўйлаганида эса, ўздан зурёд қолмагани алам қиларди.

Ҳаммадан қолди.

Коробочканинг қизлари бошини айлантирмаган йигитнинг ўзи йўқ. Мамлакат ҳам шу қизларнинг бахтига кенгайиб кетмадими? Улар ҳар ёқларда фаолият кўрсатмоқдалар — ҳатто фаранги таннозлар ип эшолмай қолдилар-ку!

Плюшкиннинг уруғ-аймоғи жуда томир отиб кетгани кейинчалик аён бўлди.

Ноздревнинг забардаст ўғилларини-ку қўяверасиз.

Маниловнинг эваралари пошшолик хизматида эмиш.

Собакевич...

Петух-сетухлар... уларнинг Ватан ва ватандошлари олдида юзлари ёруғ.

Афсус!..

Павел Ивановичгина... шу боёқишгина йўл-чўлларда, сарсон-саргардонликда умрини ҳуда-беҳуда ўтказиб юборди. Йўқса...

Ортдаги эшик «ғийқ» этиб очилгандай бўлди. Чичиков илкис чўчиб тушди, лекин ортига ўгирилиб ҳам ўтирмай:

— Ким?— деди.

Ўгирилиб қараса хаёллари учиб кетадигандай...

— Павел Иванович!.. — пингиллаб чиққан овозда ғарибгина даъваткорлик мавжуд эди. Чичиковнинг феъл-атвори аён. У ҳар қандай даъватларга эргашиб кетавермайди. Анойимас.

— Селифан!

— Ҳа-а, Павел Иванович... Бу мен...

— Сенлигингни билиб турибман-а... Каллаи саҳарлаб қаёқдан уриб олдинг, чўчқа тумшуқ...

— Меҳмонлар келишган экан...

— Меҳмонлар?!— Павел Иванович чунонам ажабландики, угирилишига бир баҳя қолди.

— Кучада қолишган экан, отхонадан жой қилиб бердим.

— Шундоқ кенг ўлкада ким кучада қоларкан, ҳароми?— Павел Ивановичнинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари бениҳоя озор еб, ғазабланди. Масалага сиёсий тус бериб юбориши ҳам мумкин эди-ю, Селифан кичкина одам, кейин ўзи хизматкорсиз қолиб хўп қийналиши турган гап.

— Ушалар билан қиттак-қиттак олдик. Ўзлари опке-лишган экан,— Селифан гапни чалғитди.

— Отмай ҳар нарса бўл, газанда. Улар қаердан экан?

Селифаннинг ҳуши энди ўзига келгандай бўлди.

— Билмадим-а... — деди ҳуштак чалаётгандай чўзиб.

— Ароғини ичасан-у, кимлигини суриштирмайсан ҳамми,— шундай дея Чичиков Селифанни оғзини тўлдириб, ҳеч айтгиллиги йўқ сўкишлар билан сийлади

— Билиб келайми?

— Йўқ-ол!.. — Селифан йўқолишга чоғланаётганди, хўжайиннинг ёдига қандайдир муҳим иш тушиб, уни тухтатиб қолди.— Отларни тақалатдингми ё яна бирор ваз-карсон топиб қўйдингми?

— Отларни тақалатганим йўқ, Павел Иванович,— деди Селифан айбини чор-ночор бўйнига олиб.— Бу лаънати шаҳарда бирортаям темирчи йўқ экан. Темирчилик устахонасини сўрасам, устимдан кулишадн.

— Йўқ-ол!.. Ернинг остида бўлсаям устахона топиб, буйруқни бажар. Акс ҳолда сени нима қилишимни биласанми?

— Биламан,— дея бўйинини эгди чиқиб кетаётган Селифан; аммо, буйруқни бажармаса Павел Иванович уни нима қилишини билмасди.

Павел Иванович яна ўз уй-хаёлларига ғарқ бўлди.

Орадан қанча вақт ўтди: туш пайти бўлдимни, кеч кирдимни — хабари йўқ, бир маҳал эшик шитоб билан очилди. Чичиков сиёсат-пиёсатни унутиб, ҳатто курсидан хиёл кутарилиб ўгирилди.

Остонада бўйинни ғоздай чўзиб Селифан турарди. Шунчаки турмай, оёқда базўр қалқиб турарди.

— Ҳа-а, мараз, нима гап?

— Мени сукманг, хужайин,— Селифаннынг тили базур айланиб, тишлари орасидан шу сўзларни тўкиб солди.

— Ие... — Чичиков ҳайрон бўлиб, Селифандан ҳам баттар аҳволга тушиб, яна икки-уч «ие» лади.

— Кечагидан қолганинниям грамм қолдирмай урдик!— деди мақтаниб Селифан; унинг бу тарзда мақтаниши ҳам янглик эди, одатда ичиб олган пайтлари мусичан бегуноҳ булволиб, билдирмай юрарди.

— Хуш, сахий меҳмонларинг қаердан эканлигини билдингми?

— Билдим!— Селифан яна керилди, аммо айтмади.

— Қаердан экан?— сиёсат деган нарсдан асар ҳам қолмаётганини Чичиков алам-ла кунглидан ўтказса-да, барибир қизиқиши устун келди.

— Ўзбекистондан, хужайин.

— Қаерда-ан?!— Чичиков янглиш эшитдим-ов, деган хаёлда оғзини очиб қолди. Чунки, у божхонада ишлаганида дунёнинг энг кун тегмаган пучмоқ жойларигача билиб олган, аммо бунақа ғалати номни эшитмаганди.

— Ўзбекистондан. Бурунги вақтларда уларни бошқача ном билан аташган экан...

Павел Ивановичнинг калласи қотди. Минг сўраб-суриштирмасни, ширин бўлиб олган Селифандан жуяли жавоб эшитиши амримаҳол эди. Кейин қандайдир қуланса ҳиддан боши айланиб кетаёзди: «У ёқнинг ароғи сассиқ бўларкан-да?— деб уйлади соддадиллик билан.— Ўткир ҳам шекилли. Бу лаънати анча-мунча ароқ ичса бундай жаврамасди. Тилини ешиб юборганини...»

Чичиков Селифан айтган юртнинг ароғига қойил қолиб, унинг нимадан тайёрланишини уйлаб кетди. Шу асно бошқа гаплар ёдидан кўтарилди. Бош бармоғининг учини суриб, қошлари орасини тугун қилди — фонда бермади. Ҳеч нарса хаёлига келмади, калласининг ичидан елвизак эсаётгандек гувилларди.

— Майли, бор, — деди паришонҳол.

Селифан қаққайиб тураверди.

— Ҳа-а, сўррайиб қолдинг?

Селифанга забон битди:

— Павел Иванович, мен сиздан кетаман, — деди даб-дурустан.

Чичиков сиртига чиқармаса-да, кўрқиб кетди. Селифансиз аҳволи нима кечади — худога аён! Усиз Павел Иванович Павел Иванович эмас. Эй, тавба, бу ярамас қаёққа кетаркин? Ёинки битта-яримтаси уни Чичиковдан айнитиб, ўзига оғдириб олмоқчи бўлдимикин? Ундай дейдиган бўлса, на киборлардан, на помешчиклардан бирортасиям Селифан билан тузук-қуруқ гаплашганини Чичиков эслолмайди. Қаёққа боришмасин, Селифан хизматкорлар хонасида бўлади, ўшалар билан суҳбатлашади. Бир хизматкор иккинчи хизматкорни айнитиб олиб кетиши амримаҳол. Шундай экан, кимнинг кўзи учиб турибдийкин унга?

— Тушунмади-им, — деди Чичиков лабини чўччайтириб.

— Сиздан кетаман, Павел Иванович, — деди Селифан. — Ҳў-ўв кечада бричкани ағдарворганим учун кечиринг, айб менда эди. — Ароқхўр бошқа гуноҳлари учун ҳам кечирим сўрай бошлади.

— Бас қил, Селифан! — деди Чичиков уни ўзига яқин олгандай бўлиб. — Худди нариги дунёга кетаётгандай, кечиринг, кечиринг, дейсан. Айб бўлади...

— Павел Иванович, қизиқ гапни гапирасиз-а, нариги дунёга кетганимизга кўп вақтлар бўлди-ку!

Павел Иванович нотаин ўй-хаёлларининг боисини энди англагандай бўлди: у қаёқдан келганини билолмай гаранг бир аҳволда турган экан.

— Шошма-шошма, сен қандайдир етти қаватли бир манзилнинг энг пастки қаватида қийналиб анча вақт ётдингми?

— Мен сиздан баландроқда, учинчи қаватда эдим, — деди Селифан тиржайиб. — Оз-моз ичиб турганимизни ҳисобга олишмаганда-ку, нақ беҳиштнинг ўзидан жой тегарканку-я. Аммо-лекин, сизнинг гуноҳларингиз кўп экан. Яхши одам эдингиз-ку, хўжайин. Шунча гуноҳ орттирганингизни пайқамай ҳам қолганимни қаранг.

Павел Иванович шундагина дунёга қайта келганига ишонди. Шунинг баробаринда ҳамон ишонгиси келмасди.

— Энди-и... у ердаям баъзи-баъзида англаш. лмовчиликлар бўлиб тураркан-да!

— Англашилмовчилик бўлганини мен пайқамовдим... Лекин, одам ўз хўжайинидан юқорироқ турса, ўз хўжайинидан фароғатлироқ яшаса, сал-пал хижолат ҳам чекаркан...

— Яша...

— Кейин-кейин хижолат ҳам чекмай қўяркан. Нега деганда, беҳишда хўжайинлардан бирортасигаям жой тегмаскан. Ҳаммалари... Сиз тушган жойга — дўзахга юбориларкан...

— Учир-э, овозингни!..

— Омади гап-да, хўжайин! Қайтиб келганимизга шукур қилаверсак-чи...

— Шундай дегин-да.

— Сиз туфайли қайтиб келган бўлсам-да, барибир кетаман.

— Қаёққа бормоқчи эдинг?— деди Чичиков энди Селифан билан масалани узил-кесил ҳал қилиб олишни дилига тугиб.

— Ўзбекистонга...

— Уф-ф...

— Нега уф тортасиз, хўжайин?

— Яна-а Ўзбекистон... Жонгаям тегди. Бир ўзинг кетаверасанми?

— Петрушка ҳам боради, — хўжайинининг кўксига ўзи билмаган ҳолда бехосдан ханжар уриб юбораётган Селифаннинг оғзининг бир четидан бу гап бамайлихотир чиқиб кетди.

— Йўғ-э?!— Чичиков беихтиёр ихраб юборди, кейин жазаваси қузиди. — Сенларга уёқда пишириб қўйибдими? Едирдим, ичирдим, кийдирдим, энди бўлса, сираям тап тортмасдан кетаман дейди-я!

— Илож қанча, Павел Иванович... — хода ютгандай тик тургани сайин Селифаннинг кайфи бошига ўрмалаб чиқиб бораверди, ахийри дош беролмади, кузлари сузилиб, «шилқ» этиб тушди, шундаям айтаётган сўзини йуқотмади. — Чақиришяпти...

Чичиков унинг ўтириб қолганига эътибор бермади.

— Вой ифлослар-эй, во-ой, лаънатилар-эй!— деди буғриққанча. — Сизлар кимга керак бўлиб қолибсизлар? Сиз ароқхўрларга, сиз маймунларга, сиз дангаса-ишёқмасларга жа-а бировнинг кузи учиб турибди экан-да...

Бу гаплар Селифанга пашша чаққанчалик ҳам таъсир қилмади шекилли:

— Гап битта!— деб ғудраниб қўйди.

— А-а?

— Боришимиз керак экан, хўжайин. Шу нарса зарур бўлгани, кўр тақдирнинг ҳукми сизнинг буйруғингиздан чандон зўрлик қилишини ўзингиз ҳам пайқамай қола-сиз.

— Сен лаънати қулваччаларнинг бошида биров тур-маса, пешоб қилгани ҳам эринасизлар-у...

Селифан кўзларини хиёл юмиб, елкаларини ажаб-лангандай қисиб қўйди.

— Сизнингча, албатта!

— Аҳмоқ, аҳмоқ, аҳмоқ!— Чичиков бу сўзни респароса уч марта такрорлаб айтди, аммо минг марта айт-гулик қувват билан айтди.

— Уй-жойлардан ҳам чекмасак ҳам бўлаверар-кан...— Селифан Чичиковнинг гап-сўзларига эътибор бермасди. Алоқ-чалок бўлса-да, ўз дардини охиригача изҳор этишга қасд қилгандай эди.

— Пуч, пуч, пуч!— уч марта таъкидлаб айтишга ёмон ўрганиб қолаётган Чичиков кўққисдан жимиб, ўйлаб қолди: Гогол ҳазратлари айтадиларки, ўрн кишиси бир ўйланиб қолмасин, дейдилар. У хаёл аргумоғига суворий бўлганча бутун дунёни кезиб чиқади, дейдилар; гарчанд хаёлчан ўтирган чоғида катта донишманддек кўринишса-да, жуда-жуда бўлмагур нарсаларни ҳам ўйлайвериши мумкин, дейдилар.

Селифан бу пантда эшик кесақисига суянганча хурак тортарди.

— Петрушка,— қичқирди Чичиков асабий ҳолатда.

У бир чақирганда Петрушка кирмади, икки чақирганда ҳам кирмади, ҳатто учинчи қийқириқда ҳам қорасини кўрсатмади.

— Лаънати, пиёниста!— Чичиков бўкириб юборди.

Шу заҳотиёқ остонада Петрушка кўринди. Оғзи қулоғида, лабларини йиғиштиролмай, илжайгани илжайган эди.

— Лаббай, хўжайин! — хитоб килди у тантанавор оҳангда.

— Қаёқда юрибсан, ит эмган?

— Этигингизни тозалаётувдим.

— Ёлгон айтасан. Этигим, ана, каравот остида ётибди...

— Э-э-э...

— Гапга қулоқ соч, — деди Чичиков унинг ёлгонлаётганига унчалик аҳамият бермай. — Сен ҳам... аллақай-ёқларга кетмоқчи эмишмисан?!

Петрушка талмовсирамади. Чичиков кутганидек, ўзи-

ни йўқотиб ҳам қўймади. Худди бу ҳодиса жуда-жуда табиийдек, ҳеч-ҳеч ажабланидиган жойи йўқдек бамай-лихотирлик билан эълон қилди:

— Ўзбекистонга-да!..

— Нима-а? Пишириб қўйибди эканми?

— Сизга нима қилиб қўйишган бўлса, бизга ҳам ўша-да! — тагдор гап қилди Петрушка.

— Менинг нима алоқам бор сен ялангоёқлар ўйлаб топган қандайдир истонларинг билан?

— Фақат биз эмас, уни сизлар ҳам ўйлаб топган-сизлар, хужайни. Билла-билла жўнаймиз.

— Билла-билла жўнаймиз деганинг нимаси?

— Билла-билла жўнаймиз деганим, билла-билла жўнаймиз, деганим-да!

Петрушканинг сўнгги сўзи Чичиковни ўйлантириб қўйди.

— У ерда қучоқ очиб кутиб олишяпти эмишми? — дея ўсмоқчилади.

— Қучоқларини катта-катта очиб, — бошини тебратиб, қулларини ёйиб кўрсатди Петрушка.

— Балки, ўлик жонларимизни уша ерга жойлаштирармиз.

Бу фикрдан унча-мунча нарсанинг тузукроқ фаҳмига етавермайдиган Петрушка ҳатто ирғишлаб қўйди. Фақат қандайдир иштибоҳга бориб:

— Иссиғлаб кетишмасмикин? — деб сўради.

— Йўқ, иссиқми-совуқми уларга фарқсиз, — бепарволик билан қул силтади Чичиков.

— Ундай эса, бу хўп гап; ундай эса, бу дуруст гап!

Сиз Петрушканинг Чичиков билан ўлик жонлар хусусида бемалол, эмин-эркин сўзлашаётганидан ажабланманг. Бу вақтга келиб, Павел Ивановичнинг барча саргузаштлари ҳаммаёққа овоза бўлиб кетган, кўп ишбилармон кишилар Гоголнинг китобини варақлаб ҳам утирмай, -унинг нима ҳақда, ким ҳақда ёзишини аллақачон билиб олишган, бундан Чичиковнинг ўзиниям хабари йўқ эди: Гоголни қандайдир жинлар ҳақида ёздиган қаламкаш деб элас-элас эшитганди. Ўзи ҳақидаги китобни ўқиганида икки мужикнинг араваси ҳақидаги суҳбатларидан огоҳ бўлиб, ёқа ушлармиди?!

«Вой-бўй, — деди мужиклардан бири иккинчисига, — филдирагига бир қара-я! Сенингча, қалай, шу арава Масковгача борса, филдираги чидайдимми?»—«Чидайди, — деди иккинчи мужик. — Менингча, Қозонгача боришга чидамас-а?» — «Қозонгача боришга чидамас», — деди

биринчи мужик. Уларнинг гапи шу билан тамом бўлди.

Мужик деганлари содда халқ-да! Овсар десаям бўлаверади! Сал-пал узоқни кўра оладиган бўлишганида, бу араванинг мусти-мустаҳкамлигини, анча-мунча замону маконларни назар-писанд қилмаслигини билиб олишарди. Бу аравани энг зўр ўрис усталари неча йиллар жонларини жабборга бериб ишлашган. Бу арава билан ҳаммаёққа борсаям бўлаверишини билишган; аммо, унинг социализм томонгаям бебилиски ғилдираб кетишини хаёлларига келтиришмаган бўлишса керак.

Москову Қозонгагина эмас, кўп жойларга етди бу арава!

Мана, ахийри Ўзбекистонга йўл олди.

«Эй, узоқ, олис йўл!..»

Сенда кишини теран ўй-хаёлларга толдирувчи нимарсалар бордир; олис-олис манзил-мароҳилларга етакларкансан, йўловчи ўзининг юраги қатламларига ҳам бир қур назар ташлайди ва чуқур-чуқур хўрсинади.

Бунинг сабаби нимада эканлигини билармисан, эй, узоқ, олис йўл!.. Бунинг сабаби шундаки, йўлда келаётган кимарса умр ҳам худди шундай шитобу шаҳд-ла босиб ўтилгач, ҳаммаси абадият қаърига чўкиб кетишини яхши англайди.

Чичиков йўлда бораркан, бунчалик чуқур хаёлларга ботишининг сабаби нимадайкин?

Биз билмаймиз. Шунини биламизки, ҳали гумбур бричкаси билан Ўрунбуруннинг нари-берисида эканлигида ҳам ҳардамхаёл эди. Келаётган жойининг шарт-шароитини, боду ҳавосини тасаввур этолмасди: қандайдир Африқа ўрмонларига ўхшаш бир жойларни кўз унгига келтирарди. У ерда бадбашара занжилар белларига этак боғлаб юришади. Назокату нафосатдан, санъатдан минглаб чақирим йироқда — аёлларини уриб ишлатишадди. Улар бегона одамларга озор беришмайдди, лекин туйқусдан тўқайларда ёввойи ҳайвонлар чиқиб, кишига ҳамла қилиши мумкин.

Баъзан шундай, кўриб-билмаган жойлар кишини кўп ташвиш-таҳликага солади; кўриб-билгач бу ташвиш-таҳликалар беҳуда эканини англайсиз. Қолаверса, Павел Иванович Чичиковнинг бораётгани у ёққа маълум бўлган, ўз урфу одатларига кура, тузукроқ кутиб олиш тадоригини кўришарди.

— Ие-е! — ҳайрон бўлишди улар арава яқинлашавергани сайин. — Меҳмонимиз шу аравалари билан нақ Масковнинг ўзидан келяптиларми?

— Ҳа-а, нақ Масковдан келмай Попдан келишсин-ми?

— Гилдирагига қара, гилдирагига!

— Самалўтда юришмаскан-да!

— Катта одам бўлсалар керакки, аравада юриб, баҳонада раиятнинг ҳолу аҳволидан ҳам хабардор бўлай деганлар!

— Камтарлик!

— Хокисорлик!

Чичиков ўзича, дунёнинг нариги бурчагига келиб қолдим, деб ўйлади. Аммо унчалик ҳам эмасди... Н. шаҳри ўзларининг тасарруфида эканлигини Чичиков ё билар, ё билмасди.

Шаҳар четига мошиналари билан кутиб олгани чиққан бошлиқлар, унинг аравада келаётганини кўриб, ҳайдовчиларига шоша-пиша жавоб бериб юборишди: нега деганда, шундай улуғ жойдан шундай улуғ одам аравада келса-ю, булар машина миниб юришса, одоб-ахлоқ қонун-қондаларига ҳам тўғри келмайди-да! Бундай бўлишини барвақтроқ билишганида-ку, ернинг остида бўлсаям арава топтириб, ўшанга миниб келишарди-я! Эҳ, аттанг, доғда қолишди. Жуда катта снёснй хатолик ўтди — фурсатни бой бермай, текислаб юбориш керак.

Павел Иванович аравадан тушиши биланоқ атлас кўйлакли бир қиз пешвоз чиқиб, нон ва туз тутди. Чичиков бениҳоя хурсанд бўлди. Нон ва туздан тотинаркан: «Буларниям одамлари бизникига ўхшаркан!»—деб қўйди ўзича.

Сўнгра калтабақай бир киши у томон қучоғини очиб келаверди.

Беш-ўн киши орқали калтабақайни фақат кўз қирлари билан кузатиб туришларидан Чичиков пайқадикки, уларнинг каттаконлари шу одам. Буям қучоғини очиб берди. Ичида: «Мен хизмат қилган божхонага ўхшаш жойларга бориб қолса, бунга энг паст чиновниклик ҳам тегмасди-ю... бу ерларда бўлавераркан-да!»—деб қўйди.

Калтабақайнинг исми шарифи Нишонбой Ҳурзамонович эди. У Павел Иванович билан ўпишиб кўришди.

Кўришмай ўлсин! Оғзидан саримсоқпиёзнинг ҳиди анқирди. Павел Иванович нозиктаъб киши бўлгани учун кўнгли айниди.

Сирасини айтганда, Нишонбой Ҳурзамоновичнинг ҳам

саримсоқпиёзга унчалик ҳушн йўқ эди. Лекин у аксари-ят оға-биродарларининг бу сассиқ пиёзни ҳуш кўриб сийишларини билар. Ўзининг уларга ҳамтовоқ эканлигини англашиб қўйиш учуноқ кўзини чирт юмганча аталган жойига жўнатарди.

Кучоғини кенг очиб келишиям шундан эди. Қўл бериб кўриши саримсоқнинг ҳидини азиз меҳмоннинг бурнинга етказолмай ҳалак бўлар, «Мана, мен саримсоқпиёз еганман», деса, бу табиий ҳол саналмас, хуллас, унинг ҳамфикрлиги англашилмай қолиши турган гап эди. Юқори доиралардаги бундай нозик масалаларга тушунмайдиган галварслар, қўйчивону молбоқарлар саримсоқпиёзнинг ҳиди етказилиши учун қилинаётган ҳаракатларни узоқдан кузатсалар, дарров анов-мановга тушишар, бундан кейинги ҳаёт ҳақидаги тахмину тусмолларни қалаштириб ташлашарди.

«Қалай, кўряпсизми упишишларини!— деди улардан бири.— Айтганимдай, ун арзон бўлади-ёв!» —«Ҳа-а, ун арзон бўлади-ёв!— тасдиқларди уни иккинчиси.— Ие, қара, унисиям ўпишяпти-ку! Пахта арзонлашадиганга ўхшаб қолди-ёв».

Павел Иванович бошқа казо-казоларнинг саримсоқхўр ёки саримсоқхўр эмасликларини билолмай қолди. Чунки, улар билан қўл бериб кўришди. Бир хилларига шу «бахт» ҳам насиб қилмади: Чичиков бош ирғаб қўя қолди. Сўнгра Нишонбой Ҳурзамоновичга қаради: у қулоқларини динг қилди, қошларини керди, елкасини бир оз олдинга чўзди — эшитишга шайланди. Чичиков гапирмай, кўз ифодаси билан англади: олис сафар силласини қуритибди, пича дам олмаса бўлмаскан.

Нишонбой Ҳурзамонович қўлини кўксига қўйганча, маъқул ишорасини қилди. Илжайди.

Чичиков хурсанд бўлди. «Одобн яхши!» деган қанотбахш ҳомийона бир фикрни кўнглидан кечирди.

Сўнг бричкага ўтирди.

Обрўли хўжайинларини бу ерларга келишга кўндирган Селифаннинг оғзи қулоғида, қўшиқ айтиб юборгиси келар; Петрушка эса, аксинча, ичидан қувонса-да, сиртига чиқармасди.

Фахрий қоровуллар шахдам қадамлар билан олдинда юриб, шу баҳонада уларга йўл кўрсатиб борди.

Қолганлар орқада яёв келишарди.

Кўчалар жимжит.

«Жуда сокин шаҳар экан-да», деб ўйлади Чичиков.

Аммо, ўзининг ташрифи муносабати билан кўчалар-

да ҳаракат тўхтаганини, пана-пасқамларда миршаблар, жамоатчи назоратчилар ҳаракатни зўр-базўр тўхтатиб туришганини у билмасди.

Кўчаларнинг кимсасизлигини ҳисобга олмаганда ҳам, бу шаҳар Чичиков кўниккан шаҳарлардан ҳавосининг иссиқлиги, бир хил кўринишдаги баланд иморатларнинг кўплиги билан ажралиб турарди. Бунақа иморатлар Чичиковнинг ғашини келтирарди: унга бир ёки икки қаватли, ҳовлиси кенг ғиштли иморатлар ёқарди. Урис қалбининг кенглиги, олижаноблиги, саховатлилиги ана шундай уйларда акс этгандай бўларди. Павел Иванович ватанпарварлик ҳис-туйғуларига тўлиб-тошганча, кўкрагини кўтариб чуқур нафас олди ва: «Унинг қалби ҳар бир нарсада акс этиши керак!» — деб қўйди. Селифан ва Петрушка ундан бу гапни эшитиб ҳайрон бўлганларича, бир-бирларига қараб кифт қисиб қўйишди. «Хўжайин севиб қолганга ўхшайди!» — деб ўйлади Петрушка.

Кўчанинг икки четдаги дарахтларнинг бир хил йўғонликда эканлиги, текис ўсганлиги ҳам Чичиковга ёқинкирамади. Бу дарахтлар унга шаҳар аҳолиси ўзларининг мустақил фикрларига эга эмаслигини, ҳамма ишлар буйруғу фармойишлар билан бажарилиб кегилаверишини англатиб тургандай эди, уни, айниқса, турли-туман ёзувлар ҳайратга солди: «Қайта қурш — давр талаби» каби.лидаги ёзувларни базўр ҳижжалаб ўқиркан, бу жумлалар шу заҳотиёқ эсидан чиқиб кетар, сабаби, бу сўзларни тушунмасди. Ҳар замон-ҳар замонда биноларнинг пештоқларидаги бошқа ёзувларга ҳам кўзи тушар, аммо кейин ўқиб оларман, деган хаёлда уларга эйтиборини жалб этиб ўтирмасди. Бир жойда у қўлларига байроқчалар тутган бир туп одамларга дуч келганини, улар Чичиковгами, бричкагами ёки Селифангами — номаълум, ишқилиб, таъзим бажо этишганини эйтиборга олмаганда, бошқа одам учрамади. У ортидан кутиб олувчиларнинг судралиб келаётганини, олдиндаги фахрий қоровулларни яна бир қур назардан ўтказаркан, булар мани қандайдир шаҳзодага менгзаб, янглишганга ўхшайдилар, сир фош бўлгудек бўлса нақ.. ҳар ҳолда ўзимни сал-пал таништириб қўйсам ёмон бўлмасди, деб ўйларди. Ва бошқа одамларнинг учрамаётганидан суюнарди.

Чичиков уз ўйлари билан банд бўлиб, йўл-йўлакай бебилнски ичиб юборган «тройной» атиридан кайфи та-

рақ бўлиб бораётган Селифаннинг ўз-ўзича отларга қилаётган танбеҳига эътибор бермади.

Унг ёқдан қўшилган чавқар от ҳамон муғамбирлигини ташламаганиди. У хўжакўрсинга юрар, зўр бериб уравани тортаётгандек кўринса-да, аслида ундай эмасди. Чеккадан қараган одамга жуда заҳматкаш от бўлиб кўринарди. «Сеннинг каттачалигинг қолмади-қолмади-да!— гўлдиради Селифан унга аччиқ қамчи босаркан.— Ишингни билиб қил-да, ҳадеб ўзингни кўрсатмай юр-вер-да, ҳароми! Аравани Жийрон билан Маслаҳатчи тортсин-да, мақтовни сен эшинг, шундайми? Мен сенга кўрсатиб қўймасам. Селифан номимни...»— Селифан пича сукутга кетди, у ўйлай-ўйлай ўзига бошқа муносиб исм топа олмади шекилли. қасамнинг ярмидан кечиб юборди. Шундан сўнг одатдагидек учала отгаям бирдек қамчи босди-да: «Чу, жониворлар!»— деб қўйди. У ҳозир бу хитобни жуда-жуда бақриб айтгиси келарди-ю, бақриб айтолмасди, атирнинг кучи бошига уриб турган бўлсаям, нозик даврада эканлигини хис қиларди. У атир миясига уриб, миясини ёриб юбормаслиги учун яна чавқарга қараб гапира кетди: «Сен иззат-ҳурмат кўраман десанг, хўжайинларингга тўғри бўл. Ёт деса— ёт, тур деса — тур. Улар сенга ҳеч қачон ёмонликни раво кўришмайди. Чунки сен хўжайинларингнинг аравасини тортиб бораётган отсан. Сен бўлсанг, Жийрон ва Маслаҳатчи бўлмаса, арава бир қадам ҳам олға силжийдими? Силжймайди. Нега деганда, уни ҳеч ким тортмайди. Павел Иванович нуқул ўтиришни билади, биз Петрушка нккаламиз ҳам тортишни билмаймиз, тортмаймиз ҳам. Нега деганда биз от эмасмиз. Сизлар эса отсизлар. Худо сизларни аравани тортишга чиқарган.. Борди-ю, сен одам, мен от бўлиб туғилганимизда, сен ҳам мени қамчилаб ишлатардинг. Фақат бахтимга мен одам бўлиб туғилганман, омад чопмай сен от бўлиб туғилгансан...»

Селифан фалсафий жиҳатдан тобора чуқурроқ фикр юритиб, айтаётган гапларининг бош-кетини йўқотиб, мавҳумлашиб бораверди; агар бирон-бир замонавий файласуф унинг гапларига кулоқ солиб турганида, шубҳасиз, этагига бош урган, шу кундан эътиборан менга устозликка ўтинг, тан бердим. дея тавалло қилган бўлар эди.

Ахийри кўзланган манзилга етиб келишди.

Чичиковни бричкадан тушириб шинам бир боққа олиб киришди. У, шу ондаёқ, ана энди ҳақиқий жаннатга келган бўлсам керак, деб ўйлади. Дарахт шохларида сархил мевалар пишиб ётар, боғнинг ўртасида каттакоп ҳовуз бўлиб, ҳовуз бўйидаги шарқона супачаларга эроний гиламлар тўшалганди. Чичиковни бу ерларга ўтказмай, шунчаки кўрсатиб олиб ўтиб кетишди. Уни бир қаватли, аммо жуда баланд, мрамрдан ишланган бинога олиб киришди. Меҳмонхона экан. Бундай катта хонани Чичиков энди кўриши эди. Деворларнинг ҳар ер-ҳар ерига катта-катта суратлар осилган, улар, чамаси, дам олувчининг кайфиятини яхшилаш мақсадида қўйилганди. Ҳамма суратларда ҳам қор бор эди, қайинлар бор эди, ҳатто қўзиқорин тераётган қизчайм бор эди — шунга қарамай, Чичиковнинг назарида, булар жуда бемаъни, дидсизларча чизилган суратлар эди. Худди рассомни ўзи истамаган мавзуда зўрлаб расм чиздирганга ўхшаб кўринарди.

— Қалай?— деб қолди бир маҳал Нишонбой Ҳурзамонович ундан аллақандай мурувват кутаётгандек, мўлтираб тикилиб. Ичкарига Павел Иванович билан фақат унинг ўзи кирган, қолганлар ташқарида саф тортишиб, бир-бирлари билан ҳар замон-ҳар замонда пичирлашиб гуришарди. Шундаям ҳаммалари бирданига пичирлашмасдан битта-битта пичирлашишарди. Уларнинг бу суҳбатлари ўлда-жулдадек кўринса-да, ҳаммасининг ҳам кўнглида келган кишининг кимлигига қизиқиш, ўз ватанлари учун унинг нималар қилиб бера олишини билишга кучли иштиёқ ётарди. Уларнинг ватанпарварликлари шу даражада эдики, хориждан ёки бирор бошқа жойдан келган кимарсаларнинг оёқлари остида ўзларини ўлдириб юборишдан ҳам тойишмасди. Бунинг ўз сабаблари бор эди: чунки ўз ватандошлари негадир ур калтак-сур калтак билан ҳам одам бўлмасди, дунёқарашлари ҳам ниҳоятда тор эди, паст эди. Бундай дунёқараш уммонга эмас, саҳрогагина чиқишга ярарди. Овқат ейишни ҳам ёлчитишмасди, нуқул чой ичишардики, бу уларнинг қитмирликларидан далолат берарди. Бир сўз билан айтганда, улар тамоман одамгарчиликдан чиқиб кетишган, шу боис, Нишонбой Ҳурзамонович раҳбарлигидаги олиймақом давралар улардан қўлни юниб кўлтиққа артишганди...

— Дуруст, — деб қўйди Чичиков меҳмоннавозлик ҳурмату иззати юзасидан.— Рассоми ким экан?

— Ўзимиздан, ўзимиздан!— деди шоша-пиша Ни-

шонбой Ҳурзамонович. — Симхобоев. Нуқул «акун», деб гапиради.

— «А нука?..» — ҳеч балога тушунмай Нишонбой Ҳурзамоновичга қаради Чичиков.

— А нука, а нука! — дарров сўздан тонди Нишонбой Ҳурзамонович. — Тўғри-и, «а нука» деб гапиради. Биз унга халқ рассоми унвонини бердик...

Чичиковнинг бундай унвон ҳақида тушунчаси йўқ эди. Унга, масалан, Владимир нишони, Григорий нишони дейилса яхшироқ тушунарди. Лекин, Нишонбой Ҳурзамонович унинг аравасини кўрган бўлса-да, кўра-била туриб бу араванинг ўтмишдан келаётганига фаҳми етмасди. Шунинг учун Чичиковнинг ағрайганига, эшитмади, деб ўйлаб, сўзини такрорлади.

— Нима у — халқ рассоми? — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди Павел Ивановичнинг.

Нишонбой Ҳурзамонович ишшайди. У Чичиковни, ҳазиллашяпти, деб ўйлаганди. Шу боис, ўзини меҳмон билан биргаликда, жўровозликда кўққисдан қаҳқаҳа отиб юборишга чоғлаб турди. Жойида турган-турмаганини билиш учун чўнтагига билдирмайгина кўл солиб, дастурмолини ушлаб ҳам кўрди: жойида экан. Энди кўзлари ёшланиб кулаверсаям бўлаверади, дам-бадам рўмолчаси билан артиб турса чиройли чиқади. Йўқ, қаттиқ қаҳқаҳа отиб юбормаслик керак. Меҳмон қаттиқ кулганда у жилмайиб кўя қолса, обрў-эътибориям, сиёсатиям яхши сақланади. Мабодо, меҳмон жилмайса-чи? У чоқда... Кулган-кулмаганлиги билинмайдигандек бир ҳолатда турган маъқул.

Лекин бахтга қарши... Чичиков қаҳқаҳа ҳам урмади, жилмаймади ҳам. Бурилиб, бошқа ёққа кетди.

Узоққа кетмади. Тўғри тўрдаги саҳнада турган пианинони бориб кўрди. Кўргандаям унчалик ҳафсала қилмай, хаёли бошқа ёқда эканлиги яққол билиниб турган ҳолатда кўрди. Ахийри, у ўзини йиғиштириб, бошқа майда-чуйда нарсаларни кўриб ўтиришга ҳафсала қилмади. Шуниси дуруст бўлди, чунки Павел Ивановичнинг санъатга унча-мунча иштиёқи бўлса-да, шеърятни кўргани кўзи йўқ эди. Шеърятни кўролмаслигининг энг биринчи сабаби шоирларни дунёдаги энг бемаза одамлар, деб биларди. Улар гапни тўғри гапиришмайди, алмойи-алжойи, орқасини олдига, олдини орқасига қилиб, бошқаларнинг энсасини қотирадиган тилда гапиришадди. Шоирларда тайин бўлмайди. Масалан, Пушкин деган аллақандай бир араб император ҳазратларининг ўз-

лари билан олишишдан ҳам ҳеч-ҳеч ҳайиқмайди. Чичиков ҳақида ҳам у Гоголми, Моголми деганларига аллақандай бўлмағур гапларни гапириб юрганмиш. Гапирса гапираверсин, Чичиковнинг совунига ҳали кир ювмабди. Гарчи у эски аравада юрса-да, узоққа кетади. Ҳали уларнинг йўғон-юпқа китобларига ҳеч ким қиё боқиб қарамайди, аммо Чичиковнинг бу эски аравагининг гилдираги қайси пучмоққа етмасин, уни ҳурмату эҳтиром билан қарши олаверишади..

Шеърятга ана шундай муносабатда бўлган Павел Иванович ҳозир жиндаккина ҳафсала қилганида шеърят билан учрашиши ҳеч гапмасди. Ҳашаматли хона деворининг ўнг томонидаги каттагина жойни бир гуруҳ шоирларнинг биргалашиб ёзишган баланд руҳдаги бир шеъри ишғол қилганди. Бу шеърининг ҳар сатри ўқловдай-ўқловдай ҳарфлар билан, ён-атрофига оройиш бериб ёзилганди. Умуман, Шарқда ҳарфларга зеб бериш олий даражага етган. Имлоси ўзга бўлсаям зеб берман дейилса бўлавераркан. Павел Иванович ана шу шеърни ўқиб, ёзилиш санъатини кўриб завқланармиди?

Бизнингча, у ҳеч нарсани англамаганини билдириб, елка қисиб қўя қоларди. Мавҳумликни иқти суймайдиган Павел Иванович ҳар бир нарсада аниқлик бўлишини истарди. Айниқса, шеър деганларида аниқлик маънаман, деб кўксини кериб турсин. «Ассалом, Павел Иванович... Ассалом, Петрушка... Ассалом, Селифан...» Қандай аниқ мисралар!

Аммо Павел Ивановичнинг калласидан бундай ўй-хаёллар кечмади. Чунки Нишонбой Ҳурзамонович уни ўша «шеър» томонга судрашга ҳарчанд уринмасин, Павел Иванович чарчаганди, бормади. Қолаверса, унинг хаёли мутлақо бошқа ёқда эди.

— Юртингизда офатлар бўлиб турадимми?— деб сўради у Нишонбой Ҳурзамоновичга қараб.

Қўққисдан берилган бу савол Нишонбой Ҳурзамоновични шошилтириб қўйди, у ҳушини йўқотганча:

— Ташкил қиламиз!— деб юборди.

Павел Иванович кулди.

— О, йўқ!— деди у. — Офатлар дегани табиий ҳодиса. Ахир, Сизнинг қўлингиздан кучли қор ёки ёмғир ёғдириш келмайди-ку? Тўғрими?

— Сиз учун келади, Павел Иванович...

— Раҳмат, раҳмат! Илтифотларингиз учун ташаккур! Шундай гапларни гапирасизки, худди Ҳудо юбор-

ган вабо-балоларни ҳам ўзингиз тарқата оладиган-дек-а...

— Сиз учун тарқатамиз, Павел Иванович...

Чичиков Нишонбой Ҳурзамоновичга ҳуши жойидами, жойида эмасми дегандай бир зум қараб қолди. Аммо ҳамсухбатининг чеҳрасида ҳазилга мойиллик кўринмаётганини, қиёфаси командир буйруғини эшитаётган аскарникидек жиддийлигини пайқаб, эси жойидаям, жойида эмас ҳам, деган хулосага келди.

Павел Иванович шу гаплардан сўнг Нишонбой Ҳурзамоновични илгарироқ учратмаганига афсусланди, холос.

— Сизларда меҳнатга лаёқатли, бизнинг мужикларга ўхшаган кучли ва эпчил деҳқонлар, албатта, кам бўлса кераг-а?

Нишонбой Ҳурзамонович туйқусдан ўзининг одоб-ахлоқига ярашмаган килиқ килди: сал энгашиб тиззасининг кўзига бир-икки шапатилади-да:

— Эҳ, Павел Иванович... — деб қўйди.

Унинг бу хатти-ҳаракатидан ўзларида деҳқонлар тўлиб-тошиб ётибди экан, деган хаёлга борган Чичиков:

— Кечирасиз... Кечирасиз... Агар мен... — дея ғулдиради.

— Йўқ, кечирмаймиз!— деди Нишонбой Ҳурзамонович.

Чичиков бир чўчиб тушди: ўйин тугади, деб ўйлади.

— Сизни кечириб лозим эмас!— такрорлади Нишонбой Ҳурзамонович.—Сизга раҳмат айтмоқ, сизга ташақкур билдирмоқ керак. Сиз аллақачон... аллақачонлар... бизнинг ҳаётимизнинг ипидан-игнасигача биллиб олибсиз. Биз учун оталарча ғамхўрлик...

Нишонбой Ҳурзамонович у ёғини гапиролмади. У аввал-бошдаёқ дастрўмолини чўнтагидан чиқаришни ўйлаб қўйганди. Муддаосига эришди. Дастрўмолини чиқариб, у билан кўз ёшларини артди. Ва ҳеч қутилмаган чакқонлик билан Чичиковнинг белидан қучоқлаб, унинг лабларидан ўпди.

Чичиковнинг кўнгли баттар айниди. Қайт қилиб юбормай деб тепага қараган эди, шифтдаги олтин қандиллар ҳам қандайдир саримсоқпиёз шаклида эканлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлди.

Нишонбой Ҳурзамонович эса: «Саримсоқпиёз еганимни ҳали билмаган бўлса, энди билди, ўзларининг одами эканлигимга амин бўлди...»—дея ўйлаб, ичида кулгуга мойиллик сезди. Буни ташида билдириб қўймас-

лик ҳаракатини қилди. Нишонбой Ҳурзамоновичнинг бир томонига қойил қолмай бўлмасди: у шундай хатти-ҳаракатларни жудаям қойилмақом, ўрнида бажарарди. Қонун-қоидалардан четга чиқмасди. Айтиш ноқулай-ку, аммо баъзи тунларда хотинининг жазаваси кўзиб кетганда ҳам: «Хоним, қонун-қоидалар ҳаммамиз учун бир хил эканлигини унутманг»,— дея беозоргина, аммо қамчиллагандан ҳам баттарроқ танбеҳ бериб қўярди.

Павел Ивановични эса асосий нарса — ўйиннинг ту-гамаганлиги қувонтирди.

У, чарчоқ калласи билан мунозара юритиб, ҳамма ишни бузиб қўйишдан қўрққанидан, бошқа бир оғиз ҳам сўз айтмади. Нишонбой Ҳурзамоновичдан дам олиш хонасини сўради. Нишонбой Ҳурзамонович катта парқу тушаклар тушалган оромхонага олиб кириб, уни холи қолдираркан:

— Сўраганнинг айби йўқ, мабодо ухлашингиздан олдин ходимларга эҳтиёж сезсангиз бемалол айтаверинг,— деди.

— О, йўқ, шусиз ҳам ҳаммаёғим эзилиб турибди.

Нишонбой Ҳурзамонович хиёл таъзим қилди ва чиқиб кетди.

Орадан беш-олти дақиқа ўтар-ўтмас, хонани Чичиковнинг узун-калта, ингичка-йўғон ҳар хил товушдаги хурраги босиб кетди. Бу ҳол унинг жуда бемалол, эмин-эркин ухлаётганидан далолат берарди. Ҳар замон-ҳар замонда у ёндан-бу ёнга ағдарилиб қўяр, шу чоғ бурун парраклари керкиб, оғзи хиёл очилиб, роҳатланаётганлигининг аломатини билдирарди. Бу чоғда шу бинонинг бошқа бир бўлмасида Нишонбой Ҳурзамонович шошилинч мажлис чақириб, қўл остидагиларга меҳмоннинг кунглини қандай хушнуд этиш, уни қаерларга олиб бориш кераклиги ҳақида қисқача маъруза қилди. Шундан сўнг музокаралар бошланиб кетди.

— Олийқадр меҳмонимиз юртимизда неча кун юрадилар?— деб савол ташлади Нишонбой Ҳурзамоновичнинг эркатойи саналган, елкаси ва боши ўртасида буйин деган нарсадан ном-нишон бўлмаган, кўзлари бир оз қисик оқсоч киши.

— Анча вақт...

Шундай дея, Нишонбой Ҳурзамонович эркатойига сал хўмрайиб қараган эди, унинг бошиям салкам елкаси ўртасига кириб кетаёзди, дами ичига тушганча кўзларини мўлтиратиб қолди.

Улар Чичиковга дахли бўлган-бўлмаган турли-туман

олди-қочдиларни гапиришди: аммо бир нарса қолди — Павел Ивановичнинг ўзи ким эканлигини ҳеч қайсиси билмади. Сўрашга эса бир-бирларидан истиҳола қилишарди: ахир, қандай гапки, шундай олиймаком зотнинг кимлигини билмайсиз? Ўзи бу ерда баланд-баланд курсиларни банд қилиб ўтирганингиз бекор экан-да! Бу киши фалончи-фалончиевич-ку, бизнинг бевосита раҳбарларимиз бўлмасаям, барибир шу қавмдаги зотлар сирасига киради. Ҳа-а, билмасангиз, билиб қўйинг!

Бир-бирларидан сўрашса, шундай таъналар ёғилишдан қўрқишарди.

Нишонбой Ҳурзамонович шошилич мажлисни аслида меҳмоннинг кимлигини билиб оламан, деган ниятда чақиртирган эди, қолганлар ҳам шу ниятда йиғилишган эди, бу мавзуда сўз очишга ҳеч ким журъат этмади.

— Павел Ивановичнинг юртимизга ташриф буюришлари бизнинг ҳал бўлмаётган кўпдан-кўп муаммоларимизни ечиб юборишга хизмат қилади, — деди Нишонбой Ҳурзамонович.

Қарсақлар бўлди.

— Дўстлик ришталарини янада мустақкам боғлай-верамиз, — деди Нишонбой Ҳурзамонович.

Кучли қарсақлар бўлди.

Нишонбой Ҳурзамонович тани-жонида ажиб бир қа-ноатбахшлик туйди.

Айни замонда у Чичиковнинг тушига кираётганди. У Павел Ивановичнинг ўлик жонларини у ёқдан-бу ёққа тепиб юбораётганмиш, худди шохдор ҳўкиздеқ бўкираётганмиш... Боши ўрнида каттакон саримсоқпнёз турганмиш...

Чичиков қаттиқ чучкириб, ирғиб турди. Оппоқ яқтак-иштондаги икки хизматкор ергача таъзим қиларкан, ўз тилларида неларнидир деб чуғурлашди, чамаси. Чичиковга соғ-омонлик тилашди-ёв! Сўнгра обдаста ва дасгшўй келтирдилар. Бирини дасгшўй тутиб турди, иккинчиси Чичиковнинг сертук қўлларига илиқ сувдан қуйди.

Павел Иванович бет-қўлларини ювиб, дунёнинг ҳеч қайси бурчагидан топиб бўлмайдиган роҳатни топди. Шундан сунг Нишонбой Ҳурзамонович келиб қолди ва Чичиковдан ҳол-аҳвол сўраб бўлгач, уни ошхонага таклиф қилди.

Павел Иванович ошхона остонасидан ичкарига қадам қўяркан, оғзи ланг очилиб қолди. У бунақа катга ошхонани ҳеч қаерда кўрмаганди. Бундай катга ошхонани бирон жойда учратиб колгудай бўлса ҳам ўрта-

даги эллик-олтмиш киши бемалол сиғишадиган баҳай-бат эман столни учратиш қийин эди. Боринги, бу столни учратгудек бўлсаям, тўрда савлат тўкиб утирган Собакевичга дуч келиши кутилмаган ҳодиса эди. Боринги, овқат деса ўзини томдан ташлайдиган Собакевич бу ерга ис олиб келди, дея фараз қилайлик, аммо унинг ёнида бош тебратиб ўтирган Манилов кишини ҳайратга солмай иложи йўқ эди.

Бир сўз билан айтганда, бу ерда жамоат жам, ўзиям Павел Ивановичгина етишмай турган экан. Уни кўришлари биланоқ ҳар томондан хитоблар эшитилди:

— О-о-о!

— Ўзингмисан, биродар!..

— Қаёқларда улоқиб юрибсан, жонажон дўст!

Бундай хитоблар Нишонбой Ҳурзамоновичнинг олдида Павел Ивановични анча-мунча хижолатга солар, ташвишлантирар, обрў-эътиборига путур етказишга қодир бу кимсаларни йўлиқтирганнинг гўрига ғишт қаларди. Алоҳа, у Нишонбой Ҳурзамоновичга зимдан назар ташлаб, унинг ҳам шоён қиёфада эканлигини кўргач, кўнгли бирмунча тинчигандай бўлди. «Буёғини кўраве-райлик-чи, — деб ўйлади ўзича, — уёғига Худо пошшо!»

Уни тўрға ўтқазишди.

— Мана бу бошқа гап, — деди миршаб бошлиғи кафтларини бир-бирига ишқаркан, қувониб. — Мана энди сафимиз тугал бўлган кўринади.

Бошқалар бош ирғаб, бу гапни маъқуллашди.

Ёлғиз Собакевичгина жим эди. У кўз қири билан дастурхон ўртасида турган, турли зираворлар солиб пиширилган қўй сонига қараб-қараб қўяр, бу мазали таом тақсимчаларга бўлинмасдан ўзиники қилиб олишни мўлжалларди. Одатдагидек, бошқа майда-чуйда таомларга назар ҳам солмас, уларга ўзини овора қилиб ўтиришни истамасди.

Меҳмонлар аввалига икки қадаҳдан ароқни уриштириб ичиб олганларидан сўнг, овқатга қарашди. Собакевич ҳеч нарса емай, тўйган қўзидай пича мўлтираб ўтирди-да, ҳеч ким ҳеч кимга эътибор бермаётганини кўргач, қўй сонини товоқ-повоғи билан аста олдига сурди. Қўй сони жуда ҳилвираб пишган экан, санчқини санчиши биланоқ катта-катта булақлар ажралиб чиқарди. Меҳмонлар яна бир қадаҳдан ароқ ичиб, сўзлашиб турган пайтлари, айниқса, Собакевичга қўл келди. У узининг ароғини шоша-пиша ютиб юбориб, яна машғулотида давом этди. Қўй сонини тинчитгач, аста лаган-

ни жойига суриб қўйди. Анчадан кейин гоҳ ўрнидан туриб, гоҳ ўтириб меҳмонларнинг кўнглини овлаётган Нишонбой Ҳурзамонович: «Қани, миллий таомларга ҳам марҳамат», дея товоқ томон қўлини чўзиб, манзират қилган эди, у ерда «миллий таом»дан ном-нишон кўринмади. Собакевич ҳеч қандай миллий таом-паомдан хабари йўқдек, Чичиковга кекира-кекира гап сотиб ўтирарди.

— Павел Иванович, Воробейни ўзимга қайтариб берсангиз ҳам майли, — деди у Чичиковга пичирлаб.

Чичиков туйқус сергак тортди. Узини гўлликка солиб:

— Қайси Воробейни?— деб сўради эслолмагандек.

— Елизавета Воробей-чи? Ушанда норози бўлгандай эдингиз.

— У сизга нега зарур бўлиб қолди?— қизиқиши кучайди Чичиковнинг.

— Битта-яримта жойга учинчи котибаликка яраб қоларди-да!

Павел Иванович, шубҳасиз, унинг гапини тушунмади. Аммо масаланинг мохиятига албатта етишга аҳд қилиб қўйди. Мезбонни излади,

Нишонбой Ҳурзамоновичга эман стол атрофидан жой тегмай қолгач, бўлманинг нимқоронғи бурчагига қатор қўйилган оромкурсиларнинг бирига бориб ўтирганди. У ўзига жой тегмай қолганидан асло хафа бўлмаган, қайтага меҳмонларнинг хушнудликлари бошини осмонга етказган эди. Чичиков унинг холи жойда эканлигидан негадир суюниб кетди. Лекин Нишонбой Ҳурзамонович ёлғиз ўтиргани йўқ эди. Унинг қаршисида баҳайбат саллали, эғнида узун ридо, қўлида тасбеҳ, бўйнида бут, ишқилиб, мусулмон бўлиб мусулмонга, насроний бўлиб насронийга ўхшамайдиган сап-сарик чувак юзли бир киши соме қиёфада ўтирарди.

У шарияту диний йўриқларни шунчалик ўзлаштиргандики, ҳар қандай воқеа-ҳодисани истаса у томонга, истаса бу томонга буриб юбора оларди. Шунданми-кан, Нишонбой Ҳурзамонович уни ҳамиша ўзи билан олиб юрар, «Ёнқозигим», — дерди. Сал-пал мушкул вазиятларда кўз қирини ташлаб қўйдими, тамом, «Ёнқозиги» Худониям, пайғамбарларниям ўртага солиб юбориб, Нишонбой Ҳурзамонович учун хизмат қилдираврар эди. Унинг асл номи нима, миллати нима, дини қандай — ҳеч ким билмасди. Замзам тўра номи билан белгилик эди.

Айтишларича, Машраб деган бир далли-девона шоир бўлган экан. Юриб-юриб бир шаҳарга келиб қолганида ҳам Замзам тўра бор экан. Ушанда ҳам шу-шу туриши экан. Ушанда ҳам хоннинг қаватида экан. Машраб деган далли-девона унга бир зум анқайганча қараб қолибди. Кимлигини билолмасдан, шундай дебди:

Билмадим бу шаҳарнинг шайхию мулоси ким,
Бул киши ким, бул киши ким, буси ким!

Бу муҳтадил сўз шаҳар аҳлига андак малол келиб, бир-бирларига қараб дедиларки:

— Бу қаландар бизни ҳақорат қилди!

Анда халойиқ ўртасида кимдир:

— Бу киши Замзам тўра, — деганидан сўнг, Машрабнинг сузи беихтиёр муҳтадил тушганлиги аён бўлди.

Павел Иванович, шубҳасиз, бу гапларни эшитмаганим, Замзам тўрани танимасдиям, шу боис, пича уйланиб турди-да, ахийри ниманки бўлса бўлар, деб уларнинг олдига боришга қарор қилди.

Нишонбой Ҳурзамонович Чичиковни ўз томонига келтирганини кўриб, чаққон ўрнидан турди. Унга пешвоз юрди: Замзам тўра яна ҳам чаққонроқ бир ҳаракатла жойидан қузғалиб Нишонбой Ҳурзамоновичга ёнқозик бўлволганди.

— Марҳамат, Павел Иванович, марҳамат, — деди Нишонбой Ҳурзамонович уни оромкурсига ўтиришга таклиф қиларкан.

— Марҳабо, марҳабо! — қўлларини кўксига қўйганча паст товўшда сас чиқарди Замзам тўра. — Акун, бизнинг динерга хуш келибсиз!

Чичиков Замзам тўранинг совундай йилтираб турган башарасига, битта-битта санчиб қўйгандек сийрак соқолигаю усти бошларига бир қур ажабланиб қараб қўйди. Сўнгра ундан нигоҳини узиб Нишонбой Ҳурзамоновичга қаради.

— Энди мен қайтсам... — деди Чичиков гапни нимадан бошлашини билмаганидан Нишонбой Ҳурзамоновичга синовчан тикилиб.

— Эй-й, йўқ! — беихтиёр хитоб қилди Нишонбой Ҳурзамонович. — Қайтиш деган нарсани хаёлингизга асти келтирманг. Ҳали сизга юртимизни кўрсатамиз. Эҳтимол, деҳқонларингиздан ҳам чақирарсиз.

Бу гап-сўзлардан сўнг Чичиков ҳаяжонланиб кетди. Уёқ-буёғини ўйлаб ўтирмай максадга кўча қолди:

— Наҳотки, менинг деҳқонларимни сизларда жойлаштириш мумкин бўлса?

— Келаверишсин!

— Келишолмайди-да!— Чичиков жуда ноқулай аҳволда қолганига қарамай, айтмаса ҳам бўлмаслигини сизди. — Улар аллақачонлар ўлиб кетишган.

— Улиб кетишган?

— Ҳа-а.

Замзам тўрага забон битди:

— Олло-таоло уларнинг жойларини жаннатдан қилсин.

— Мени бу дунё унчалик қизиқтирмайди, — ўзини хокисор қиёфага солди Чичиков. — Ушаларнинг ташвишини қиламан. Тириклар-ку, бир амаллаб ўз кунларини ўзлари кўриб кетишар, аммо ўликларга қийин дейман.

Замзам тўранинг чехраси ёришди:

— Офарин!— деб хитоб қилди у. — Марҳумларнинг гамини еган кам булмайдилар. Иншоолло, Сиз ҳам жаннатийлардансиз.

Чичиков Селифаннинг гапини эслади: аллақачонлар дўзахдан ўз ўрнини эгаллаб келганини бу бечора билмайди-да. Аслида ким дўзахий, ким жаннатий эканлиги ҳақида ҳукм чиқариш учун каттакон бут тақишу тасбеҳ тутининг узи кифоя қилмаскан. Буни, чамаси, Замзам тўранинг ўзи ҳам яхши англай, гапираётганда мингирлаб, ишончсизлик билан кўзларини ҳар ёққа олиб қочарди.

Нишонбой Ҳурзамонович хаёлга чўмган эди. Кўп ўтмай унинг нега хаёлга чўмганлиги маълум бўлди.

— Раз шундай экан, — деди қатъий оҳангда. — Сиз марҳум деҳқонларингизнинг рўйхатини бераверинг. Уларнинг номларини абадийлаштириш бизнинг зиммамизда!

— Ҳоятда савоб иш, — деб қўйди Замзам тўра.

Аммо уларнинг нималар деяётганларини Чичиков тушунмади. Ҳайрон бўлиб гоҳ унисига, гоҳ бунисига қаради.

— Кўчаларга, колхоз-совхозларга ўша рўйхат бўйича берамиз.

— О, йўқ!— дарҳол рад қилди Чичиков миннатдорчилик билдириш ўрнига. — Менинг деҳқонларимнинг номини унчалик кўтариш шарт эмасдир. Фақат ер бе-

рилса, ана шу ер Павел Ивановичники дейилса, фалон-фалонча деҳқони бор дейилса бўлди.

Нишонбой Ҳурзамонович анграйиб қолди. Анчадан сўнг зўр-базўр тилга кирди:

— Павел Иванович, тушунаман, ҳамманинг ҳам деҳқонлари, ҳамманинг ҳам ишчилари, ҳамманинг ҳам хизматкорлари бор... Бироқ буларни очиқ-ойдин айтиб бўлмаслигини биласиз-ку!..

Гарчанд Нишонбой Ҳурзамонович «биласиз-ку!» деган бўлсаям, Чичиков билмасди. У крепостнойлик ҳуқуқи йўқ қилинганидан ҳам хабарсиз эди-да. Шунинг учун ҳамсухбатига ағрайганича, ҳеч нарсани тушунмаганини яшириб ўтирмай, паришонҳол қарайверди.

Шу маҳал уларнинг рўпарасида полковник Кошкарёв пайдо бўлди. У кўрнинишидан ўша-ўша хушфёъл, хушмуомалигини сақлаб қолгандай эди. Уни кўриб Чичиковнинг капалаги учиб кетди.

— Бу киши менинг деҳқончилик ишлари бўйича маслаҳатчим — полковник Кошкарёв! — тантанали вазиятда уни Чичиковга таништирди Нишонбой Ҳурзамонович. — Ғоятда закий, деҳқончиликнинг замонавий усуллари ҳақида пухта назарий билимларга эга, хуллас, олим.

«Жинни-ку!» — хаёлидан кечди Чичиковнинг.

Нишонбой Ҳурзамонович Чичиковни ҳам ўз навбатида Кошкарёвга таништирди. Улар танишганликларидан мамнун эканликларини бир-бирларига имо-ишоралар орқали англатишди. Аммо ҳар иккаласи ҳам илгари танишликлари ҳақида чурқ этиб оғиз очишмади. Кошкарёв Нишонбой Ҳурзамоновичга пахтакорларнинг ишлари кўнгилдагидек эмаслигини, аёллар назокату нафосатни билмасликларини, далага лозим билан чиқаётганликларини, эркаклар тасвирий санъат ҳақида китобларни ўқимаётганликларини куюниб гапира бошлади. У шунча йиллардан буён ҳамон ўз фикрларидан қайтмаган экан. Чунончи, ҳосилдорликнинг камлигини деҳқонлар далага олмонча шолвор кийиб чиқмаётганликларига йўйди. Кийим-бош деҳқоннинг устки зийнати экан, бунинг аҳамиятига тенг келадиган бошқа нарса йўқ экан. Агар деҳқонларга олмонча шолвору амриқоча пойабзал кийдирилмас экан, жуда катта режалар ўлда-жўлда қолиб кетар экан.

Кошкарёвнинг гаплари Нишонбой Ҳурзамоновичга ҳузур бахш этаётгани, у шундай куюнчак маслаҳатчиси борлигидан фахрланаётгани очиқ-ойдин кўриниб турарди. У меҳр-муҳаббатини, хайрихоҳлигини дариг тутмай:

— Уртоқ Кошкарёв, ўртоқ Чичиковга янги режала-рингиз ҳақида сўзлаб берсангиз-чи?— деди.

— Қандай режа экан у?— Кошкарёвдан қочиб қуту-лиш ажал билан баробарлигини яхши билган Чичиков беихтиёр «уф» тортиб юборди.

Аёнки, Кошкарёв бунақанги ҳолатларга парво ҳам қилмасди, эътибор ҳам бермасди. Унинг қиёфаси аҳмо-қона бир тарзда донолашди. бир муддат жим қолди. Чамаси, фикрини тўплаб олмоқчи эди. Сунгра завқ-шавққа тўлганча сайрай кетди.

— Қадрли Нишонбой Ҳурзамонович, ҳурматли Па-вел Иванович, азиз ҳазрат! Авваламбор менинг камта-рона фикрларимни эътиборга олиб, бу ерга нутқимни эшитиш учун йиғилган экансизлар, ҳаммаларингизга миннатдорчилигимни билдираман.

Нишонбой Ҳурзамонович негадир енгилгина чапак чалиб кўйди. Бу қилиқни Замзам тўра ҳам такрорла-гач, Чичиковниям кўшилишдан бошқа иложи қолмади. Кошкарёвнинг ўзи эса.. анча вақтгача тўхтамай чапак чалди. Чичиков бунинг маъносига тушунмади.

— Оврупо тупроқлари билан Осиё тупроқларини аралаштириб, янги серунум тупроқ ҳосил қилиш режаси кечаю кундуз мени б ўрдай безовта қилади. Майли, бу бўладиган иш ҳам дейлик, чунки Оврупо кечаги Оврупо эмас, тайёрагоҳлар, темир излар унинг ихтиёрида. Унинг шарофатидан Осиё гуллаб-яшнади, етти ухлаб тушига кирмаган техникавий инқилобга ҳам осонликча эришди-кўйдики, кишининг ҳавасини келтиради. Эндиликда янги деҳқонлар балет ва операдан хабардор бўлишлари шарт.

— Ба-ле-ет!— калласини қимирлатди негадир кав-шаниб Нишонбой Ҳурзамонович.— Опе-ера-а!..

Замзам тўра қанчалик синчковлик билан назар со-либ турган бўлмасин, Нишонбой Ҳурзамоновичнинг ни-ма учун бош силкиб, нима сабабдан тамшанганини би-лолмади. Шу сабабли ҳеч қандай имо-ишорасиз, там-шанишсиз, унинг сўзларини такрорлади:

— Ҳа-а, балет, опера-а..

Аммо Нишонбой Ҳурзамоновичга кўпинча ўзи айтган сўзни бировнинг ҳам айтиши, ўзи қилган қилиқни би-ровнинг ҳам қилиши унчалик хуш келмасди.

Ҳозир Замзам тўра унинг айнан ана шундай кайфи-яти тўрига илиниб қолди. Ва нохуш қарашидан елкаси пучмайди, ранг-қутн ўчди.

— Бир нима дедингизми, тақсир...

Баттар пасайди. Тилига калима келмай қолди.

Калла қимирлатишнинг, тамшанишнинг нашидасини Нишонбой Ҳурзамоновичнинг якка ўзи маза қилиб сурди.

— «Оврупо ва Осиё тупроқларининг умумий хусусиятлари, уларнинг қўшилиши, — давом этди Кошкарёв, — қўшилиш жараёнида кечадиган кимёвий жараёнлар ва физикавий ҳодисалар, уларнинг риёзий ҳисоб-китоблари, шунингдек, ҳандасавий шаклу шамоийллари ва натижада киритиладиган ўзгаришлар...» деган, мен белгилаб берган мавзуда Фанлар академияси иш бошлаб юбориш арафасида...

— Улуғ режа! — деди қаноат ҳосил қилган Нишонбой Ҳурзамонович.

— Илмларини Худо зиёда қилсин! — беихтиёр қўшилишдан ўзини тия олмаган Замзам тўранинг ёнига ҳалиги қараш тушиб, яна пусиб кетди.

— Хўжаликни тўғри ташкил қилмоқ учун, — қайнаб-тошди бу мақтовлардан ийиб кетган Кошкарёв, — умумий руҳият назариясини сиёсий-иқтисод билан омукта тарзда олиб бориш шарт. Бунинг учун энг аввало қиймат ва қўшимча қиймат нима эканлигини, унинг моҳиятини деҳқонларга тушунтириш керак. Менинг хизматим шундаки, мен қўшимча қийматни яратдим. Маркснинг қўшимча қиймати...

Нишонбой Ҳурзамонович эснай бошлади. Замзам тўра пинакка кетганди.

Чичиков ўрнидан турди. Билдирмай ташқари чиқа бошлаганди, Кошкарёв унинг йўлини тўсди:

— Сиз, Павел Иванович, руҳнинг абадийлигини, албатта, тан олиб қўйишингиз керак. Бу, сиз учун албатта зарур. Чунки сизнинг деҳқонларингизнинг жони танидан мосуво бўлган. Модомики, руҳ боқийлигини инкор этмас экансиз, улар тириклар қаторидан ўчиб кетмасликлари шубҳасиздир... Руҳ ва тан, йўқ, тўғрироғи, тан ва руҳ... Йўқ-йўқ, бу ифода ҳам унчалик тўғри эмас. Биз, албатта танамиз, деб яшаймиз, аммо руҳимиз...

Кошкарёв чалкашиб кетди. У ўзи билан ўзи овора бўлиб қолган фурсатдан фойдаланиб, Чичиков секин сирғалиб чиқди-да, жуфтакни ростлади.

Ўзини ҳовлида кўрди.

Тунги боғ...

Ғаройиб эди!

Дарахтлар шовулларди.

Чичиков негадир ҳадемай тонг отиб қолишидан чўчиди.

Ҳаммаёққа аланг-жаланг назар ташлади — хизматкорларини излади.

Нингоҳи искаланиб Петрушкани топди. Каттакон дарахт тагида, дунёбеҳабар ўзича нималарнидир гўлдираб ўтирибди.

Ие, қўлида қандайдир китоб.

Бу сабий норасида, бу мусичаи бегуноҳ сўкишни ҳали китобдан ўрганаётган бўлмасин?

Чичиков шошилиб унинг олдига борди.

— Қачондан китобхон бўлиб қолдинг?

— Китоб яхши-а, хўжайин. Сизу мен минг йилдаям ўйлаб тополмайдиган нарсаларни топиб ёзишганига ҳайрон қоламан, денг. Шуларни ёзадиганлар шайтоннинг сутини эмган-ов!

Петрушка гапга овора эканида тиззаси устидаги очик китоб ерга сирғалиб тушиб, муқоваси очилиб қолди. Чичиков тепадан қараб ўқиди: «Ўлик жонлар».

Чаён чиққандек, ундан-да баттар сесканиб тушди. Петрушканинг елкасидан ярим қоп карамни кўтараётгандек тортиб турғазди-да:

— Югур, Селифанга айт, аравани кўшиб чиқсин! — деб ўшқирди.

Қаердандир қўзғалган шамол, хазонларни чирпирак қилиб, тўзғитиб юрарди. У китоб муқовасини ҳам очиб ташлаб, бир-бир варақлай бошлади ва шамол...

... варақлагани сайин бу юмушга қаттиқроқ киришиб кетди.

Қувғинди руҳ — дайди шамолга боғ унут бўлди, манзил-мароҳили абас топди, чийиллаганча увлаб, ўзини ҳар томонга саросар ташлай бошлади. Гоҳ қаҳ-қаҳ уриб ўзи ҳукмрон бўлган жаминки нарсалар устидан кула бошлади. У «варақлагани» сайин рўйи заминни ағдар-тўнтар қилиб ташлагиси келар, номаълум ёқларга бутун мавжудотни учуриб олиб бориб, ташлаб келгиси келарди.

Ногоҳ...

... унинг кўзи Чичиковга тушди!

Шундай чийилладики, худди Павел Ивановичнинг унвонини айтишга уриниб, зўриқаётганга ўхшаб кетди.

Чичиков бўларича бўлди. У шамол таъқибидан қочишга уриниб, дарахт танасига маҳкам ёпишиб олганди. Ярим соат ўтар-ўтмас арава келди.

Чичиков бир амаллаб этагини тортқилаётган шамолнинг қаршилигини енгиб, аравага чиқди-да, Селифаннинг елкасига бир урди, бор овоз билан қичқирди:

— Ҳайда!

Отларнинг, айниқса, Маслаҳатчининг ёллари шамолда ҳилпиради, улар бир юлқиниб, олға интилишди. Шамол ҳамон гулдурос солиб қаҳқаҳларди...

1988 й.

ДУНЕНИНГ БЕТАМА ИШИ

«...Ўзимиз ҳам жа-а қорувли эдик-да... Ҳар кифти-мизда ўртамиёна одамнинг тўртта-бештаси бе-е-е-малол давра оли-и-и-иб, гапла-а-ши-и-иб ўтираверарди шу десангиз...»

Оғзимни ланг очганимча унинг мош-гуруч соқолига, ингичка қон томирлари «тўрлаган» юзига, салқиб турган кўзларига, елкасига... ақалли битта одам сиғиши ҳам гумон бўлган елкасига ҳайрат аралаш боқиб ўтирдим.

Ташқарида аёз. Дарахтлар шохидаги сумалаклар ларзон-ларзон. Нариги уйда ойим, укаларим донг қотишган. Танчанинг чўғи ўча бошлайди. Хидир бува туришни хаёлига ҳам келтирмайди, болишни ўмровига тортади...

— Уста Мамасоли катталарга жилпонглаб-жилпонглаб мошин олди. Э-э! Камбағалми?! Қоларкан камбағаллигича! Бириники бўлмаскан! Мана, мену сен. Хизматимиз кимникидан кам? Айт! Қимникидан кам? Қосамиз оқармади аммо-лекигин.. Ўзи назар бўлмаса шу экан: айиқдек бармоғингни сўри-и-иб, ялпайиб ётаверасан экан, — у танча устида думалаб ётган попукли, остига мис қопланган носқовоғини олиб, кафтига қоқади...

Танчанинг у бурчагида отам ёнбошлаган. Мен пойгакда. Отам: «Тур, ёт энди!» — демайди, деса, уч-тўрт кунгача тумшайиб юр ишимни билади...

Хидир бува пишиллайди:

— Билашан-ку, а-а? Уйушни аптиниям қўйганмаш...

Танчанинг кўрпасини кўтариб носини туфлайди. Оғзининг четларини бош бармоғи билан артаркан, ҳовлиқиб давом этади:

— Уруш вақтида зиғир ёғи қиммат эди. Уста Мама-соли жувоз ҳайдаб бойиб олди. Банда-да, шишиб, ярат-

ганни унутди. Қодир эгам: «Бир кўрсатай!» дедилар шекилли, бир куни жувознинг ўқи уста Мамасолининг кунда устида турган чап билаги устига тушиб мажақлаб юборибди. Илмоққа яхши илмаган-да!.. Кўрдингми, гап қаёқда?! Ялпизланиб ўзини пронтовикка ўтказиб олгани билан сирини биламан барибир...

Кўз ўнгимда жувознинг ўқи остида қолган қўлни чиқаролмай «вой-вой»лаб турган уста Мамасоли бутун қиёфаси билан жонланиб, эгим жимирлашади...

— Шуларнинг каттачилик қилганига куясан-да! Қал Мусанинг нафасига яқинлашиб бўлмайдими ҳозир, у даврда паранжи ёпиниб қочган... Ғани чўлтоқ қўлига пахта қўйиб отган-у, гап бермайди. Ҳа-а!—Хидир буваннинг сап-сарик тишлари орасидан «гуноҳқор»ларнинг, «қочқин»ларнинг сирлари тўкила бошлайди.— Уф-ф,—хўрсинади Хидир бува,— сув келтирган хор-у, кўза синдирган азиз экан-да... Сенням қўлинг урушда қолган-ку,— у отамнинг чап елкасига—шалвираб турган бўш енгга ўғринча назар ташлайди.— Арза қи-и-иб бор-да, орқангдан манам борай... Битта мошин минмасак шунча хизмат қили-и-иб!

— Керакмас!— Отам ковоғини солади.— Қўй... Нима қиласан шунга гапириб... Шўкур, ҳамма нарса бор.

Сира бир-бирга ўхшамайдиган феъли бор-да иккаласиням. Хайронман, қандоқ ўртоқ бўлиб қолишган.

У «кўмиб келган қаҳрамонлиги»нинг устини тинимсиз қимирлаётган лаблари билан оча бошлайди:

— Урушга кетганингдан кейин, ўртоқ, маниям юрагимга олов тушди. Чидолмадим. Ҳа-а, чидолмадим! Патирнинг бир четидан тишлаб олган луқмани кўз ёшимга қўшиб зўрға ютдим. Ишон, зўрға ютдим. Кемтик патирни раҳматли онагинамнинг қўлига тутқаздим-да, йўлга тушдим. Орқамга қарамадим. Ҳа-а, қарамадим! Сезиб турибман, аммо-лекигини онамнинг кўзларида филт-филт ёш... Ўзим ҳам йиғлаб юбормай деб қарамадим... Шундан кейин бошланиб кетди... Машқ қилдирди, кейин жанг майдони, кейин... кейин... Э-ҳе!— у калласини қимирлатиб, пешонасига шапиллатади.— Неларни кўрмади бу бош. Одамнинг боши—сойнинг тоши эмиш, сойнинг тоши бўлганда ҳам минг сойники бўлса кераг-ов!

Хидир буваннинг ҳикояси мени оҳанрабодек ўзига жалб этади. Назаримда, отамдан кўра Хидир бува анча улўғвордек... Аллақандай ўкинчи ҳис этаман...

Танча муздек. Отам жим. Бўрон қорни йиғади, тў-

далайди, сочади. Дераза ойнасининг остида бир қаричча қор.

Хидир бува оқ ора таб қолган мўйловини бармоқлари орасида секин-секин товлай бошлайди.

— Пошистларни ойнан жаҳонда кўрсатади-ку, кинода, ўшанда зап ўхшатган-да! Ўшалар ўзларимикан, артистларми?

— Артистлар фашистларнинг ролини ўйнашган-да!— дейди отам.

— Пошистнинг ролини ўйнагани турқи совуқ артистлардан териб олса керак-да!

Хидир буванинг товуши секинлаша бошлайди, оғзи қимирлаётганини ғира-шира ҳис қиламан. Сўнгра уни қоронғилик ютади... Кўз ўнгим жимирлаша бошлайди, қалқиб кетаман...

Ташқарида аёз. Оппоқ қор.

Хидир бува ҳикоясининг энг қизиқ жойига келган бўлади.

— Шу десанг, ўртоқ, ўзимизникилар ҳам қочаркан-э! Каттадан-кичиги оркасига карамайди, де!.. Кам эдикда!.. Мўр-малахдек немис келяпти, қиличдек бостириб... Олдинда нақ генерал!

Отам нотинч қўзғалиб кўяди, ранги ўзгариб кетади.

— Йўғ-э, олдинда генерал?!

— Кўзимга шундоқ кўринди. Генерал бўлмаганда ҳам полковникчалик бор...

— Немисларнинг полковниклари камдан-кам аскар билан жангга кирган.

— Айтдим-ку, кўзимга шундоқ улуғвор кўринди — ё генерал, ё полковник дедим; майор-пайор бўлса ҳам савлат билан келаётганди ишкилиб...

Хидир бува ҳақиқий қаҳрамон қиёфасига киради, томирлари бўртиб турган қўлларини мушт қилиб, танча устига қўяди, кузларини бурчакка, бир нуқтага қайди.

— Мен ҳам қочмоқчийдим, — гўё ўзининг жуда сармовий қаҳрамон эмаслигини, ҳар қандай буюкда ҳам инсонга хос камчилик бўлишини уқтиргандек давом этади:— Лекигин... Лекигин бузуқ танкни ичида командир пусиб турган экан. У пистолетни уқталиб қочаётганларга «қайт» дейди, ҳеч ким қулоқ солмайди... Тўп-пончанинг нақд оғзини менга тўғрилаб: «Қочаман деб ўйлама, кўксингдан дарча очиб қўяман, пулемётнинг ёнига бор», деди.

Мен қанча уринмайин, бузуқ танкнинг ичида писто-

лет ўқталиб турган командирни тасаввур этолмасдим, Хидир бувага зичроқ қадаламан.

— Пешонада ёзилган экан-да, дедим ўзимча, — у ҳикоясида давом этарди, — аммо-лекигни шарафли ўлим эканлигини билардим. Ҳа-а, билардим! Таваккал, деб пулемётнинг ёнига бордим, ётдим... Қўлим тепкида. Юрагим уради: дук-дук, дук-дук, дук-дук... Немис қилчдек бостириб келяпти. Кўзимни юмдим... Э-воҳ... Хаёлимда туғилган кулбам, иккаламиз алаф ташинган тепаликлар, адирлар, улоқ чопиб юрганнимиз... сойликлар келди. Кўзимни очдим. Тумандек яқинлашиб қопти...

Хидир бува чайналади, оғзидаги конфетни ютишга кўнгли бўлмаб шимиб юрган болакайдек маза қилиб сукут сақлайди. Тоза танг қилиб, кейин улаб кетади:

— «Айнс, вайнс, хинди хох», деб келаётир пошистлар... Ҳаммаси шундоқ, бир хил гапирари ённки билмаган тилингда ким гапирса бир хил бўлиб туюлармикан? Ана ўшанда майорними, полковникними қирқ-эллик қадам нарида кўрдим. Кўшиннинг олдида келаётган экан. «Уҳ, газанда! Уҳ, газандалар!» дедим товуш чиқариб, тишларим ёнжирлаб кетди! «Мендан ўтиб бўпсизлар, орқага қайтмайман барибир! Сизларга кўрсатаман ҳужум қанақа бўлишини», деб тепкини босаверибман-босаверибман, бир маҳал мундо-о-оқ қарасам, арраланган теракдек бўлиб немисларнинг ўлиги қа-а-ато-о-ор чўзилиб ётибди...

Кўзларимга ишонмай қолдим. Ёв қочгач, бузуқ танкнинг ичидан командир чиқиб келди, ранги пахтадек... Мени кучади, ўпади, йиғлайди: «Ҳақиқий геройсан!» дейди!..

Отам жим. Ташқарида аёз...

Жунжикиб кетаман, алам билан ўйлайман: «Нега отам ўзи кўрган жанглардан гапирмайди? Нега? Чунки ўзи қахрамонлик кўрсатмаган-да?! Бўлмаса бир кўлининг қаерда қолганини нега айтмайди? Нега? Балки, Хидир бува айтмоқчи, Ғани чўлтоққа ўхшаб...» — Хаёлимга илкис келган бу фикрдан кўзларим ярқ этиб очилар, мудраб ўтириб сесканиб кетардим.

Танча четида ўтирган отам кўзимга жуда ғариб, ожиз кўринар, унга раҳмларим келар эди...

— Ҳа-а, — Хидир бува афсус ва надомат билан бош чайқайди, — командиримиз мени қучиб, ўпиб, «Чистний геройсан!» деб йиғлаб турганида бир дайди ўқ... бир дайди ўқ уни қулатди. Оғзидан қон келди-ю, жон бер-

ди. Геройлигимни у билан бирга кўмиб келдим, ўзим кўмдим! Ҳа-а, ўзим кўмдим!

Бирдан жим бўлиб қолади. Отам ҳамон сукутда, лекин кўзларида оғир ғам юки...

— Юрипмиз-да!— Хидир бува хўрсинади.— Ялпизланиб-ялпизланиб уста Мамасоли мошин олди, жувознинг ўқи остида қолган қўлини урушда бўлган деб ёздирган-да...

Ташқарида аёз.

Хидир буванинг оғзи қимирлайди, гаплари эшитилмайди... У қачон туриб кетган, чироқ қачон ўчган-у, ўрнимга ким ётқизиб қўйганини билмай қолибман...

Ҳаво намхуш. Димоққа ҳандалак ҳидини уради. Дарвоза олдида турганимча хат ташувчи ҳозиргина ташлаб кетган телеграммани қайта-қайта ўқийман...

Маҳалланинг оғир-енгилига қарашиб юрувчи Улмас: «Бирор кун тобутимни кўтариб юборишади-ку!»— деб ўзини овуларди; кекса боғбоғ Шамси бува ниҳол қадашдан олдин, «Шуниям мевасини есам»,— деб умид қиларди... Умид... Ёруғ умид... Барибир, барибир, озгина, жиндаккина тамали умид...

Дунёнинг иши — тама!

Ҳамон гўдак эканман.

Узун қиш кечалари... Танча атрофида нақадар ҳаяжонли, серзавқ кечарди... Отам, отажоним дунёнинг бетама ишини жимгина сўйлаб утирган экан-у, ғафлатда қолибман...

Хидир бува...

Ҳамон эслайман узун қиш кечаларини. Хидир бува ярқироқ машина олиб, ўғлига мингазиб қўйди. Гоҳи-гоҳида маърака-маросимларда унинг сўзлари қулоғимга чалиниб қолади:

«...Ўзимиз ҳам жа-а қорувли эдик-да... Ҳар кифтимизда ўртамиён одамнинг тўртта-бештаси бе-е-е-малол давра оли-и-иб, гаплаши-и-иб ўтираверарди, шу десангиз...»

Отам...

Ташқарида аёз. Оппоқ қор, оппоқ... Шамол... Отам жим... Кеча узун, узун...

Телеграмма... Отамнинг номига келган телеграмма...

«Ҳурматли қуролдош дўстимиз Исо Одилов! Сизни 19-тепаликни эгаллашда актив қатнашганингиз учун тақдирлашган, лекин баъзи сабабларга кўра топширилмай қолган «Қизил Юлдуз» орденингизни олиш тантамасига таклиф этам Полк командири И. Е. Занкин».

Ҳарфлар орасидан нималардир чиқиб, кўзларимга
қадалади...

Бенхтиёр кўз ўнгимда шамол...

Қор зарраларини гувраниб, увраниб, шопира-шопи-
ра дераза ойнасига ураётган шамол...

Хидир бува...

Болишни ўмровига тортиб нималарнидир айтаётган
Хидир бува келади...

Оғзи қимирлайди, гаплари эшитилмайди...

Танча муздек, муздек...

Ташқарида аёз, аёз, аёз...

Кеча узун, узун, узун...

Отам ҳамон жим, ҳамон...

1979 й.

ЕЛҒИЗ ОДАМ

Зулун баъзан на ўтирганни, на турганини билади. Еган-ичгани ҳам татимайди, кетворгиси келади. Кайга? Билмайди. Ҳовлини айланади... катта шотут остида туриб қолади. Узоқ ўйланади. Хаёл суради. Дарахтнинг тошдек каттиқ, тошдек вазмин ғадир-будур танасини силаб-сийпайди. Шотутнинг остки қисми жуда йўғон: Султон тандирчидек дасти дарозларнинг қулочи ҳам етмас-ов. Зулун кўз очиб қуёшни кўрганида ҳам шундай эди... Қуёш, осмон... Зулун умри бебақосини яшаб кўйяпти-ю, буларда ўзгариш йўқ. Зулун қарияпти...

Зулун ўн-ўн икки ёшларда эди. Қиш ариган маҳал. Шамоллаб тўшакка миҳланган Зулуннинг аяси инқиллар, инграр, пешонасидаги, юзларидаги ажинлар тобора қуюқлашиб борар эди... Ашур — Зулуннинг тоғаси от-арава миниб туман марказига жўнаганди. Чошгоҳда кичкина жомадон кўтарган оқ халатли дўхтирни бошлаб келганди. Дўхтир юзини билинар-билинемас сепкил қоплаган қизчасини ҳам уйда ёлғиз қолдирмай эргаштириб келибди. Ичкарида бемор аяси, унинг ёнида дўхтир. Даҳлизда тоғаси. Нос чекар, обрезга тупурар, яна чекар эди. Пешайвонда хомуш ҳолда Зулун ўтирарди. У, супада туриб ҳамма нарсага қизиқсиниб назар солаётган қизчага ер остидан ёввойи қараш қиларди. Қизчанинг сочларини шабада тўзитиб, юзларига ёйиб юборганди. Унинг нигоҳи Зулунга тушганди, Зулун қизариб-бузарганди. Қизча жилмайган, тиниқ юзида, маъюс кўзларида: «Хафа бўлаверма, аянг тузалиб, ҳеч нима кўрмагандек бўлиб кетадилар. Мана кўрасан, тузалиб кетадилар!» — деган юпатувчи ифода қалққан эди. Зулуннинг ёдидан не-не ширин-шакар, заҳар-заққум лаҳзалар кўтарилди, кўргиликлар ўтди, аҳён-аҳён, баъзан субҳи козиб, баъзан субҳи содиқда ўйлагани битта:

ўша юпатувчи кўзлар! Ғира-шира хотира... Зулун уни ҳар хил ҳолатда тасаввур этади, ўзича яратади, етмаганини хаёлида қўшиб-чатийди. Хаёлида унинг қиёфасини тиклайди. Қизчанинг кўзларида... аллаловчи, эркаловчи нималардир бор. Зулун болалигида танчанинг пойғаҳида ўтирар, ташқарига чиқмоқчи бўлса аяси: «Болам, болам! Чопонингни кий, чопонингга ўран, шамоллаб қолма!»— дея талвасага тушарди. У қизчанинг кўзларидаги меҳр худди онасиникига ўхшашлигини кўради. Юрагида аллақандай санчиқ оғриб ўтади.

Шотут остида Зулуннинг кўп тургиси келмайди. Дарров уйга киради. Яна чиқади. Зил юрагини, зил вужудини ажриқзор тепагача зўрға-зўрға судраб боради.

Тепада одам кўп. Гуруҳ-гуруҳ бўлиб утиришади.

Қирқ-қирқ бешни қоралаганлар — Зулуннинг тенгқурлари. Нарироқдаги давранинг «улғайгани». Сабзини гапирришади — қай бири Марғилонга йигирма қоп сабзи олиб борган, қопларни машинадан туширмасданоқ пуллаб юборган. Бозорга сабзи кирмаган экан. «Омадинг келган экан-да»,— кимдир унга ҳавас билан тикилади. «Бахт кулиб боқса шундай бўлади».

«Қирқ қопини олиб бормайсанми, калласи ишламаган!»

«Нархини яна йигирма тийинга кўтариб юбормадингми?!»

«Э, сен мени эшит, — бошқаси шоша-пиша гапни илиб кетади. — Сурхондарёга гилам обордим. Биласизлар, у ерларда бизнинг гиламлардан тўқишмайди, тала-тала қилиб айтган баҳонингга олиб кетишади. Ўнта гилам сотсанг, чўнтак қаппайиб турибди-да! Қишлоқмақишлоқ кўтариб юрибман, шу десанг. Кўринган эшикни тақиллатаман, бош суқаман у ерга: «Ҳо-ой, опалар, ҳо-ой янгалар, гилам оладиганларинг борми?! Сотаман-у, кетаман!»— Оладиган бўлса чақиради, қопдагиларни ёзиб бир-бир куради, савдолашади. Қифтингнинг ийғи чиқиб кўтариб юрганингдан кейин сен ҳам қаттиқ турасан-да! Бир хилларда пул бўлмайди. Томоша қилади: уёғини кўради, буёғини кўради. Кўзлари филтиллаб қолаверади. Завжаси ундайроқлар пулнинг бетига қараб ўтирмайди. Шарт-шарт санаб беришади: «Ма, энди йўлингдан қолма!»— дегандай. Шу десангизлар, тўққизта гиламни сотганман. Биттаси қопчиқда.. Харидори чиқиб қолар, деб биттасининг дарвозасини секин тақиллатдим. Сезиб турибман, негадир кўнглим но-

тинч. Бирпасдан сўнг юзи бадбуруш, икки елкаси икки томонга осилиб тушган қориндор бир одам чиқди, чиқди-ю, менга ажабланиб тикилганча: «Ким керак?»— деб сўради. Юрагим шувиллаб кетди «Шу-шу...»— деганча, тутилиб қолдим. Гапга тил айланмайди. Ичим қалтирайди, безгак тутгандек. «Бўлган иш бўлди»,— дедим ичимда. Органнинг одамига ўхшайди. Турқи совуқ. Котибимиз Ўлмасуфга беш сўм бериб, «Ушбу гиламлар фалончи пистончиевнинг ҳақиқатан ўзиникидур. Шундоқ-шундоқ етишмовчиликлар бўлган, шу боис хотини ўтириб тўқиган»,— деб исправка олгандим. Қўл қўйган, муҳр босган — ҳаммаси законний! Аслида гиламларни маччойилардан сотиб олганман, ана шунга оёғим қалтираб турибди. Исправкани кўрсатдим. Ёлғон бўлмасин деб, уч-тўртта эди, баъзилари сотилди, шундан биттаси юк бўлиб қолди, дедим. «Юкингизни олиб ортидан юринг-чи»,— дейди. Ўзи индамай, ортидан юришимга жуда ишонгандай; ҳеч қаерга кета олмаслигимни билгандай, олдинда бамайлихотир кетаётир. Уйга кирдик. Ўмровларида пар болишлар, остларида қават-қават кўрпачалар, беш-ўн чоғли қорни катталар ёнбошлаб майхурлик қилишяпти. Юзлари кип-қизил. Анордай. «Қўлга энди тушдим»,— дедим. Манглайимни тер босди. Муздек тер. «Кунинг ўтмай қолдими?»— сўради биттаси сенсираб. Жоним бўғзимга келди. «Хотин эрмакка тўқийди, шуни...»— дедим давомига сўз тополмай. «Ёлғонлама»,— деди. Индамадим. Қасам ич, нон урсин, худ о урсин, деб айт, деса, нима қиламан?! Тик туравердим. Бир пиёла коньяк узатди. Ичдим. Закуска узатди. Олмадим. Бир-бирларига маъноли қарашди: «Давра кўрганга ўхшайди!» — «Ўтиринг!» — дейишди. Утирдим. Тилдан кетмадим аммо-лекигин. Ичим ёниб кетяпти. Яна бир пиёла узатишди. Ўзлариям қўлларига олишди. Танишдик. Бири котиб, бири ферма мудири, бири кассир... Казо-казолар... Мен ҳам ўзимни таништирдим: памиля, исмим... «Гиламингизни ўзим оламан»,— деди кассир. Пул чиқарди. Икки баробар. Қопчиғи билан бериб юбордим. Ана шунақа! Одам мард бўлиши керак!.. Омаднинг борлигига, бахтнинг кулиб боқишига ишонишади жуда...

Ўз кўзлари билан кўрганлари-ю, бошларидан кечирганларини айтишади:

«Бир куни кетаётиб эллик сўм топиб олдим...»

«Чақирди. Уйга кирдим. Ош тайёр турган экан...»

Чоллар... Офтобрўя жойни танлашиб, жимгина кун-

га боқиб ўтиришади... Сўзлаётганларида ҳам бир-бирларига эмас, офтобга қарашади.

Кўёш нурлари уларнинг вужуд-вужудларига сингади, иситади, мадор бағишлайди, чоллар шунда кўзларини хиёл юмишади...

...ўксик армонни ҳеч ким кўрмасин!

Зулун қўёшга боққанида ҳозирнинг, айни дақиқанинг ўтаётганини, энди бу он ҳеч қачон, ҳеч қачон қайтиб келмаслигини теранроқ ҳис этади. Офтоб нурлари пахса деворларга ўтмишнинг расмини солаётгандек, Зулун ҳам ўтмишга айланаётгандек... Ушанда ҳам қўёш расм солаверади... «Зулун бизнинг даврамизга қўшилмади. Одамови жа-а. Ошпаз бўлсанг бўлибсан-да, шоҳ-бутоғнинг борми?!»— дея унинг ортидан гапириб ўтирганлар ҳам қўёш нурлари чизаётган суратлар... Чоллар бунни аллақачонлар пайқаб олишганга ўхшайдилар. Зулун уларга қўшилай дейди-ю, уялади. Қўёшга жимгина термилиб ўтириш оғир. Уйга қайтади. Пешайвонда ғуж бўлиб уйнаётган болалар қий-чув, бақир-чақир қилиб қолишади. Ошхонадан ўқловни ўқталиб кўкраклари лорсиллаган хотин,— унинг хотини югуриб чиқади:

— Жиминглар, жиминглар. Ҳу-у, туғмай улай сенларни...

Хотиннинг семизлиги, икки бетининг қип-қизиллиги, бақувватлиги Зулуннинг ғашини келтиради: «Туғдирмай мен ўлай!»— ғижиниб ичида ўйлайди. Муштини қаншарига тирайди. «Зулунбой, шу ҳаётми?!»

Хаёли чалғийди: «Зулунбой, нима истайсан ўзи?!»— Ҳеч нарсанинг поёнига етолмайди: «Адашдинг, адашиб кетдинг тамоман!»

Зулун тўрт-беш пуд гуруч сиғадиган қозонларда ош дамлайди. Дастлаб узоқдан келганларга, кексаларга сузади. Энг охирида қозон томон мўлтираб кўз тикиб турган қора-қура болаларга... Биров мақтайди: «Қўлнинг дард кўрмасин»,— бировнинг ёдига ҳам тушмайди, паловни уради-кетади... Қозонга сув қуйилгач, у этагини қоқиб ўрнидан силжийди. Тўйбошининг: «Ўтиринг энди, иккаламиз қолдик, ёғлиқ жойидан сузганингиздан олиб қўйибман, бирга-бирга ошайлик»,— деган қистовларига жавобан: «Қозоннинг бошида тўйиб қолдим...»— дейди. Туриб-туриб: «Энди мен борай»,— дея тўйбошига хаста жилмайиб қарайди, дув қизаради: «Э-э, латта, сўраб ўтирмай жўнаб қолсанг ўлармидинг?!»— Ўз-ўзини айблаб бир-икки қадам жилади, вақт ўтган бўлади... «Ҳо-ой! Қараб туринг, ошпаз!— Тўйбоши ҳовлиқади.— Кет-

май туринг! Мамаюсуф, ҳо-ой, Мамаюсуф! Қўйни оп-чик! Ошпазнинг қўйини!»— Ўзи зипиллаб уйга киради. Чиқиб Зулуннинг елкасига чопон ёпади: «Қўлингизни ёзинг, кийгазиб қўяй. Э-э, келинг, хизматингизга рози бўлинг. Буюрсин, буюрсин...»

«Қўйинг, нима қиласиз?»— Зулун унинг қўлини қайтармоқчи бўлади, негадир ожиз... хўрлиги келар даражада ожиз. Тўйхонадан бошини кўтаришга ҳам журъат этолмай чиқади. Ҳамма унга қараётгандек, ҳамма бармоғини бигиз қилиб уни кўрсатаётгандек оёқлари чалкашиб, вужудини совуқ тер босади... Муздек, муздек... Одамларга кўринмасликка ҳаракат қилади. Мана, ўз уйи. Хотинининг қувончдан ёйилиб кетган кепчик юзи. Зулун беихтиёр терс ўгирилади. Хотини пайпасланади. Қўлтиғидан тўнни олади, қўлидан чилвирни. Беозоргина, билинтирмай. Зулун унга тикилади: «Чопонни сандиғингга бостир, исини чиқарма, бостиравер, ўлик бор, тирик бор! Чилвирни бирорта қозикча боғлаб қўй! Гўшт қиммат! Гўштсиз ҳаёт сенга ҳаётмас! Энди қулоқ-миямни қоқиб қўлимга бермоқчи бўлсанг, «Бир пайса гўшт йўқ!» дея додлайдиган бўлсанг, чилвирдаги бўйинни шартта узиб, ҳаётингни роҳат-фароғатли қиламиз!..»

... Шундай тикилади!

Хотин хурсанд.

Зулун уйга қамалади.

«... Энди олмайсан, Зулун, хотиннинг гўштсиз ўлса ўлсин, олмайсан! Эртага Расулнинг тўйи, айтса бораман. Энди-и, Расул, хамқишлоқмиз, бир одаммиз, чопонмопон, қўй-пўйингни олиб қўй, дейсан. Шундай кунларда ярамасак бир-биримизга... Нима иш қилдим мен?! Утни ёқиб беришса, масаллиқни тап-тайёр олиб келиб беришса, капгирни уёқ-буёққа айлантириб ўтирибманда!»— Расул, «Фалончидан кам жойим борми?»— деб ўйлайди, зўрлайди. «Олинг, Зулун ака, эл қараб турибди»,—«Менга қарагани йўкми, Расул? Нима дейди улар. Сендан қўй олсам... нима деган одам бўламан, Расул?»

Кейин-чи?! Уйда хотин қарайди — қўлингизда чилвир, слкангда чопон йўқ. Юзи буришади, лаби қийшаяди:

«У-ў, тўй қилмай ўлсин! Бетини сиқиб қонини ялаган. Қуппа-қуруқ жўнатиб юборибди-ку?!»

«Бас қил-э, жодугар!— Ҳовлиқиб кетасан.— Ўзим олмадим! Керакмас, дедим! Ахир, мен қандай қили-иб..»

«Ҳу-у, қуриб кетсин шу турмуш. Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Уйда бир пайса гўшт йўқ. Боринг, қассобдан олиб келинг, топиб келинг— келди бор, кетди бор!»—

Бош қотади, юраги санчади, сарҳадсиз дунёда ўзини ёлғиз, ёлғиз ҳис қилади.

Қўклам келди. Тўй-маросимлар онда-сонда. Ҳамма иш билан, атроф ям-яшил, гулга айланган, гулга бурканган... Гул-гул... Зулуннинг олдига Ғайби келди.

— Бу йил подани ташлайман, — деди у. — Менга қўшил, колхоздан ер олиб сабзи экайлик. Ўхшатиб чайла қуриб оламиз. Иккаламиз гурунглаш-и-иб... Нима дединг? Пода жонимга тегди. Товонимда товон қолмади. Йўқ, дема, ошна!

— Чойни ол!.. — Зулун қандайдир бошқа нарсани хаёл қилган ҳолда Ғайбининг таклифига рози бўлди:— Нима десанг шу-да!

Ғайбининг юзи қувончдан ёйилди:

— Ражабнинг тутзори остида кўзлаб қўйган ерим бор, бугун бригаддан сўраб қўяман. Йўқ демас... — деди у ўрнидан тураркан.

...Эртаси эшакка ўтириб Ражабнинг тутзори томон йўл солишди. Ғайбининг кўзлаган ери каттагина экан. Ҳайдалиб, молалаб ҳам қўйилган. Пушталарни мустаҳкамлаб, ариқ қулоқларини ўнглашди, кетмон билан қўлбола эгат олишди. Эртаси, индини гўнг сепишди... Қунлар ғиз-ғиз ўта бошлади...

...Уларнинг чап томонида Ғупрончанинг томорқаси. Ғупронча пишиқ. Йигирма сотих ери бор. Бир қисмига сабзи эккан, бир қисмига картошка. Бозор баҳор ҳавосига ўхшайди — баъзан йигирма қоп картошканинг ўрнини бир қоп сабзи босиши мумкин, баъзан аксинча... Картошка қиммат бўлса сабзи, сабзи қимматлашганда картошка экканлар пушаймон бўлиб, кейин ҳам гапириб юришади: «Шу бу йил картошка эксам бўлар экан!» Ёки: «Аттанг, сабзи пул бўлди-да...» Ҳар йили шу. Ғупрончагина афсус-надоматлардан мосуво. Сувни навбат билан ичишади. Зулун якка қолганида Ғупронча унинг олдига кириб ёнбошлайди.

«Зулун ака, шунақа! — дейди у бит кўзларини қуруқ шохлар осилиб турган чайла шифтига тикиб. — Мана-а, си-из бир қозон палов дамласангиз, қўй оласиз... Ҳурмат-иззат, қорин тўйган, димоғ чоғ... Биз-чи?! Биз томорқага қараб қолганмиз, Зулун ака! Биргад ишга айтди, бораман — сомон ортаман, чангга беланаман, ўт ўраман, белим майишади, йиғиб-тери-иб бир йилда юз сўм беради, берса-а!.. Э-э, десам, ер бермайди. Қоламан шундо-оғ. Икки қўл, ўн панжани бурунга тиқи-иб! Сизга маза-а, — дейди у яна. — Ғайби олди-сотдини

билади, у билан бозор-ўчарда ҳам қийналмайсиз. Ошни ҳам пишираверасиз!..»

Гупронча нолийди — ўз ахволидан, турмушидан, пуlining йўқлигидан... ўзини утга, чўққа уради. Файбининг бирор жойга кетиб қолганлигидан, Зулуннинг кўнгилчанлигидан фойдаланиб томорқасига сувни катгароқ очиб олади. Зулунни чайлага қома-аб...

...гапга чалғитиб, нолиб ўтираверади кейин! Зулун ташқарига чиққудай бўлса, кўнглида «Мен томонга бораётган сувни кўриб қолмаса эди!» — деган фикр. Гупронча Зулуннинг нозик жойини билади: «Мана-а, си-из ош пишириб, қуй оласиз!» — дейди овоз чиқариб, кўзларини олма-кесак терганча.

Файбига индолмайди. Ўтиришга ҳам ҳайнқади унинг олдида. Файби бақририб-чақириб Гупрончани ариққа босиб савашдан ҳам тоймайди. «Э-э, энангни эмгур, бу дунёда фақат сен яшайсанми?! Гупрон одам, бошқалар одаммасми?!» — Зулунга: «Шу аферистнинг алдашига кўниб ўтираверасан-а, ошна!» — дейди, хафа бўлиб гина қилади.

Кун ботаётган бир пайтда Зулун уйга келди. Қалласини энгаштириб ошхонанинг пасқам эшигидан ўтаётганди, уйда болаларнинг кийим-бошларини сандиққа тахлаётган хотинига нигоҳи тушди.

— Юраверасизми? — зарда қилди хотини унинг келганини пайқаса-да, ўз машғулотини давом эттираркан.

— Ишда эди-им... Мана-а, келди-им... — Зулун чайналди.

— Парвойи фалаксиз...

— ...

Жимликдан тутакди:

— Уйда эса бир парча гўшт йўқ, ўлсу-ун шу турмуш бўлма-ай...

Зулун тўлиқди, бурилди, чиқди-кетди...

— Бугун сен бор, мен эртага борарман! — деди Файбига келиб, кўзига қарамай.

Файби нималарнидир демоқчи бўлиб ўйланди, чайналди, охир-оқибат нос сарғайтирган тишларини орасидан бир-икки сўз қуруқшаб чиқди:

— Майлинг... Гупрончага эҳтиёт бўл... Сувни очиб олади у касофат.

— Кет. Кетавер.

Файби кетди.

Кўкда бирин-кетин чароғон юлдузлар пайдо бўлди. Эндигина куртак ёзиб барг чиқараётган тераклар ой-

нинг ёғдусида хаёлий тусга кирган, «қилт» этмай нима-нингдир содир бўлишини кутаётгандек эдилар... «Хотинлар ҳам теракларга ўхшаганда эди...» — Бейхтиёр хаёлидан ўтказган Зулун Ғупрончага кўринмаслик учун тутзор оралаб қудуқ тарафга йўналди...

Ўтган йилги пичан ғарами ёнидан ўтаётганда илқис сесканди...

— Қўрқманг, Зулун, қўрқманг. Мен — Ражабман! Сиз билан бирга ўқувдик-ку. — Пичан ғарами остида чордана қуриб ўтирган гавда ёнбошига ағдарилди, ўзини танитиб, Зулунни атай меннинг олдимга келяпти, деб ўйлаб, давом этди: — Келаверинг, Зулунбек! Бугун биздан бўлса бўлсин! Эрта-мерта эирисиз, келаверинг-а...

Ана шу бош-адоғи йўқ тутзордаги тутларнинг бари-ни Ражаб эккан. Ҳалиям экади. Тут, тут, тут!.. Унгида-ям, тушидаям шу дейишади одамлар. Бир вақтлар туман газетасида ҳам шундай ёзишган... «Ражабнинг тутзори» деб сарлавҳа қўйишган. Мухбир бошқа ишга ўтди, мақола унутилди — сарлавҳагина қолди. «Ражабнинг тутзори». Ражаб кўп ичади. Мотоциклдан йиқилиб оёғи синган, шу-шу чўлоқ. Хотини ташлаб кетган. Одамлар: «Ражаб мотоциклдан йиқилиб чўлоқ бўлганда хотини ташлаб кетган, шундан ича бошлаган», «Хотини ташлаб кетгач, ичган, маст-аласт рулга ўтирган, йиқилган, майиб бўлган сўнгра...» — деган бир-бирига зид мулоҳазаларни айтишади. Баъзан жанжаллашиб ҳам кетишади — уларнинг одам бўлиши ана шу зид фикрларни айтишга боғлиқдек...

— Келавери-инг, Зулунбой, бугун биз эриймиз! — Ражаб илжайди, кўзлари маъсумона чақнади, соқол қоплаган от юзи майинлашди...

Зулун унинг ёнига чўкди. Ражаб чопони орасидан яримлаб қолган шишани чиқариб, сирни ўчган кружкага қулқуллатиб қўйди, Зулунга тутқазди:

— Манг, Зулунбек! Ичинг, ичинг! Олиб беринг, деб қистамайман, қўрқманг, ичинг, ичинг! Ҳозир пулим кўп, мотоциклни сотдим! Нонхўр хотин йўқ — кетди, бойман ҳозир! Ичинг, Зулунбек!..

Зулуннинг негадир кўкси тўлиб кетди. Тўлиқиш-ториқиш... Кейинги пайтларда ҳолати шу — тўлиқиш, ториқиш — димоғи ачишади, қалампир сепгандек, томоғига нимадир тикилади, кўкси...

...Ражабдан кружкани олиб бир кўтаришда бўшатди, лабларини кафтининг орқаси билан артди.

— Ҳозир-ҳозир!.. — Ражаб шишани ёнбошлатиб қў-

йиб, ўрнидан турди.—Пиёз, пон бор эди, олиб келаман,— бир томонга қийшай-қийшай чайласи томон кетди...

Юлдузлар ёрқинроқ чарақлади. Майин шабада эсди. Зулуннинг бўйинини, сочларини қитиқлади. Унинг дили сув ичгандек ёришди...

— Зулунбек, сизнинг соғлигингизга!— қайтиб келиб жойига ўрнашган Ражаб ўзига арақ қуйиб ичди, дўпписини ҳидлаб «закуска» қилди.—Мени-и, сиз ёмон одам деманг, Зулунбек! Хотин ташлаб кетди... «Ҳайё-хув», деди-ю, кетди. Кетса — кетар! Лекин униям ёмон одам деманг, Зулунбек!.. Йиғлаб кетди, ишонинг, йиғлаб кетди!.. Чулоқ бўлмаганимда кетмасди. Кетди! Энди-и, ичамиз-да! Ғарам остида ўтирмаганимда йиғламасди — кетмасди.

— Олинг-а муни!..

Зулун ичди.

Ражаб ичди.

— Кетманг, Зулун!— деди ғўлдираб. — Мен чайлага бормайман, илон бор, чипор илон. Ҳар куни келади. Қўрқаман. Менга тегмасаям қўрқаман. Шу ерда ётамиз. Пичаннинг остида...

Зулун Ражабни ташлаб кетгиси келмади. Ўзининг ҳам ҳеч қаерга боргиси йўқ эди. Фақат... юзларини, бўйинини, сочларини сийпаётган шабада кетиб қолмасин деб қўрқарди...

Шабадалар маъсум, ғамгин, маъюс аёлнинг қўллари... Оппоқ юзли қизалоқнинг нозик бармоқлари...

Аёл дасти... Сийгил қўллари...

Зулуннинг кўкси қалқиб, қушдек енгил ҳис этди ўзини, кўзларидан бир-икки томчи ёш сизилиб чиқди. Хаёлотнинг уфқлари ёришди, кенгайди, кўз ўнгида яна ўша, ўша сиймо тикланди. Жимгина... жимгина унга термилиб, нигоҳидаги юпатувчи ифодани тутиб олмақчи бўлар, кўнгли алағда, ўқчирди...

Шабадалар Зулунни қайларгадир етаклаб кетмоқдайди... Маъсум ўлкаларгадир балки?! Бенхтиёр хаёлидан офтобруйда кунга термилишган чоллар ўтди. Уларнинг нурсиз кўзларини юмиб олишлари... Сўзсиз-каломсиз сукутда, сукутда, сукутда ўлтиришлари... Ҳамма-ҳаммаси кўз ўнгида ўтиб қалқиб кетди.

Зулун мудради.

Пала-партиши, алғов-далғов тушлар кўриб ётди. Алаҳсиб, чўчиб кўзини очганди, Гайби унинг елкасидан ушлаб силкитаётган эди:

— Тур-э! Мен сени одам десам...

«Ким одам? Ким кимни одам деган? Инма учун?! Нега!»— Англай олмай гаранг турган эди, Ғайби қаттиқроқ силтади:

— Уликми бу! Кун ёйилиб кетган-а? Тоза учраган эканман-ку?! Кўнглим сезувди-я, ичволиб ётишини капкатта одамнинг... Ғупронча сувни паққос ўзига ўнгариб олибди...

— Олса олар!— Буткул ўзига келиб, туриб ўтирган Зулун миңғирлади.

— А-а!

— Олса олар?!— Зулуннинг товуши титраб чиқди.

— Олса олармиш! Олса олармиш! Санга-а ишониб!.. Қўлингни бурнингга тиқиб ўтиравер, олса ола-ар де-еб!..

Зулуннинг миясига қон тепди. Хотинининг семиз, қип-қизил юзи кўз ўнгидан ўтди. Ғайбининг кўзлари ҳам худди хотининики сингари йилтираётгани уни сескантирди. «Ҳаммаси бир. Бир хил маъно, бир хил ифода. Нега ҳаммаси менга зулукдек ёпишишади, тармашишади? Нима қасдлари, аламлари бор?!»

Зулун қалтираб кетди, сиртлондай сапчиб турди-да, шартта Ғайбининг бўйнидан бўғди:

— Олса олар!! Олса-а ола-ар!!! Керакмас сабзи-мабзинг!..

— Э-э... Э-э-э...

— Керакмас! Керакмас!!! — Зулун қаттиқроқ бўғанди, юзи кўкариб кетган Ғайби уни жонҳолатда ўзидан нари итариб юборди...

Зулуннинг яктаги ши-ир йиртилди. Орқаси билан пичан ғарамига йиқилди.

— Жинни-пинни бўлганми бу?!— Ғайби қизарган бўйнини силай-силаи нари кетди.

Зулун ағдарилди.

... кафтларини юзига босиб, ўзга сиғмай кетиб... ўкраб-ўкраб йиғлар, ҳовуч-ҳовуч кўз ёшлари бармоқлари орасидан сизиб биллакларига ёйилар... яктагидан чиқиб турган яланғоч елкаларини баҳор шамоли майингина аллалаётгандек силаб-сийпар, у бунн сезиб, ҳяс этиб... ўзини тутолмай кетарди...

1983 й.

ИККИ ТЕПАЛИК

— ...Ҳамма айб ўғлимда-а!.. Ҳа-а, ўғлимда-а!.. Эр-как сиёқида бўлмади у, тергамади, уришмади, йўриғига солмади — келиним бебошвоқ бўп кетди...

Норбиби тўнғич келини билан чиқишолмаганди. Бир қаради — бўлмади, икки қаради — бўлмади, сўнгра жаҳл устида: «Пойинг рўфта бўлсин!»— деди-да, нариги қишлоққа кўчириб юборди.

Ўғлию келини ҳам жон-жон деб туришган эканми, дарҳол жўнаб қолишди. Норбиби, гап-сўзга қолмайлик, майли, яхшими-ёмонми, узимизники, деб, чолига айтириб кичикрок уй ҳам солдириб берди уларга. Энди тамом, кўнглим тинчиб ўтираман, деб ўйлаганди. Қайда, туриб-туриб, хаёли ўшаларга — омон булгур ёмонларига оғиб кетади. Бир борай, кўриб келай, нима қўйиб, нима қилиб ўтиришибди экан, дея чоғланади ҳамки дарвозадан чиқар-чиқмас фикрдан қайтади: «Э, шунча гап-сўзлару қилғиликлардан кейин ҳам ялиниб бораманми?»— дейди. Келинининг «озор»лари ёдига тушади. Шунда алами чандон ортади. Учраганга дарду ҳасратини тўкиб-солади. Келинидан ёзғирмайди. Гуноҳу азимларнинг барини ўғлининг гарданига юклайди.

Бугун эрталаб қалин қор ёғди. Кампир супани ўзи куради. Дарвозадан то тепаликкача йўл очиб борди. Ўзи англамаган ҳолда, мабодо нариги қишлоқдан битта-яримтаси келса, қийналиб юрмасин, деб ўйлади. Совқотди. Оёқ-қўллари акашақдай, териси тортишди. Ортга қайтди. Куракни деворга суяб қўйиб, уйга кирди. Танчага, эрта-индин бўшанаман деб турган кичик келинининг қаршисига ўтирди.

— Кўп ётаверма,— деди танчанинг анча кирланиб кетган кўрпасини қаншаригача кўтариб. — Урнингдан тур. Қўлингни белингнинг устига қўйиб айлан. Кўча совуқ десанг, уйда айлан. Биринчи гумона анча оғир

бўлади. Панжимни туққанымда мен ҳам ўтирмай нуқул юрардим. Тўғри, унда қовун пишиғи эди. Туққанымда отам қулочга сиғмайдиган оқ қовун кўтариб келганлар... Панжим бўлиққинна, кулча юзли бўлиб туғилганди...

У «Панжим, Панжим», деб ҳадеб эркалаб, суюб гапираётгани нариги қишлоққа кўчиб кетган катта ўғли эканини эслаб қолдим, туйқусдан жимиди.

— Ҳа-а, шу экан-да!.. — деди.

Бир ўқсиниблар айтди!

Кичик келин бунақа «дард»ни биринчи кўриши эди, қўрқуву ҳаяжондан бўлса керак, ўрнидан турмай, танчадан чиққиси келмасди.

Тушдан сўнг ана шу келиннинг «шериги»— кампирнинг шаҳарда ўқийдиган супрақоқдиси келди.

Уйга киришга ийманиб турди.

— Кир, киравер!— деди Норбиби. — Танчада исиниб ол. Уялма, нега уяласан? Ҳали икки-уч кун бор.

Ўғил уйга киришга кирди-ю, аясининг олдида аёли билан қандай сўрашисни билмай, қизарди. Сўрашмайин деса, бир ҳафтадан буён энди кўриши. Кўнглига қаттиқ олади.

Ўғил келинга қараб, дарҳақиқат, кўзлари пирпираб турганини кўрди. «Қалай», деди.

Шуям келинга мадад бўлди. Юзига ёруғ нур югурди. Эшитилар-эшитилмас:

— Тузук! — деди.

Норбиби қор кураётганида катта ўғлининг шамоллаб, тўшакка миҳланиб ётганини эшитганди. Ана шу хасталикни ҳам унинг асосий «айби»га боғлаб ўтирганди.

— ...Ҳа-а, ҳамма айб ўзида-а!.. Келиним қамчидеккина эди, йўлга солса, бинойиндек йўрғаларди. Ўтди, ўтди, ўзидан ўтди — уни қил, буни қил, деб турмади. Аввалига шундай-шундай деб тургандаям, кейин-кейин ўзи ўрганиб кетарди. Қайнонанинг суҳанини икки қилма, синдирма деганида юзимга чопмасди. Нариги қишлоққа мусофирдек кўчиб ҳам кетмасди. Мана энди, жога-жума қилиб, оҳ-воҳлаб ётганимиш...

Кампирга кичик ўғлининг келганиям айни муддао бўлди. Уни ечингани ҳам қўймади.

— Мен билан юр, болам, мусофир-мушовир акангни кўриб келайлик,— деди.

Кичиги бир оз тайсаллаб турди, бир ёқдан аёли мундо-оғ, қолаверса, ўзиям очқаб-совқотиб келганида яна

Йўл юриш, бир эмас, икки тепаликдан қор кечиб ўтиш шу топда асти ёқмасди. Ечилиб танчага тузукроқ ўрнашиб ўтирса, хотини билан холи қолса, гаплашса...

— Бормай юрувдингиз-ку, келиб-келиб шу қорда йўлга чиқамизми?!—деди аясининг юзига қарамай, аёлига эса ер остидан сартапо назар ташлаб олиб.

Қампир маҳсинини кийиб, рўмолини ўраб, жим-дим тейёргарлигини кўриб бўлаёзганди. Шу гапни кутиб тургандек лов этиб олов олди:

— Тойчоқдай кишнаб, диконглаб юрганида бормагандим, энди бораман.

— Нега энди борасиз?

— Шуниям сўраб ўтирасанми? Айтганим билан қайдан тушунардинг? Маниям жонимнинг бир чеккаси оғриб турибди. Шамоллаб ётганмиш-ку!

Кичик ўғил бир зум қаншарини қашиб, ўйланиб турди, ахирги истиҳола қилиб ўтирмай:

— Бу-чи?!— деб им қоқиб аёлини кўрсатди.

— Сен ҳам бу-чи, бу-чи, деяверма, — аччиқланди Норбиби.— Қайғурмай қўя кол, ўзим яхши биладан. Борайлик, кўрайлик, дарров қайтамиз.

Кичик ўғил ноилж ўрнидан туриб ортига қарай-қарай, нигоҳи билан хотинига юпанч сўзлар айта-айта эргашди.

Қампир кураб, йўл очган жойгача қийналмай боришди.

Тепаликдан ҳали ҳеч ким юрмаган экан.

Ўғил олдинга ўтди.

Қампир эргашди энди.

Наринги қишлоққа ярим соатлик йўл.

Икки тепалик бор: чиқиш-тушиш, чиқиш-тушиш.

Чиқиш ҳам қийин бўлди, тушиш ҳам.

Иккинчи тепаликнинг бошида дам олишди. Қампир шамол эсаётган томонга ёни билан турди.

Ўғил папирос тутатди.

Қампир бурнини рўмолининг бари билан тўсди:

— Уф-ф!. Шу исқотни чекиб нима қиласан?

— Иситади, — деди ўғил бамайлихотир.

— Иситмай ўлсин, — деди Норбиби, сўнгра нолиди:— Туппа-тузук очилиб турган ҳаво бугунга келиб ёғмаса гўргайди...

Бошқа гапиршмади. Қора, кулранг, кирчил булутлар осмон канорасига, уфқ ёққа тўпланган, бир-бири билан бирикиб, айқашиб-уйкашиб кетганди. Синчиклаб қарасанг, баҳайбат бир маҳлуқни эслатар, бу маҳлуқ

ҳар замон-ҳар замонда тайпоқдай-тайпоқдай оёқларини, бесўнақай қўлларини, елкаларини қисирлатиб қўярди.

Осмон гумбази эса кўм-кўк, тиниқ эди. Лекин бу тиниқлик ҳам қалбга нечундир илиқлик югуртирмас, совуқ, жунжиқтирувчи эди. Замину самоннинг кўз илғамас ришталари бир-бирининг боду ҳавосини тасдиқлаб, маъқуллаб тургандек эди.

Ниҳоят, улар пасқам дарвоза олдига етишди. Ичкаридан занжирланган экан, кампир муштлади, то келини чиқиб очгунча, куппа-кундуз куниям одам устидан эшик ёпиб ўтирадими-я, фаҳм-фаросатларинг қурсин, деб ёғиниб турди.

Дарвозани очган катта келин бир лаҳза не қиларини билмагандек, каловланиб қолди. Кейин ўзига келди.

— Э.. келинлар... — деди-ю, дувва қизарди. Норбибининг атрофида гиргиттон бўлганча, айланиб-ўргилганча уйга олиб кирди.

Кампир, чамаси, атай унга эътибор бермади. Ҳолаҳвол сўраганидаям қуруққина қилиб, тузук, деб қўяверди. Мендан қутулиб, семирибди, деди пичирлаб. У уй болорларига осиб, шу кунгача сақлаган узумлардан уч-тўрт бошини қийиққа ўраб, даставез¹ қилиб келтирганди, шунини келиннинг қўлига тутқазди:

— Муни чайқаб унга бер.

Келин қилт этиб ютинди:

— Хў-ўп!..

Кампир ҳайратдан шамдек қотиб, анг-танг бўлиб қолди: во-ой, хў-ўп дейдиган тили чиқиб қопти-я!..

Ўғли дарвозахона ёнидаги кичкина уйчада, танча бурчагидаги бир уюм увада-сувада, кир-чир кўрпа-тўшаклар орасида мунғайиб ўтирарди. Сочининг оқи кўпайиб, патила-патила бўлиб кетган, ёноқлари ич-ичига ботиб, кўзлари киртайган. Бурни қуш тумшуғига ўхшаб, обияти қочган юзида сўппайиб турибди.

Кампирнинг унга ичи ачиди.

— Адо бўлибсан-ку, болам, — деди.

Ўғил ўқрайиб қаради, кўзларида норозилик учқунланди:

— Шунини айтгани келдингизми?

Д а с т а в е з — қуруқ қўл билан бормаслик учун олиб бориладиган бирор нарса.

— Э, ичим куйганидан, кўнглим йиғлаганидан айтдим.— Порбиби қаттиқ-қаттиқ гапирди — Узингни ўзинг мунча адо қиласан? Сиқасан? Қим сенга зуғум қияпти?! Болани гапигаям, хотинни гапигаям аралашаверма — юрагингни кенг қил...

— Бўлди, бўлди-и,—ўғил сўзининг давомини айтишга мажоли келмади, қув-қув йўталди, ҳирқираб қолди.

Қампирнинг мижжалари намланди. Кўзларида ёш ҳалқаланди. Овози юмшади.

— Болам, кўрпангга ўран, ёт, ёт! Йўталинг қаттиқ. Эсим қурсин, отангинг яшириб қўйган кўкнориси бор эди, шундан олиб келмабман. Кўкнорини қайнатиб ичсанг йўтал дегани тақа-тақ қолади. Ҳеч нима кўрмагандек бўлиб кетардинг...

Уғил эътибор бермади.

Келин узумни товоққа солиб, чайқаб, дастурхон устига келтириб қўйди.

Уғил олайми-олмайми деб иккиланаётгандек, беихтиёр тарзда, мўлтайганча узумга термилиб қолди.

— Ол, болам, ол... мўлди ёнлик кўрсатди Порбиби.

Уғил узумдан бир-икки чўқилади.

Бошқа гап-сўз бўлмади.

Қампир аёз турли-туман манзаралар туширган деразага ингоҳини қадаган кўйи лом-мим демай ўтирган кичик ўғлини туртди:

— Тур энди, кетамиз!

Остона ҳатлаётиб ҳам кампир пайдар-пай сўзлашдан тинмади, билганларини бирин-кетин тўкиб-солди:

— Ҳозир кўкнори тополмайсан... Топини қийин... Хотиннингга айт, наиватининг қоқисидан қиём қилиб берсин.. Касалга қарамаса, парваришламаса ётаверадида...

Қампир бу сузларни чин дилдан айтмоқда эди. Бироқ, ўғил бўлиб ўтган дилхираликларни айни дамда яна ёдига туширган, аясининг сўзлари замирида қандайдир маломат ётмаганмикан, дея гумонсираётган эди...

Пешайвонга чиқишганида ҳовли саҳнида қор кураётган келин курагини ерга ташлаб, шоша-пиша уларнинг олдига келди:

— Ҳа-а, қаёққа?! Нега дарров турдиларингиз? Вой, овқат қилаётган эдим-ку, ўтирмайсизларми?..

Улар нндашмади. Совуққина хайр-хўшлашиб жўнаш-

ди. Олдинда яна икки тепалик: чиқиш-тушиш, чиқиш-тушиш...

Ҳалиги узлари қолдирган из анча асқатди. Олдинда кичик ўғил қийналмай, енгил одимлаб кетди.

Унинг ортидан Норбиби.

— Аканг билан нега гаплашмадинг? — деб қолди бир маҳал кампир.

Ўғил ўғирилди. Юз-кўзларида қандайдир ажабланиш ифодаси зоҳир бўлди:

— Нимани гаплашаман? — деди.

— Ҳол-аҳволниям тузук сўрамадинг...

— Кўриб тургандим-ку...

Кичик ўғил шундай деди-ю, яна ошиқиб-шошиққанча қадам ташлади.

Кампир энди шошилмасди. Томоғига нимадир тикилиб, куйдиради, кўз ёшлари ўз-ўзидан тўкилаверади, тўкилаверади... Кичик ўғил ҳамон кетиб бормоқда — ортига қарамайди, қарагиси йўқ — аясининг не аҳволдалигиниям билмайди, сезмайди...

Фақат ҳали келишда дам олган жойларига — тепаликнинг бошига етгандагина тўхтади. Аясининг етиб келишини сабрсизлик билан кута бошлади. Кампир то етиб келгунча кўз ёшларини шамол, изгирин қуритди...

Шу бир дайди шамол, маскан-маконсиз қувғинди изгирин ҳам беҳтарроқ экаи-да!

— Бирпас нафас ростлай, — деди етиб келгач, ҳорғини.

Ўғил индамади. Папирос тутатди.

Осмон канорасида, уфқ ёқда тўнланган қора, кулранг, кирчил булутлар тарқаб, ёйилиб кетган, осмоннинг бирор бурчида парчагина тиниқ жой кўринмасди. Инсон қалбининг самога менгзатилиши айни дамда баайни ҳақиқатдек туюлар эди...

Норбиби қор устига ўтирди.

— Ая, қорга ўтирманг, — деди ўғил.

— Пича ўтирай, ичим куйиб кетди. Тиззаларимдан мадор қочди, кузим қарақди...

Шу алпозда дам ортда қолган йўлига, дам олдинга термилиб нималарнидир ўйлади.

Икки тараф эса оппоқ қор қоплаб ётган бийдай даштлик эди. Унинг сарҳадларини кўз илғаб ололмасди.

Норбибининг ич-ичидан туйқус бир фарёд отилди-ю, овозини баралла қўйганча ҳўнграб йиғлади, йиғлай-верди:

— Мени-и шу ерга-а кўминглар-қўйинглар-а!.. Адо бўлган юрагимни шу ерга кўминглар-қўйинглар-а!..

Кичик ўғил папиросини улоқтирганча унинг ёнига югуриб келди. Қўрқувдан ранги қути ўчиб, аяси-нинг қўлтиғидан олди!

— Сизга нима бўлди?...

— Юрагим чидамайди, юрагим чидамайди...

Ўғил анқайди, тушунмади:

— Нимага юрагингиз чидамайди? — деб сўради.

Кампирнинг наздида тепаликлар юксалгандан юксалиб ўтиб бўлмас бир қояга айланаётгандек эди. Шу боис, кичик ўғилга қаттиқ малолланиб қаради:

— Тагин сўрайсан ҳам-а?!

1984 й.

ОҒРИҚ

Келин ярим тунда безовта инқиллай бошлади. Шу кўйи кўрпадан сирғалиб чиқаётган эдики, кампир бедор бўлди. Силлиқ кумуш сочлари устидан сирғалиб елкасига тушган дока румолини бошига қайта ўраркан:

— Кели-ни! — деб чақирди.

Келин бир қули билан жағни ушлаб, иккинчи қўлини атир-упалар терилган хонтахта томон чузмоқда эди. Кампирнинг юз-кузида чуқур ачиниш аломати зуҳур этди.

— Ҳа-ай, тиш оғриғи гўр бўлсин-а! — дея сўзлаганча ўрнидан турди. — Панжимнинг тиши оғриганида бошини сандал кўрпага ўраб, бир коса қайноқ сувга бангидевона солиб бергандим. Бангидевона қуртни косага туширганди... Қани-и, оғзингни оч-чи! Мундо-оғ кўвача қилибмас, а-а, де. Қайси томонида? Унгдами?! Чапда-а?! Юқорисидами?! Вой-бў, ҳали ақл тишинг ҳам чиқмаган экан-ку?! Кўрдим, кўрдим. Пастда. Озиқ тиш. Қурт епти. Чуқурлаб, кавлаб еган, қоп-қора!

— Во-ой, тиши-им! — келин қизариб-бўзариб йиғлаб юборай дер, хонтахта устидан олган атир шишасини терлаб кетган бармоқлари билан очолмай қийналарди.

— Атир қўйма, атир қўйма! — Кампир у томон безовта талпинди. — Баттар қилади. Панжим атир қўйиб кўрганди, ҳеч чидолмаганди кейин. Ҳай-ҳайлашимга қарамай «оҳ-воҳ»лаб кўчага югуриб чиққан, ҳовлини айлани-иб чопаверган, айлани-иб чопаверган... Кейин пешайвоннинг шифтидаги бангидевона ёдимга тушган. Қиш эди, қаҳратон эди... Косага қайноқ сувни тўлатиб, уруғини солиб бердим... Анча ётди бошини танчанинг ичига тики-иб, жонни ором олиб қолди...

Эшик тақиллади. Кампир бориб очди. Остонада икки-уч жойига ямоқ солинган қора лас чопонини елкасига ташлаган барваста, соқоли оқара бошлаган от юзли

чол пайдо булди. У босиқ, оғиркарвон одам кўринар, ҳозир эса нима қиларини билмай соқолни тутамлаб, тараддудланиб, ғайрихатиёрий равишда:

— Ҳа-а, ҳа-а! — дерди, холос. «Аа-а, ҳа-а»лаб бир зум турди-да, шарт ортига бурилди. Зум ўтмай попукли носковоғини олиб кирди.

— Ма-а, пахтага ўраб қўй! — Кафтидаги бир чеким носни кампирга узатди.

— Носингиз одамни гаранг қилади, Панжи! — кампир чолга билдирмай бурнини жийирди.

— Гаранг қилгани яхши-да, — чол ўзиникини маъқуллади. — Ухлаб қолади. Ухлаб қолса унутади. Эрта-лабгача ҳеч нима кўрмагандек бўлади

— Оборинг носингизни-е... Зиён-заҳмат етказар ҳам демайсиз-а?

Чолда ўзгариш пайдо бўлди.

— Тўғри, тўғри! — деганича ортига қайтди.

Ўша кеч келин «вой-вой»лаган, инкиллаган, йиғлаб-сиқтаган, кампир эса унинг атрофида гурдиқапалак... иккаласи ҳам игнанинг устида ўтиргандек бўлиб чиқинди.

Намакоб билан бир оғизни икки киши чайинди, пахта босинди, тонгга яқин уларнинг кўзи илинди...

Пешайвонда, сўрида ётган чол чопонини кўрпанинг устидан яхшилаб ёпиб ўнг томонга ағдарилди...

Хўрозлар сергак тортишди

Кун ёришганда қайнона-келин туман марказига — касалхонага йўл олишди.

— Оғриқ тишни суғуриб ташлайсан-у, қутуласан, — бошига саргирак ташлаб олган кампир гапириб борарди, — Панжимга бангидевона қўйиб берганимда бир қанча вақт билинмай юрди, кейин хуруж қилиб қолди-ку! Оғзига дўхтирнинг омбури кирди-ю, тинчиди... Раҳматли отамнинг ҳам бир маҳал, мен қиз эканлигимда тишлари оғриганди, — унинг кўзлари аллақандай ёлқинланиб хаёлга берилди. — Равотда турамиз. Ман сут соғаман, гуппи қиламан, онам нон ёпади, чалпак қилади, отам ичкари уйда шамол кирмасин деб ҳаммаёқни беркитиб гумугурс бўлиб тепа сингари ётадилар. У вақтларда Сафар амаким хотинининг дастидан уйдан қочиб чиқиб, бизникида ётиб-туриб юрган кезлар... Кундузи хирмонжойга — ишга кетади. Кеч қайтади. Супага чиқиб гунг-соқовдек миқ этмай ўтираверади, ўтираверади. Баъзан тонггача ўтириб, ухламай буғдой тозалагани кетади. Отам тоза куйиб, данакдек чақилиб бор-

яптилар. «Сафар амакнигни чақир», дедилар бир кеч. Чақирдим. «Энди гилам тўқийдиган пишиқ ипингдан сп-ке», дедилар. Опкелдим. Чиқиб кет ишорасини қилдилар. Эшик ортига ўтиб тирқишдан пойладим. Амаким уларнинг оғизларини тандирдек очиб қўйиб, оғриган тишларининг остига ипни боғлаб тортдилар... «Оҳ!» — дедилар отам. Кўзларидан тирқираб ёш чиқди. Отамнинг кўзларида ёшни ўшанда кўрдим...

Япон рўмоли билан бошини ўраб олган келин нидамай, унинг сўзларига қулоқ солаётгандек бўлиб боради...

Тиш докторига талабгор куп экан... Кичкина, нимқоронғи даҳлиз тўла одам: бировнинг ўнг томони, иккинчисининг чап томони шишган, бири юз-бошини ваҳимали боғлаган, иккинчиси муштини энгагига тираган, баъзилари «миқ» этмай, иштонини ҳўл қилган боладек кўзларини бир нуқтага қадаб ўтиришар, утиролмаганлари эса уёқдан-буёққа юришар, инқиллашарди...

Кампир: «Панжим ўша келганида анаву ердан қоғозча олган эди», деб йўлни рўйхатхона туйнуги томон бошлади... Навбат етди.

Туйнук ортидан қош-кўзлари попукдеккина, сочлари калта қирқилган, юзига билинар-билимас упа-элик суртган ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги қиз гоҳ ғамзали, гоҳ ишва билан, баъзан эса нималардандир норози-ю, буни юзига чиқармаганидан, чиқара олмаётганидан ғазаб отига мингандек бир ҳолатда утирарди. Кампир унга бир муддат термилиб: «Ўзимизнинг Улғайойининг келинига ўхшаркан. Унинг сочи узун. Дўхтир қизим касалпасал бўлган кўринади, сочини қирқтирибди», деб қўйди ўзинча.

— Панжим ҳам дўхтирликка ўқийди, — деди кейин бошини туйнукка тикқудек бўлиб. — Қизиқармиш. Этик кийиб далага чиқиб ишласа ҳам бўларди. Ўқишга кетаётиб эдики, маи: «Болам, энди у ерлар узоқ жойлар. Нима қиласан? Сомонга чиқасан, похол янчиб мол боқасан — бир кунинг ўтар», дедим. Унамади. «Ўқийман», деди. Замон-да, қизим! Ота-онанинг айтгани эмас, ўзининг айтгани-айтган, ота-онанинг дегани эмас, ўзининг дегани-деган. Илгари бундоқ эмасди. Илгари замонларда бошқача эди.

Рўйхатга олувчи қизнинг энсаси қотди. Кампирнинг гаплари жонига тегибми, «ҳаммасига сен айбдорсан», дегандек келинга чақчайиб боқди:

— Қаерда ишлайсиз?

Кампирга «Қаерда яшайсиз?» бўлиб эшитилди-ю, жавоб беришга ошиқди:

— Мортпепада, қизим, Мортпепада!

— Қаерда ишлайсиз деб сураяпман, — қиз овозини кўтарди, унинг кўзлари келиннинг нигоҳидан қатъий жавоб кутарди.

— Ишламайман... — келин кимтиниб, секингина овоз чиқарди.

Кампир яна гапга қўшилди:

— Уйда утиради-да! «Уй бекаси», деб ёз! Уй бекаси-и! Қарайди, тарайди, супуриб-сидиради — бекаликнинг иши кўп, айланай...

Қиз бу пайтда талон ёзиб уларга тутқазаетган эди:

— Манг, бешинчи помер!

«Хирург-стоматолог» эшиги олдига бориб туришди, навбат куттишди, навбат куттишаркан, кампир келинга йўл-йўриқ кўрсатарди:

— Сен қурқма! Яхшиси, кўзингни юмиб тур. Кўзингни юмиб бошқа нарсаларни ўйла... Панжимни ўйласанг ҳам бўлади...

Келин қизариқтиради.

— Олиб бўлгандан кейин тишингни чиқариб ташлама. Олиб чиқ! Обориб кўмиб кўясан!

Шу орада уларнинг навбати етди. Кампир келин билан ёнма-ён ичкарига кира бошлади.

Унинг кўксидан итаришди.

— Нега итарасан? — деди қўлни итарган семиз, сарик соч хотинга. — Келишим қўрқади. Қўрқса... Оғир-оёқ-а!

Тушунишмади.

Кампирнинг кўзларида аллақандай мунг, ўкинч пайдо бўлди, ачинаётгани, қийналаётгани юзида акс этди.

— Келинимни олиб келгандим, — деди бўш ўриндиқларнинг бирнга ўтираркан, елкасига попукли оқ шолрўмол ташлаб олган, кўз остлари салқин, ҳарсиллаб, қийналиб-қийналиб нафас олаётган ҳамроҳ хотинга ўгирилиб.

— Панжимнинг хотини! — деди ичкари кириб кетган келинни назарда тутиб, эшик томонга илкис назар ташлаб оларкан. — Панжим узоқ шаҳарда ўқияпти! Дўхтир бўлармиш. Қишлоқда юганида ҳам буларди, пайтава ўрашига деҳқонларнинг ҳаваси келарди ўзиям. Худойбердиннинг ўғли ҳам беш йил ўқиди — кейин бошқа жой-

га ишга кетди. Юрт айвони кенг экан-да! Ишқилиб, боши омон бўлсин...

— Чи мегуяд?¹ — Семиз хотин калласини зўр-базўр бурди.

— Э-э, ўзбекчани билмайсанми, эгачи?

— Намедонам!² — Хотин шу билан гап-сўзга чек қўйгандек яна олдинга қараб олди.

— Қаранг-е, мен тожикчани билмайман...

Кампир келишининг шу кеча оғриб қолганини, илгарин ҳеч жойин оғримаганини, қамчиндек юриб-туришини-ю, таппи қилиб ҳовли-жойни супуриб-сидиришига ҳам-манинг ҳаваси келишини оқизмай-гомизмай айтиб бермоқчи эди-ю... Тожикчани билмаганидан оғзига толқон солганча эшикка бесабр кўз тикиб тураверди...

Ниҳоят, келин чиқди. Кампир ундан айланиб-ўргула бошлади. «Оғримаяптими?! Юм оғзингни, қаттиқроқ юм! Вой келингинам-ей, во-ой жоним-ей!»

Ташқарига йўналишаркан, кампир семиз хотинга ўгирилиб:

— Хайр, эгачи! — деб қўйди.

Бундай илтифотдан хотиннинг семиз юзлари баттар ёйрилиб, кўзлари аллақандай йилтираб, катта-катта тишларини кўрсатиб илжайди:

— Хайр-р!

Йўлда, «эрта-индин чақарсан, чайнарсан», деб ипта, сақич харид қилди, чолнга бир ипиша нос олди. Қолган тангаю бақарларни рўмолчасига тугиб, костюмининг ичига — ўзи тиккап чўнтакка жойлаб, игна-тугма урди.

Ҳамқишлоқлари Занжир бекатда «ГАЗ-21»нинг ойналарини артиб-тозалаб кабинага утираётган экан, кампир келинини ўша томонга етаклади:

— Юр-чи, Занжир кетадиган куринади.

Занжир уларни кўриб негадир кабинадан қайтиб тушди, капотни очди. Тимирскилана бошлади.

— Занжир, уй ичларинг, бола-чақаларинг эсон-омонгина юришибдимиз? — Кампир яқинлашиб сўрашди.

— Текис омон, — Занжир қуруққина жавоб қайтариб, моторга энгашди.

— Панжим билан мактабда бирга-бирга ўқигансизлар-а? — Кампир саргирагини сал орқароқ суриб қўйди. — Панжимга: «Мана, Занжир ҳам сен тенги, ўқишда ўқимаса ҳам исколотда ишлаб яхши бўлди, мошин

¹ Нима деяпсиз (тожикча).

² Билмайман (тожикча).

минди», деб айтдим-а. Йўқ. Ҳар ким қизққан ишини қилса бойлиги ўша, деди. Кетди. Келиним баъзан сиқилади, соғинади, йиғлайди-сиқтайди. Лекигин билдирмайди. Ҳалиям одамларнинг гапига унча қулоқ солмайди, одамлар бузади доимо, билсанг. Ишга овора бўлади. Ўзи ярқираб турган ойналарни қайта артади. Панжимнинг шуңдоқ ҳам тоза кийимларига чўтка уради...

Занжир кескин бошини кўтариб, капотни ёпди.

— Бўлди! — деди, кампирга айтдим, ишининг туганига ишора қилдим, номаълум эди. — «Панжи-Панжи», дейсиз ҳадеб! Чиқинглар машинага, кетдик.

Кампир келинга илкис ўгирилди.

У дуррасининг учини тишлаганча бир оз хижолатомуз ерга боқиб турарди. Кампир қадам ташлашга чоғланганда бошини кўтариб унинг енгидан тутди:

— Буви, бир нарса эсимдан чиқибди, бувам тайинлангандилар! — деди аллақандай синиқ товушда.

— Носми, болам, бир шиша олдик, етар, — келинига ўгириларкан, кўзларини пирпиратди.

— Йўқ, носмас, бошқа нарса, бошқа нарса, буви-и!

Овозида ўтинч, ялиниш бор эди, юз-кўзларидаги алланечук озор топган ифодалар қайнонасини қолишга ундарди:

«Қолинг, буви-и, қолинг!»— Ўша нарсани олмай кетишса... ўша нарсасиз уйга кириб боришса жуда жуда қийналишини олдиндан билгандек шошиб-пишиб гапирарди.

Занжир бошини кабинадан чиқарди:

— Ҳо-ой, кетасизларми, йўқми?!

Кампир ноилож унга жавоб берди: «Боравер, келинимнинг ёдидан нимадир кўтарилибди».

Машина ўт олди. Енгил тутун чиқарди. Жўнади.

Кампир келинга таважжуҳ билан боқди: «Нима эди у, Раъно!»

Келин жавоб ўрнида майин табассум қилди. Кечадан бери азоб бераётган оғриқдан қутулганига юзи илк бор ёришди...

1979 й.

КАТТА ОДАМНИНГ ДАДАСИ

— Аширмат ака-а, ҳо-ов Аширмат ака! — ҳовлидаги бўйрадеккина жойга экилган сабзига каллаи саҳарлаб сув тараётган Аширмат буваннинг олдида ердан чиққан-дек тўсатдан пайдо бўлган Саид охун ҳовлиқиб, негадир чопонининг барини силкий-силкий, шундан бошқа сўзга тили айланмай, оёғи куйган товукдек типирчилаб турар эди.

— Ҳа-а, охун, мундоқ тушунтириб гапирсангиз-чи, нима гап ўзи?!

Аширмат бува ўзини босиқ туттишга қанчалик уринмасин, хаёли аллақаерларга кетиб, ранги қум оқарди.

— Суюнчининг чўзинг, Аширмат ака! — Саид охун ҳамон ҳовлиқарди.

— Хўп, хўп. Суюнчи бўлса, суюнчи-да!

— Шу кечаёқ келмоқчийдим, камшир қўймади, ух-лашган, деди. — Саид охун Аширмат буваннинг гапини оғзидан юлиб кетди. — Московдан беради-ку, «Время» ми? Неварам кўрамиз, деб оёқ тираб туриб олди. Биз ҳам термилиб ўтиравердик...

— Гапни чўзма қилмай айтнинг-э, шунга суюнчимми? — Аширмат бува похуш хабар эмаслигига қаноат ҳосил қилган бўлса-да, суюнчининг боисини тезроқ билгисин келарди.

— Шошманг, шошманг! Кейин «Пахтазор полвонлари» дегани бўлди. Аммо-лекигин пахта зўр бўлибди-да бу йил...

— Э-э, гапирсангиз-чи? — Аширмат бува қўлидаги кетмоннинг муҳраси билан ерга бир урди.

— Шошманг-да! Ўзимизнинг ҳам уйқумиз қочиб, ярим тунда кимнинг уйқуси келарди, бундан кейин нима бўларкин, деб ўтирсак, бир маҳал... тўнғичингиз чиқиб қолди-ку!

— Воҳидми? Воҳид-а? — Аширмат бува дабдуруст-

дан кетмонни нари улоқтириб, Саид охун томон уч-тўрт қадам ташлади: — Ростми, а? Воҳид чиқдимми, а?

— Э-э, бир байтлар ўқиди денг, бир ўқиди! Неварам дафтарчасига ёзиб олди улгурганини! Янги китобим чиқди, деди!

— Шундай демайсизми, э-э, охун! Э-э, эзма охун-а! Об-бо, охунжон-э, Воҳид чиқибди-да, а?! Ие, нега бу ерда турибмиз, ичкари кирайлик. Ҳо-ой кампир!..

— Кечалаб келмоқчийдим, чиққан заҳотиёқ келсам бўларкан, аттанг! — Саид охун афсусланиб бош чайқадди. — Кампир қўймади-да, ухлашган, деди-да! Бунақаларни тушунмайди, ақли етмайди, — деди у бош бармоғини пешонасига нуқиб.

Чой устида ҳам гап нуқул Аширмат буванинг ўғиллари ҳақида борди. Аширмат бува ўнғайсизланиб, гапни қанча буришга ҳаракат қилмасин, Саид охун Воҳиднинг янги китоби чиққанини муборакбод қилиб, баҳонада шаҳарни айланиб келишга қарор бердилар.

Кун уфққа зарҳал этагини ёйиб юборганда Саид охун ўрнидан турди. Аширмат бува, суюнчига, деб қис-таб қўймаса ҳам белбоғини олмади:

— Воҳид бизнинг ҳам ўғлимиз! Ўзиям «қишлоқ боласиман», деди. Демаган бўлса ҳам шунга ўхшаш гапни айтди — қишлоғимизнинг фарзанди-да!

* * *

— Аяси, Қамолга айт, яқтакка дазмол боссин, дазмол босишнинг пайҳовасини олган. — Аширмат бува икки кун олдин йўл тадоригини бошлаган бўлса ҳам хозиргина қилган иши ёдидан кўтарилиб, унга қайтадан киришди.

— Ўзим дазмоллаб қўйганман-ку, яқтагингизми, — деди Ҳидоят ая.

— Ҳа-я, — Аширмат бува бош қашиди.

— Чамадонларингизга иккитагина қурт солай, самолётда одамнинг кўнгли беҳуд бўлармиш, — деди ниналаргадир куймаланаётган Ҳидоят ая.

— Ўзлари лимонад беришади, — дея билимдонлик қилди дадаси билан сафарга отланаётган Қамол.

— Хў-ўш! — Аширмат бува соқолини тутамлади. — Беқасам чопонимни кийсаммикан, ласиними? Кампир, беқасам янги эди-я?

— Лас чопонингизнинг яғирини чиқариб бўлиб, бунисиниям бир-икки кийган эдингиз-ку? Қичимаси бордек,

сандалга ўтирганда орқангизни деворга ишқайверасиз, сал-пал кир олган...

— Ҳа-я...

— Кун исиб кетяпти, чопон киймасангиз киймаб-сиз! — Ҳидоят ая сўзининг қатъийлигини таъкидламоқ-чидек, чолига лабларини қимтиб қаради.

— Энди-и... у ерда катта-катта одамлар бўлади. Телевизорда чиққан шоир Воҳиднинг дадаси шу, деб қан-часи орқа-олдимдан, уён-буёнимдан қарашар. — Чол ўзича илжайиб кўз қисди: — Битта-яримта бева кампир учраб қолмаса эди ҳали...

— Суюлмай кетинг-да! Учраса жон-жон деб...

— Сабзига ким қараб, молларга ўтни ким олиб келади? Уста Мирвали ҳашар қилмоқчи эди, сен борасанми унга? Шулардан хавотир оламан-да. Кейин, кампир, сендан тузукроги топилмаса ҳам керак у ерларда...

— Дада, яхшиси, костюм олиб қўя қолсангиз-чи? — дея ичкари уйга кириб китобга мук тушган Қамол ширин хаёлларга каманд ташлаб, бир зумгина унут бўлган даҳмазани эсга солди...

— Рост, костюм ҳам тузук. — Аширмат бува «нима деяркан?» дегандек хотинига кўз қирини ташлади.

— Эрта бозор. Қўлга китель чиқади — олинг-қўйинг!

— Тўғри айтасан. Топайлик-да, ишқилиб...

* * *

Ота-бола эртасига чайқов бозорига боришди. Одам гавжум. Уларнинг орасидан ёриб ўтишнинг ўзи машаққат: яна, аксига олгандек, китель ҳам топилавермагач, Аширмат буванинг шодон кайфиятига сал соя тушгандек, тани ҳам бўшашгандек бўлди...

Бир маҳал мулоҳим бир кишини учратишди. У Аширмат буванинг ҳурмат-иззатини жойига қўйиб салом берди, қўшқўллаб кўришди. Бу одам чолнинг кўзига оловдек кўриниб кетди, аллақерда учратгандек, лекин кимлигини эслаёлмади...

— Тунов кун телевизорда Воҳидни кўрдик! — деди у. — Ҳаммамиз кўрдик, қувондик! Зўр! Аммо-лекинги маладес ўғлингиз бор-да ҳақиқатан!..

Анча гапирди у — таърифу тавсиф, ҳамду сано...

«Яхши одамнинг садағаси кетсанг арзийди!» — деб ўйлади Аширмат бува ва уни уйга таклиф қилди. «Бо-

раман албатта!» — деди у одам ҳам қуюқ хайрлашаркан.

Аширмат бува самолётдан тушаётган пайтини, кутиб олувчиларнинг пешвоз чиқишаётганини хаёлан тасаввур этди, энтикди. Камолни қистади.

— Юр, ўғлим, юр! Қарайлик, қидирайлик, топилиб қолар...

Камол белбоғ, дўппи, яктак сотувчилардан сўраб-суриштириб, шоп мўйловли бир кишини топди.

— Жо-он, ака, битта топиб беринг, жа-а зарур эди! — дея илтимос қилганча аҳволни тушунтирмоқчи бўлди: — Шу бугуннинг ўзида керак эди-да, ака, дадам эртага Тошкентга кетяптилар...

— Ўғилчанинг олдига! Ўша ерда ишлайди, баланд иморатда ўтиради, одамлар қоғоз кўрсатиб киришади олдига! — Аширмат бува ўғлининг иш жойини қандай тасаввур этган бўлса, шундай деб қушимча қилди.

Шопмўйловли киши унга эътибор бермади. Рост-да, баланд иморатда ўтирадими, пастдами, ҳемири фойдаси тегмаса, унга нима?!

У жимжилоғи билан бурнининг четини қашиб, ишшайди-да:

— Айтдим-ку, туртта бор эди! — дея уларнинг олди-дан узоқлашмоқчи бўлди. — Эрталаб опчиқувдим, эрталабнинг ўзида сотилиб кетди.

— Жо-он ака! — Камолнинг кўнгилдан: «Шу одам бир иложини топади!» — деган фикр ўтиб, ёлғиз илин-жининг барини қўйиб юборгиси келмасди.

— Хў-ўш... — Шопмўйловли киши хуштак чалгандек галати овоз чиқарди. — Ундоқ бўлса, ҳо-ов катта йўл бор-ку?.. Ҳа-а, ўшандан пастга қараб кетаверасизлар, ўнг қўлда чойхона келади, орқасига утиб, «Иброҳим машиначиники қаерда?» деб сўрайсизлар, кўрсатишади. Ҳамма танийди. У одам ҳам китель тикади, у кишида донм булади.

Аширмат бува Камолнинг ортидан хаёл суриб кетаверди...

Иброҳим машиначининг уйини қийналмай топишди. Уларни чувак юзли, чағир кузлари олма-кесак териб турган қирқ-қирқ беш ёшлар агрофидаги устанинг ўзи қаршилаб, устахонасига олиб кирди.

— Кукпиданми, қорасидан? Йўл-йўлиданми, катак-катагидан? — дея тахлоғлиқ кителларни бирма-бир кўздан кечириб, иккитасини ажратиб олди.

— Дада, кийиб кўринг, — деди Камол.

— Шундоқ олиб кетаверайлик-да. — Аширмат бува негадир тарадудланиб қолди.

— Кийиб кўрилсин, кийиб кўрилсин, каттаси бор, кичиги бор, ҳар хил, кийиб олинсин! — дея уста ҳам қис-таланг қилди.

Аширмат бува кийиб кўрди. Машиначи билан Камол унинг уёқ-буёғига ўтиб қарашди.

— Узун экан! — деди Камол.

— Ҳа-а, ҳа! Узун экан, узун! — Аширмат бува шалолаб турган китель ичида ўзини ўнғайсиз ҳис этиб, ноқулай аҳволга тушган эди — дарров еча бош-лади.

Иккинчисини кийди — тор, учинчиси — калта: бош-қаси ўзи тузуг-у, енги калта... Аширмат бувага сал маъқулдай кўринса, Камолга ёқмас, зум ўтмай навбат-дагисини қўлга олишар эди...

Машиначи зурма-зураки илжаяр, хуноб бўлаётгани-ни яширмоқчи бўлиб, кўзларини олиб қочар эди.

— Қораси яхши, кир олмайди, олсаям билинмайди: кўйини товланишини офтобда кўрсангиз! — дея пайдар-пай сўзлаб, уларнинг фикрини баттар чалғитарди. — Ҳа-а, асл мол! Олаверинг, куймайсиз! Исполком раиси Орипуф ака ҳам эгниларидаги кителни мендан олган-лар! Бир кун индамай, худди ўз уйларига келгандек ба-майлихотир кириб келдилар: «Иброҳим, шундоқ-шун-доқ... битта китель даркор бўлиб қолди. Ишонч билди-риб айтаманки...» — «Жоним билан! — дедим дарров. — Акахонимизга бир хизмат қилсам бахтиёр санайман ўзимни!» — дея гапни келиштириб қўл қовуштирдим. Бир ҳафтадан кейин келдилар, машиналари дарвозамиз оғ-зида турди... Ўзлари тортинмай, ҳатто эшикни тақилла-тиб безовта қилмай, дегандек, остонадан тўппа-тўғри ҳатлаб ўтдилар... «Чойча қиламиз!» — дедим базўр, сав-лат ҳам босаркан-э одамни!.. «Майли, Иброҳим, ўзингиз тушунасиз, яхши биласиз! — дедилар. — Давлат ишлари, ҳар хил ҳужжатлар... Бошқа вақт суҳбатлашамиз, гу-рунглашамиз, ўтиришамиз...» — Кейин, агар ишонмасан-гиз, тепада худо, ўзлари менга елкаларини тутиб турди-лар... Кейин, шарақ-шуруқ бели синмаганлардан чиқар-яптилар қарасам... «Э-э!» — деб билакларига маҳкам ёпишдим. «Иброҳим, яқин булиб қолдик, нима камчилк бўлса, тортинмай бораверинг!» — деб қўлимни қисиб қўйдилар, ҳа, рост айтаман, рост.

— Би-из Тошкентга кетяпмиз! — Аширмат бува унинг сўзини булиб «ёқаси маъқул бўлмаган» кителни еча бош-

лади. — Катта шаҳар Ҳар жойдан келган одамлар бор, кўзи тушадн... Уғилчанинг ҳам иши нозик...

Таниш-билиш, дўст-ёрлари ҳам чакана одамлармас-да!...

— Э-э, демак, ўғилча катта одам эканлар-да! Дуруст, дуруст, энди катта одамнинг дадаси ҳам тузукроқ кийиниб, а? Э, зўр, отахон, шу зў-ўр! Сизга аталган экан, сизга буюрган экан, қарапг, лоппа-лойиғ-а! Аммо-лекигни, ўн саккиз яшар йиғитчадек бўлиб кетдингиз ўзиям! Исполком ранси кийиб юрганлари ҳам шунақа эди шекилли, ҳа, шунақа эди! Ўзим кийдирганман! Сизга ўхшаб елкаларини тутиб, қўлларини узатиб турганлар. «Асл материал экан», дегандилар кейин, — дея бидирлади уста Аширмат буванинг эғнидаги кителнинг тугмаларини қадаркан.

Аширмат бува: «Шундоқ катта одамнинг дадаси зикналик қилаётибди, деб ўйлаб юрмасин қизталоқ!» — деган хаёлга борди-да, белбоғининг катидан шоша-пиша пул чиқарди... !

* * *

Ота-бола эрталаб жўнаймиз, деб тайёргарлик кўришаётганда, ҳаллослаганча Санд охун кириб келди:

— Кетяпсизми, Аширмат ака? Воҳиджонга, келинга... Санд охун сўраб қўйди, дейсиз... Би-ир охун амакини ёз, де-енг, аскарликда тушган суратим бор, бераман... Оҳ-ҳо! Кителлар қуллуқ бўлсин! Орденларни тақинг, чап томонингизга бештасини, ўнг томонингизга тўрттасини тақинг! Тўққизта орденим бор, девдингиз-а? Э-э, нега бўлмас экан! Булади! Опчиқинг баққа, опчиқинг!

Духоба халтачага солиб қўйилган орден-медаллар Санд охун ёрдамида кителга тақилди.

— Кўрган одам герой келяпти дейди! — Санд охун ўзида йўқ шод, қафтларини бир-бирига ишқаб, оғзи қулоғига етганча Аширмат бувани узоқдан томоша қиларди. — Қоматни кутаринг сал! Воҳиджоннинг олдига тушаётганингизда мундай юринг, мундай! — Санд охун қўлларини икки томонга силкиб, турган жойида шаҳдам-шаҳдам одимлади, кулди.

Аширмат буванинг назарида эса, эғнидаги китель ҳеч ўзинга ўтиришмас, уни шолпоядаги қўриқчидек беўхшов кўрсатар эди... Унга тобора шундай туюлаверди — ўзини «катта одамлар» даврасида ҳис этиб, уёқдан-буёққа

бетоқат юраркан, қўлларини қаерга қўярини билмай саросималанди.

Кителнинг яп-янгилиги, орденларнинг ярқираб жинло сочиши уни ўнғайсиз аҳволга солиб қўйган эди.

Санд охун эрталаб кириб ўтаман, деб кетди.

Аширмат буваннинг уйида ярим тунгача чироқ ўчмади. Ҳидоят ая чамадонга гоҳ ёғли пагирлардан, гоҳ исприқ, нонжийдадан солмоқчи бўлиб уринар, Камолнинг хуноби ошиб, онаси келтирган нарсаларни четга суриб қўяр эди.

Аширмат бува тонгга яқин кўзи илиниб, бир зум мизгиб олди.

* * *

Хўроз қичқирди. Қишлоқ узра ёйилган кукимтир парда аста-секин чекниб, агроф буткул ёришди...

Ҳидоят ая ўчоққа ўт ёқиб, қуймоқ пиширди. Аширмат бува бир шёла чойни иссиқ-иссиқ хўплаб, нари-бери тамадди қилди. Йўлга отлана бошлади.

Аширмат бува кўрпаси олиб ташланган сандал устидаги кителни қўлига олди, орденларни шилдиратиб, уёқ-буёғини айлантириб кўрди, бир муддат қўлида ушлаб тургач, жойига қўйиб, ўйлашиб қолди.

— Ҳо-ой, бўлмайсизми? Камол қараб қолди-и! — дея пешайвондан Ҳидоят аянинг овози эшитилди.

Аширмат бува чўчиб тушди-да:

— Буёққа ке, Воҳид! — деб хотинини чақирди.

— Ҳа-а, тақилмаган орденларингиз қолганмикан яна! — Ҳидоят ая шоша-пиша кириб келди.

— Беқасамни опчиқ! — деди Аширмат бува унга қарамай.

— Во-ой, ахир орқаси...

— Нима ишинг бор орқаси билан, опчиқавер!

— Вой, ўлибдими, кўрганлар нима дейди?!

— Нима дерди, Воҳиддек катта одамнинг отаси чопон кияр экан, дейдими? Деса, садкан сар! Бир умр киймаган нарсани қариганимда кийиб... Қўй, хўрозқандга ўхшаб қоларканман!..

Ҳидоят ая индамай нариги уйдан тўнни олиб чиқди.

— Енгини тут! — Аширмат бува бурйилиб қўлини чўзди. Ҳидоят ая нима қиларини билмай, бир зум гарангсирани, чолнинг ниятини пайқаб турган булса ҳам, иккилана-иккилана сандал устидан кителни олди... Ашир-

мат бува бошинигина ўгириб, қошини керганча, кўзларини чақчайтирди:

— Туннинг енгини тут деяпман сенга!

— Бунчи-чи?! — Ҳидоят ая қўлидаги кителни кўтариб, унга таъна билан қаради.

— Буними? — Аширмат бува бепхтиёр илжайди, — Бунни сандиққа ташла!

• • •

— Аширмат ака-а, ҳо-ов Аширмаг ака!..

Қураш томошасига бораётгандек тўн кийиб чиққан Аширмат бувани курган Саид охун бир муддат шамдек қотди, сўнг ҳовлиққанча сўзлай кетди..

1979 й.

•

ҚОРА ТУМАН

Субҳи козибда қўналға-мултажоларини тарк этиб, беминнат маскан — туманли тоғ сари йўл олган беш нафар ётлик гуруҳининг бошида қовоғидан қор ёғиб Холбўта борарди. Яланг товони билан ахлат босиб олгандек таъби бениҳоя тирриқланган, ичига чироқ ёқса ёримасди. Бунинг боиси, яқингинада лак-лак шердил йигитлари билан сурону ваҳима солиб, юрт сўраб юрганлигию бугун хўжасиникидан қувилган санқи итдек ярим тунда от ихтиёрини ўзинга қўйганча бетайин-бемаврид йўлга тушганлиги ҳам эмас. Йўқ, у бундайин дарбадарликдан ҳам аччиқроқ хору зорликларининг таъминин тотиган, шундаям олдинда маёқдай милтиллаб тургувчи шуълага — умидга ишонган эди.

Ҳозир кўзлари қизариб-шишган, бетиним ўйлаётганидан пешонаси ёжимланиб-тиришиб кетган, кўраётган нарсаси — қора, қоп-қора туман — омад ундан юз ўнгиранидан нишон берарди.

Қора, қоп-қора туман...

Сандмурод, қўрбошининг бевақт йўлга чиққанига ичи куйиб, аламдан тутаб келаётган понсод, ройишсиз сўз бошлаганда Холбўта ана шундай кайфиятда эди:

— Бек, бўрига ўхшаб тентиб юганимиздан кўра ўша лакот¹нинг жониши жаҳаннамга йўлламоқ даркор эди...

Холбўтанинг кўз ўнгидаги туман янада қуюқлашди. Қайрилиб ҳам қарамади. У кўнглида яратганга муножот-муроқабачи қилиб, қазову қадар не боис таинга кучу қувват, кўзига равшан нур бериб, дилига тўғри йўлга солгувчи ва элтгувчи туйғу солмаганига ўксиниб борарди. Олис-олис манзилларда илганган умид шуъласи аслида сароб: у ўзинча итилган, жаҳду жадал қилган озодлик қанчадан-қанча бегуноҳ қонларини қурбонликка

¹ Лакот (шева) — иккиюз.

олди, мақсаду муддаосини адаштириб-айқаштириб, барини зулмоний, зулмат — туманлик издиҳоми ичра нестнобуд қилди.

Холбўтанинг қайрилиб қарамаганлигнго ўз ўй-хаёлларига фарқ бўлиб кетаётганлиги понсодга нописандликдек туюлди, ичидан қиринди ўтиб ўйлади: «Тугаб боряпти-ю, димоғу фироғига ўлайми? Куни битган — ўзи ҳам сезиб турибди чоғи, фақатгина унинг қони эвазига қизилларнинг эҳтиромига сазовор бўлиш мумкин. Бусиз у мени ҳам, бошқаларни ҳам ўзи кетаётган жаҳаннамга элтади. Анаву валакисаланг тўрт йиғит буни тушунмайди, қўрбошининг соясига ҳамон илгаригидек намоз ўқишади».

...Улар бир-икки соат олдин бу кеч тунашни мўлжаллаб боришган Ҳайит бадалнинг уйида Зокир лакот ҳам тўрт-беш киши билан ўтирган эди. Холбўта йиғитлари билан кириб борганда у нималарнидир валдирар, бошқалар эт ейишаётган эди. Гапи оғзида қолди, ранги пага бўлиб кетди. Холбўтаям остонадан ўтгани йўқ, Зокир лакотнинг жавдираётган қуй кўзларига қаттиқ тикилди, бир сўз ҳам айтмади, лакот бу қарашга чидамай бош эгди.

— Э-ҳа, кўна¹ ҳамтовоқларимиз-ку! — Сандмурод шундай дейиши биланоқ Холбўта кескин ўгирилди. Понсоднинг аллақачон Зокир лакотга мўлжаллаган тўппончасининг учини юқори кўтариб юборди, ўқ шифтга тегди, тахмон устидан шувиллаб тупроқ тўкилди, кўрпачалар устида иззату икромда ўтирган сокол-мўйловли меҳмоннинг ичи тупроққа тўлсаям қимир этмади.

Холбўта тўппончани Сандмуроднинг белидаги ғилофга қайта жойлади.

— Эсиз... — ғўлдиради Сандмурод.

Холбўта унинг ўққа ачинаётганлигини англади, тишининг орасидан «чирт» этказиб тупураётгандек:

— Садқан сар, — деди.

У понсоднинг тўппончани ғилофдан сас-сабарсиз суғуриб олганлигини сизди-ю, унинг кузларида шу чоқ шахтидан қайтгани бонс қўрбошига нисбатан норозилик кўланкалари пайдо бўлганини англолмай қолди.

Холбўта Зокир лакотга бир муддат сўзсиз тикилиб турди. Лакот шоҳкосасидан чиқаёзган кўзларини бетиним уён-буёнга олиб қочар, сўзломмасди. Оғзида нос

---

¹ *Кўна* — эски, кўҳна (*шеса*).

бор эди. Гиламнинг бир четини кўтариб тупуришга ҳайиқаетганди, ташқарига чиқай деса...

Оғзида тўлиб бораётган тупугини аста-секин ютиб, ранги оқаргандан-оқариб, пешонаси терчилаб ўтирарди...

— Ичинг ўтиб кетдимиз? — кесатди унинг нос чекиб олганлигидан беҳабар Сандмурод.

Ўтирганлар кулишини ҳам, кулмасликни ҳам билмай Холбўтага қарашди-ю, дарров бошларини эгишди — қўрбоши хомуш эди.

— Энди ким томондасан? — Сандмуроднинг алами босилмасди. — Биз келдик, бизга ўтиб қўя қолмайсанми? Қизиллар келса, уларга ўтасан, дарвозангнинг тепасига байроқларини тикиб қўясан..

...Ҳайит бадал ўз қўноқларининг бундай бемаврид келиб қолишларини сира кутмаганди, нафсиламрнини айтганда, улар аллақачонлардан буён сувга тушгандай гумисне бўлиб кетишганди-да! У ичига ўт тушгандай ҳовлида типирчилаб-питирлаб юрар, ўзини панароққа олишга уринар, аксига олгандек ҳадеб кўзга ташланиб қолаверарди. Охири қазноққа кириб яширилиб ўтиришга мажбур бўлди. Сичқонлар ўйшаб юрган тақир ерга ўтираркан, қизилларга мойил кўринган одамларни айни бугун чақирганига, ўзини ҳам шуларга хайрихоҳ кўрсатиб қўйишга уриганига афсусланар, ўзини ўзи чангитиб сўкарди.

Холбута йигитлари билан қишлоққа тушдими, Ҳайит бадалниқига келарди. Уй эгаси билан кўп ҳам ош-қатиқ булиб ўтирмаса-да, негадир шу ерни хушларди, ўз уйидек эмин-эркин, яйраб дам оларди... Ҳайит бадал бундан фахрланарди — кимсан Холбутанинг нақ ўзи... Қудратли тўданинг шартин кетиб парти қолишини, ушанда ўзига қийин бўлишини ўйлаб ўтирармиди шундай дамларда.

Ҳайит бадал бошини чангаллаб ўтираркан, бирдан кўзлари чарақлаб, фикри ёришди. Э-ҳа, мундай ўйлаб қараса, у чақирган одамларнинг бари лакот, соқолли-соқолсиз, ориқ-семиз, катта-кичик лакотлар — бирортасининг ҳам тайини йўқ, кимнинг қўли узун келса, ушанинг тарафида...

Анча фурсат ўтиб эшикка чиқишга чоғланган Ҳайит бадал яна қайтиб тақир ерга ўтирди: пешонаси шўр экан, бундай баҳоналар билан босмачиларни алдаб булармиди? Рамақ онларида туришса-да, энди улар кимнинг қандайлигини англаб етишган. Қур ҳассасини бир

марта йўқотади. Хайит бадалнинг боши гувиллади, каттариб кетаётгандек туюлди. Отлиқлар ҳовлисини тарк этишганда ҳам шу ангиз тонг отгунча ўтирди...

"...Туркистон тизма тоғларининг қорли чўққилари кўзга чалиниб қолди. Туман тарқаб, одам бир-бирини беш-ўй қадам нарида танийдиган ҳадга етди.

Холбўта эса ҳамон ўша ҳолатда, атроф-тумонатда не ҳодиса, не ўзгариш — унга заррача алоқасиздек, бошини куйи эгиб борарди...

Олис-олисларда чорлаётгандек туюлган умид шуъласи аслида ортида қолган экан. У ҳам чиллак ўйнаб, қўй боқарди. Кичкинагина тепаликка юзлаб қора-қура болалар сиғишарди. Субҳи козибдан бери кетяпти, кетяпти; субҳи содиқ ҳадга етди — кетяпти, кетяпти; тонг отади — кетаверади, кетаверади — заминининг чек-чегараси йўқдек. Аслида бу ерлар Туркистон тизма тоғларининг этаклари, холос... У Искандар Зулқарнайн тўғрисида ёшлигида эшитган ривоятни эслади.

Искандар ўлаётиб, онасига, соғинсангиз қабрим тепасига бориб уч марта Искандар деб чақирсангиз, чиқмаман, деган экан.

Уни дафн этишибди. Уч кун ўтгач, онаси соғиниб ўғлининг қабри тепасига борибди, чақирибди:

— Искандар!

• Сас йўқ.

Яна чақирибди:

• — Исканда-ар?

Садо йўқ!

Куйиб-куйиб чорлабди она:

— Искандар!

Ҳеч ким чиқмабди.

Соғинчдан юраги сўзон она, йўллари қора бўлган она, сочлари қировга айланган она тўрттинчи марта, умид билан, ўғлининг лақабини ҳам қўшиб чақирибди:

— Искандар Зулқарнайн!

Искандар Зулқарнайн қабрдан чиқиб келибди. Она уни суюбди, болам дебди, отингни айтиб бир марта чақирдим, чиқмадинг, дебди; икки марта отингни айтиб зорландим, чиқмадинг, дебди; уч марта отингни айтиб оҳ чекдим, чиқмадинг, дебди. Умид узиб, охириги марта, лақабингни ҳам қўшиб чақирганимдагина ҳузуримда пайдо бўлдинг, уч марта чақирганимда эшитмай қолдингми, дебди.

— Эшитдим, она, — дебди Искандар Зулқарнайн, — ер остида мен каби Искандарларнинг минглаби ётган

экан, аввалги уч марта чақирганингизда қай биримиз экан, деб хайрон булуддик, лақабимни қўшиб чақирганингизда сизнинг келганингизни билиб, чиқдим, — деди.

...Қора, қоп-қора туман... Қоп-қора, қора туман...

— Бек, — деди Саидмурод понсод йигитлардан анча илгарилаб кетиб иккаласи ёлғиз қолишганда, ҳали тарқаман аламангизликни чуқурлаштиришга кўнглида беҳад истак туюб. — Сизга айтиш ноўрни бир гап кўксимни ўртаётир...

Холбўта жиловни сал тортиб қўйди. Ҳирқироқ товушда:

— Айтиш ноўрни бўлса айтма, Саидмурод! — деб қўя қолди.

— Йўқ, бек, — Саидмурод шоша-ниша гапни улаган бўлса-да, овозидаги қатъиятни йўқотмади. — Айтмасам, мандан домангир бўларсиз, деб қўрқаман.

— Гапир...

— Ҳовлинингизга Зокир лакот тушиб юрганмиш...

Кўксини ўқ тешиб утгандек Холбўта от устида қалқиб кетди... Осмон чир айланди кўз ўнгида, тоғлар кўксини тилиб юборган ханжарга айланди... Кўзлари, ҳозироқ, ҳозироқ... ортга қайтиш, ортга қайтиш... наники қайтиш, довулдай уйига кириб бориб аёлининг сочидан отнинг думига боғлаб чиқиш иштиёқида ёнди. Хайрият, кўзларини батамом ғазаб алангаси эгаллаб олмай, понсодга қаради-ю, барига тушунди... Саидмуроднинг нигоҳида тантанавор, ўз сўзининг нишонга бориб текканидан масрурлик ифодаси алайна ошкор жилваланиб уйнади... Ана шу ифода Холбўтани ўзини босиб олайшга ундади. Уша-уша ҳирқироқ товушда:

— Сану манда энди хотин, бола-чақа нима қилсин, понсод, — деди. — Ҳатто бўрилар ҳам қайлардадир санқиб, емишлик топгач, инига қайтади. Биз ўз еримизга сиғиндилганимизни айтмай, қайлардаги юримсак мишмишларни кутариб юрибсан...

Холбўтанинг бу мантиғи Саидмуроднинг аламини чандон ортгирса орттирдики, асло камайтирмади. «Адо бўлган одам! — Тишларини гижирлатиб кўнглидан ўтказди. — Энди бу ҳеч нарсага ярамайди. Унинг ўлигини мени кечирिशлари учун керак, холос!»

Йулда давом этишди.

Холбўтанинг юраги ҳамон ториққандан-гориқиб борарди. Йўқсиллар наздида у адашган, ўзи камбағалдан чиққан у елкасига тегадиган мунаввар қуёш шуълалари-

ни кўролмаган — сўқир; ким учун, нима учун курашаётганлигини ўзи ҳам билмайди, нимаям бўларди, бир кунмас-бир кун итдек, итдан ҳам баттар ўлиб кетди. Бойлар наздида, қазисан, қартасан — асли наслинга тортасан; уларнинг ишончларини оқлолмади. Уни ким, қандай қилиб йўлдан урди? Озгина ҳимо билан юрагида отилишга чоғланган пўртананинг кўмилиб ётган кўзини топди. Сен мусулмон бандасисан, ўз еринини, ўз элигини кофирлар қўлига ўтказиб қандай тинч ўтирасан деган ким? Билмайди, эслолмайди — гўё ваҳима ўз-ўзидан юрагини илкис забт этди-қўйди. Куфр ирқу миллатда, рангу тусда деб қачон миясига қуйишди? Ахир, бу иллат ўз миллатидан бўлган лакотларнинг кўнглида ҳам ирқит бойлаб ётибди-ку? Балки, куфрга қарши курашмоққа бел боғлаган қурбошининг узида ҳам бу машъум иллат мавжуддир?!

Қора, қоп-қора туман... Қоп-қора, қора туман...

Оқ пайзаси ложувард осмонга санчилиб турган қоянинг остига етиб келишди. Отларини кўм-кўк барра ўтлар ўсиб ётган рақбада яйдоқ қолдиришди.

Анча олинса, қоя этакларида ёйилиб ўтлаб юрган қўйлар жимитдеккина кўрнар, чўпон қийқириқларининг акс-садоси дамо-дам зўр-базўр қулоққа чалинарди.

Холбўта могорлангандай қора харсангтош устида қовоқ уюб ўтирарди. «Йигитларга қандай жавоб бериб юборсам экан, — ўйларди у. — Майли, бошлари оққан томонга кетишсин. Тўртталаси — Самад ҳам, Комил ҳам, Манноп ҳам, Ҳамид ҳам тоғни урса талқон қиладиган бақувват йигитлар. Уққа учган, қочиб кетган, хонилик қилган, ҳатто бир-бириниям отиб қўйган тўданинг қолган-қутгани. Садоқатларини сўнгги лаҳзаларгача намойиш этмоқчи бўлаётганликлари юз-кўзларидан аён. Айниқса, Ҳамид.. Хатти-ҳаракатларида жазму жазава мужассам. Лаби устини эндигина ириллар қоплаган бу йигит юрагида қандай дарёлар оқиб ётибдими?»...

Холбўта бу йигитлардан ҳар бирининг ҳаёти учун қайғурар. айни дамда, ўзим ана шу чўпонга чўлиқ бўлсам, айтганларини югуриб-елиб бажо қилардим, одамларнинг юзини курмай, ана шу тоғу тошларда юраверардим, юраверардим, деб ўйларди... Сал ўтмай бу худди болаликдаги каби хомхаёл эканлигини фикр қилиб инграб юбораёзди...

— Бек, хаёлга толдингиз? — Саидмурод ариқнинг

нариги томонида, отлар ўтлаб юрган рақбада тик турганча Холбўтага ўқдек нигоҳ қадаб сўз қотди:

— Тўғри айтдинг, Сандмурод, хаёлга толдим, — бошини кўтармай хомуш жавоб қайтарди Холбўта. — Ҳаммамиз ўз йўлимизга кетиб, тарқасак яхши бўларди, деб ўйлаяпман... Йуқса, изимиздан барибир таъқиб қилишаверади...

Сандмурод билдирмай қўлини тўппончага узатди.

— Муни барвақтроқ ўйлаш керак эди, бек, — деди ғазабдан кўкариб. — Бизни тарқатиб юбориб, ўзинг қизилларга бориб сотилмоқчимсан, — бирдан сенсирашга ўтди. — Йуқ, анойини топибсан. Ҳали Зокир лакотни отиб ташлашга қўймаганингнинг боисиниям энди тушундим. Улар сени сақлаб қолишади, кейин бизни битта-битта тутиб берасан. Ниятига етолмайсан, бек!

Холбўта бошини кўтарганда Сандмурод уқ узди. Қўрбошининг ранги паға бўлиб кетди. Нариги томондаги рақбада чўзилиб ётган Комил билан Ҳамид сапчиб туриб кетишди ва дарров нима гап-сўзлингини фаҳмлаб Сандмуродга ташланишди. Сандмурод иккинчи ўқни отишга улгуролмади, қўлини орқага қайриб, тўппончани тортиб олишди. Шундаям понсод паст тушмас, йигитларни болохонадор қилиб сўкарди.

Холбўта қонга бўялган чап кифтини ушлаганча ўша-ўша ҳолатда ўтирган кўйи:

— Уни-и қўйворинглар, — деб фармон берди. — Тўппончасиниям қайтиб беринглар.

— Бегим... — қичқирди Ҳамид.

— Холбўта битта гапиради, — деди қўрбоши оқсоч чўққиларга термилиб, сўнгра тўртовлонга қарата сўзлай бошлади:

— Сизлар азаматсизлар, — деди. — Ҳамма топширигимни бекаму кўст бажаргансизлар. Энди фақат бир ўтинчим бор. Бу ҳаммасидан муҳим. Ўлганимдан сўнг танимни хор этмасинлар, ҳар кимларнинг қўлига тушмасин. Анавулар, — у Сандмуродни бош ирғаб кўрсатди, — фойдаланиб қолишмасин лошимдан. Ўлган одам топшириқ беролмайди, шу бонс тириклар кучли, шу бонс ўтиниб турибман сизларга...

Холбўта қиблага юзланди.

Муножот-муроқабам...

Сўнг моғорлангандай қора харсангтош устига қандай ўтирган бўлса, шу ангиз ўтирди.

— Понсод, — деди ўз жойидан қимирламай турган Сандмуродга. — Бугун кўз олдимни негадир қора туман

босиб келаверди. Кўнгил сезар экан-да. Мана, энди анча тиниқлашгандекман.. Ҳамма билади — ҳатто ана шу тоғу тошлар, булутлар ҳам билади, сан мани энг яқин кишим эдинг. Энг яқин киши.. Қора туман боисни энди англадим...

Айт, ўз ишонганинг хиёнат қилса тирикликнинг, курашмоқнинг зарра қиммати борми? Агар шундай хол рўй бергудек бўлса, шунинг ўзи ўлим эмасми? Сен менга ўқ узмаёқ ўлдирдинг бугун. Эркак одам бир марта дунёга келади. Бир марта ўлади. Мен ўлдим. Мени хиёнат ўлдирди. Саидмурод понсодга тегинманглар, — деди йигитларига. — Қайга кетса кетсин. Сизлар билан бирга бўлмасин. Сизлар менинг ўтинчимни адо этинглар. Энди бошлаган ишингни охирига етказ, Саидмурод. От, яхшироқ нишонга ол. Кетма-кет ўқ уз. Тўппонча отишни ўзим ўргатганман-ку сенга. Қўлинг титрамасин. Айтдим-ку, сенга қўл теккизишмайди, деб... Бошинг оққан томонга кетаверасан, дедим-ку..

Саидмуроднинг аъзои бадани, оёқлари қалт-қалт титрар, пешонасидан шаррос тер куйилар, ҳалиги ғазабу жазму жазавасидан асар ҳам қолмаганди. У қўрбошининг олдида ўзини ожиз-ногавон ҳис этмоқдайди — бу туйғу илкис қаердан ёприлиб келди, ўзиям ҳайрону лол. Социялар бурун Холбўтанинг занчалишдай туюлган қиёфаси бутун қудратию заковати билан кўз ўнгида яна устиворлашган эди. Тўппончасини майсалар ичра улоқтиргиси, қоя каби харсангда қимирламай ўтирган Холбўта қаршисига тиз чўккиси келди — ҳайҳот, вақт ўтган, шундай қилгудек бўлса, Холбўта унинг ўзидан воз кечиши, отиб ташлаши, лошнинг қузғунларга ем қилиши турган гап эди. Қалбини қора хаёл чулғаган лаҳзаларни қанчалик сўкмасин-қаргамасин, бефойда эди.

Понсод яна бир неча дақиқа шу ҳолатда турса иродаси тугаб, шармандан шармисор бўлишига кузи етди, сукутдаги қўрбошининг гавдасини ғира-шира кўриб, нишонга олди...

Холбўта ҳамон қимир этмасди. Кетма-кет узилган икки-уч ўқ куксини гешиб ўтди. Қўрбоши гандираклаб кетди... Кўзи осмонга тушди... Увада булутчалар, қуёшнинг кўк тоқидаги бир тутам нури аралаш-қуралаш гир-гир айланди, айланди, айланди... Чўққилар ер билан битта бўлди, кунпаякун бўлди, ер кансраларнио сарҳадлари айқаш-уйқаш қоришиб, остин-устунлашиб чашми ногиронига жамланиб келди: тугади.

Харсанг ёнига гуппа қулади.

Саидмурод бурила солиб қоча бошлади. Ортига саросар қарай-қарай, ранги бўздек оқариб, оёқлари бир-бирига чалишиб, йиқилиб, яна туриб, яна йиқилиб, туриб қочади у. Нафасини бир оз ростлагач, оти рақбада қөлиб кетганлигини эслади, ортига қайтмоқчи бўлди-ю, қул силтаб яна кетаверди... У узоққа кетмади. Кўздан пана жойга яшириниб йигитларнинг бундан кейин нима қилишларини кузатиб турди: қани, қаерга кўмишаркин?

Ҳамид хуржундан дастаси калта бел чиқарди. Тўрт-тала йигит булоқ бўйида қабр қазинди, орадан бир соатлар ўтар-ўтмас улар бу ишни қойилмақом қилиб бажариб бўлишди. Холбўтанинг усти бошини ечиб олиб, мурдани ювишди, саяласини кафан қилишди. Барча расм-русумларини жойига қўйиб дафн этишгач, нари кетишди...

Саидмуроднинг кўнгли тинчиб қишлоққа йўл олди.

Эртаси кунни тонг саҳарда у қўли боғлоқлиқ ҳолда олдинда келар, унинг ортидан отишга шай тўппончасини маҳкам ушлаб олган кепкали киши, орқароқда икки отлиқ, энг орқада елкада кетмон билан дўппи кийган икки ёш йигит келишарди. Улар бир-бирларига суз қотишмас, кепкали киши дамо-дам атроф-жавонига олазарак назар ташлаб қуяр, Саидмуроднинг сўзига — Холбўтанинг тупроқ остида ётганлигига ишонмаётганлиги юз-кўзларидан аён эди.

Юра-юра булоқ бўйидаги қабрга етиб келишди, қабрнинг тупроғи анча қотиб қолган, марҳумнинг ҳақиқатан ҳам кеча дафн этилганлигидан нишон берарди.

— Шуми? — сўради кепкали киши Саидмуроддан.

— Шу, — понсод бош тебратди.

— Қабрни очинглар, — буюрди кепкали киши.

Йигитлар бунга қўллари бормай, истамайроқ туришарди.

— Сизларга нима бўлди, чарчадиларингизми? — сўради кепкали киши.

— Шунини очиб ўтирмайлик, — сўзлашга журъат этди йигитлардан бири. — Хосияти йўқ. Биримизмас-биримизга касри уради, бирор фалокатни бошлайди...

— Мана бу алдаётган бўлса-чи? — Иккиланди кепкали киши Саидмуродга ишора қилиб.

Йигитлар елка қисинди.

— Очамиз! — Қатъий хулосага келди кепкали киши. — Бугун биз унинг понсодининг гапига ишониб ўл-

дига чиқарсак, куч йиғиб яна бош кўтариб қолади. Майли, бир кўрайлик, кейин яна кўмиб қўяверамиз.

Қабр тупроғига биринчи бўлиб ўзи кетмон урди. Отлиқлар ва йигитларнинг, ҳатто Саидмуроднинг ҳам ранги бўздай оқариб кетди. Иш анча қизигач, улар кўни кишди, бир-бирларининг қўлидан кетмонни олиб, чеккага ботмон-ботмон тупроқ улоқтираверишди.

Саидмуродгина миқ этмай уларнинг ишини кузатиб, кеча Холбўта ўтирган моғорлангандай қора харсангтош ёнида тик турарди.

Улар анча вақт қабрдан тупроқ чиқариб ташлаш билан машғул бўлишди. Саидмуроднинг назарида эса бу ишнинг ҳеч чек-чегараси куринмаётгандек, йигитлар имиллагандан-имиллаётгандек бўлиб туюларди.

Охири Холбўтанинг ўқ илма-тешик қилиб ташлаган чопони... учи қайрилма этигини тортиб чиқаришди. Саидмуроднинг тиззаларида бутунлай мадор кетди, юраги ортга тортди, негадир қусгиси келди, ичаги оғзига келгандай ўхчий бошлади, қув-қув йўталди.

— Шуми? — сўради кепкали киши қандайдир истехзо билан.

— Шу-у... шу-у... — нима деярини билмай қолган Саидмурод адоин тамом бўлиб, бенхтиёр музхона ўртасида тургандай қалт-қалт титрай бошлади. У шўрлик, садоқатли йигитлар тун чоғи қабрни очишиб, майитни кафанга ўраб олишганини, ўрнига лаш-лушларини ташлаб кетишганини тасаввур ҳам қилолмасди.

Келганлар яна ортга қайтишди.

Энг олдинда қўли орқасига боғланган, боши кўксига тушиб кетган Саидмурод понсод борар, ундан кейин қулида тўппонча билан кепкали киши ва қолганлар изма-из келишарди.

Тоғлардан эниб тушган туман атроф-тумонатни қоплаган, кепкали киши негадир ортига қараб-қараб қўярди.

Ложувард, мусаффо осмонга тигдек санчилиб турган чўққининг энг учида субҳи козиб чоғи пайдо бўлган қабрдан ҳеч кимса хабар топмай, у бўз тепачага айланди, абадул-абад тоғларга сингиб кетди ва унинг сўйланмаган минглаб-миллионлаб афсоналарининг бирнга айланди...

1987 й.

ҲАЖКАЛ

Ҳеч кимнинг етти ухлаб тушига кирмаган; аслида, кўзни сал каттароқ очиб қараса, ҳар қандай одам кўра оладиган оддий, айни пайтда ғаройиб ул воқеа кечган шаҳарнинг боду ҳавоси, мева-чеваси ва бошқа майда-чуйдаси ҳақида меҳмон иримига бўлса-да, бир оғиз сўз айтмаганди. У, фақат, шаҳар ўртасидан утадиган, бир вақтлар суви зиллодай бўлган дарёнинг эндиликда чиқиндиларга тўлиб-тошиб, бутанага айланиб, тупроқ қалъадаги девдай тўлғаниб оқиб ётишини ўз ҳикоясига қистириб ўтганди.

Шаҳарда аҳоли ёнж-бижмиш.

Баъзилар, уларнинг жуда-жуда иноқ яшашларини айтишармиш; баъзилар эса аксинча гап тарқатишарканки, осмондан тушиб, ердан чиққандек кўпайишиб кетган одамларнинг бир-бирларини куришга кўзлари, отишга уқлари йўқ, дейишаркан. Ҳар ҳолда, бу юримсак гапларнинг қай бири тўғри-ю, қай бири нотўғрилигини ажрим қилиш бўтана сувни кўриб тургандай осон иш эмас экан.

Дарё-дарё!

Аҳоли-аҳоли!

Оқаверади, оқаверади, дам тиниқлашади, дам лойқаланади, ишқилиб, буёғи сизга равшан.

Уша шаҳарнинг ёшу қариси — етти яшардан етмиш яшаргача қурама оломон яқинда улкан бир анжуманга уюшқоқлик билан қатнашибдилар.

Ҳа-а, рўзномаларда айнан шундай деб, «уюшқоқлик билан», деб ёзилибди.

Шундан сўнг аҳолининг бир-бирлари билан ит-мушук эмас, балки оғани эканликлари, қадрдонликлари ойдек равшанлашибди.

Анжуман!

Уюшқоқлигу иноқлик!

Ана шундай улуғвор ходисаларнинг бири иккинчисини тўлдириб кетаверади.

Хуллас, дарёнинг ўнг соҳилида эндигина битта-яримта осмонупар уйлар, жамоат бинolari қурилаётганда, яъни обод қилинаётганда, бир ажойиб калладан бир ажойиб фикр чиқиб қолибди..

Ана шундай дамларда одамнинг эртаққаям ишонгисини келиб кетади!

Бироқ уша шаҳардан бир бозорчи Уратепанинг бозорига бориб қолиб, бунинг эртақ эмас, айнан ҳақиқат эканлигини жиддий тарзда туриб айтди

Ўз қулогим билан эшитиб, ишондим.

Уратепанинг бозорига борганмисиз?!

Вой-бу! Етти иқлим бозорчисини йиғилиб шу ерга келади-ку!

Мол бозори, сомон бозори, дўппи бозори, қатиқ бозори, қовун бозори... — ҳаммаси алоҳида-алоҳида.

Тери бозориям бор.

Турдиқулнинг дуконнда одамнинг терисидан бўлак барча жонзотнинг териси топилади.

— Одамнинг териси бошқа жойларда, махсус дўконларда шилиниб, қуриштилади, — дея ҳазил-ҳузул қилади Турдиқул.

Турдиқулнинг дўкони ҳамниша гавжум.

Биров бирон нарса харид қиладими-қилмайдими — фарқсиз, кириб келиб, беш-олти киши сиғадиган харракка ўтириб олади. Негаки, терифурушнинг узоқ-узоқ юртлардан йўқлаб келадиган ошнолари бисёр. Улар шунчалик кўп нарсаларни билишадими, эшитиб ёқангни тутамлайсан, тавба, тарвуздай бир каллага шунча гап сиғадими-я, дея ҳайрон қоласан.

Ҳалиги шаҳардан келган бозорчи Турдиқулнинг дўконда чой ичиб ўтириб, не хаёлда, бирдангина бир каллалик одамнинг фикри билан дарёнинг ўнг соҳилига, бутун шаҳарга қуринадиган тепаликка жуда ҳайбатли ҳайкал ўрнатилганини айтиб қолди.

— Неча йилда қуришди? — деб сўради Турдиқулнинг сомонфуруш ошнаси.

— Икки йилми-уч йилми, ишқилиб шунақа-да! — деди меҳмон.

— Бўйи ҳам анча бордир-а? — сўради яна кимдир.

— Икки-уч йилда қурилганидан кейин анча бўлади-да! — дея меҳмоннинг ўрнига жавоб қайтарди Турдиқул, шунинг билмайсани, дегандек қилиб.

— Мунча баланд, катта ҳайкал нимага керак экан-а? — деди хаёлга чўмиб қолган чархчи.

— Инқилобни ҳимоя қилиш учун, — дедим мен. Лекин жавобимга ҳеч ким тушунмади, чамаси ёнги тушунишса ҳам ўзларини овсарликка олиб туришдими — миқ этишмади. Хижолат тортиб, ўша саволга иккинчи жавобни ҳам қойиллатдим:

— Баъзи қушлар осмонда қанот қоқиб чарчашганда ана шунақа баланд ҳайкалларнинг бошига қўниб дам олишади!..

— Сафсата! — деди Турдиқул шартта, юзи кўзинг борми, демай.

— Сафсата! — қушилишди харракда ўтирганлар ҳам.

Шундан сўнг суҳбатга ҳуда-беҳуда қўшилиб кетавермай, жим-дим, утиришга мажбур бўлдим.

Турдиқулни танишининг сўзига қараганда, ҳайкалнинг остидаги анча-мунча ер кукаламзорлаштирилибди. У, аниқроқ қилиб, беш-олтита оёқяланга ҳовли-жой бўладиган ер эди, деди. Мен ичимда унинг сўнгги гапига эътироз билдирдим, ташимга чиқарай десам, Турдиқул дўконидан чиқариб юборишдан ҳам тоймайди. Ахир ҳайкал ўз номи билан ҳайкал-да! Беш-олтита ялаңгоёқ бундан кейин ҳам уй-жойсиз кунини ўтказар, шунча вақтлардан бери бошида бошпанаси бормиди — бирор ери камайиб қолгани йўқ!

Чалғнмайлик.

...Кўкаламзорлаштирилибди, фавворалар қурилибди, турфа гуллар экишибди. Ахийри, унинг очилиш кунини етиб келибди. Бу нақ байрамга айланиб кетаёзибди. Кўксин ордену медалларга тўла таниқли-таниқли одамлар сўзга чиқишибди.

— Бу тунж ҳайкал асрлар оша ҳам тураверади! — дебди таниқли одамлардан бири.

— Лекин орадан икки-уч кун ўтгач ҳайкалнинг устига мато ташлаб ёпиб қўйишди, — деди меҳмон.

— Ие, нега? — чойнакнинг қопқоғини ушлаганча қоғтиб қолди Турдиқул.

— Ие, нега? — бошқаларнинг ҳам ҳайратларининг чеки йўқ эди.

Меҳмон пиёладаги чойдан бир ҳўплаб, айтайми-айтмайми, дегандек кўзларини қисиброқ бир зум ўйланқираб турди.

— Э, айтаверинг! — қисталанг қилди Турдиқул.

— Э, айтаверинг! — чувиллашди харракдагилар ҳам.

Меҳмон, нимаики бўлса бўлди, дегандек шарт қўл силтаб, сўзида давом этди:

— Ҳайкалнинг чап қўли кўксига қовуштирилган, у ўнг қўлини чўзиб кунботар тарафга ишора қилиб турарди...

— Нима бўпти? — сўради Турдикул.

Бошқалар ҳам шовқин солишди:

— Нима бўпти?

— Ҳайкал ўнг қўли билан ишора қилиб турган тарафда ўттиз йилдан буён аёллар қамоқхонаси бор экан. Бу қамоқхонани илгари ҳеч ким билмаскан, ҳайкал баҳонасида каттаю кичикка аён бўлиб қолди. Битта-яримтаси, бай-бай, бу маҳобатли, зўр ҳайкал экан-да, хўш, қаёққа ишора қиляпти, деб сўрагудек бўлса, бошқаси, аёллар қамоқхонасига-да, дея кесатарди.

— Э-ҳа!.. — хитоб қилди Турдикул.

— Э-ҳа!.. — хитоб қилишди бошқалар.

Ана шу биргина «Э-ҳа!» да оламжаҳон маъно яшинганлиги сизга аёндир.

— Кунлар ўтаверарди, — давом этди меҳмон. — Ҳайкалтарошлар ҳайкални чодирга ўраб олиб нимаики қилишса қилиб ётишибди. Баъзи одамлар, энди қамоқхонани ёпишармиш, аёлларни уй-уйларига қўйиб юборишармиш, боринглар, рўзғорларингга қараб, болаларингни эмизи-и-иб, жимгина ўтиринглар, сизларгаям, бизгаям уят бўлиб кетди, дейишармишу ҳайкални сўнг-ра очишармиш, дейишса, баъзилар, аксинча, фикр юритиб, ҳайкални таг-туғи билан кўпориб, мунда-ай муносиброқ жойга олиб кетишармиш, дейишгача боришди.

Бироқ қамоқхонани тарқатишни ҳам, мунда-ай муносиброқ жой топишнинг ҳам иложи бўлмаган шекилли, орадан анча вақт утгач, ҳайкалнинг ўнг қўлини кўксига қовуштиришиб, чап қўлини кунчиқар тарафга узатиб қўйишди...

— Ҳа-а, тузук, — энгил нафас олди Турдикул.

— Ҳақиқат бор экан-ку! — тотли хўрсинишди бошқалар.

Уларнинг бу кайфияти узоққа бормади.

— Икки-уч кундан сўнг ҳайкалнинг устига яна мато ташлаб ёпиб қўйишди, — деди меҳмон.

— Ие, нега? — Турдикулнинг оғзи очилиб қолди.

— Ие, нега? — бошқаларники ҳам шундай бўлди.

— Ҳайкал чап қўли ишора қилиб турган жойда ўттиз йилдан буён эркаклар қамоқхонаси бор экан. Бу

камоқхонадан ҳам шаҳар аҳли беҳабар экан, эштиб, барчанинг танига титроқ кирди. Эмишки, бу ерда ашаддий каллакесарлар ётишармиш, битта-яримтаси қочиб чиққудек булса, ҳамманинг шўрига шўрва тўкилармиш; эмишки, улар ўша ердан туриб ҳам ҳукуматга зарбини утказа олишармиш, катталарнинг сир-асрорларини би-лишармиш... Ваҳима!..

Турдиқул таассуф-ла бош чайқади.

Таассуф-ла бош чайқашди қолганлар ҳам.

— Куз ўтди, қиш ўтди, айни авжи баҳорда ҳайкал-нинг устидаги матоши тантанасиз, мусиқасиз, баайни то-бутпўшни олгандай олишди, — деди меҳмон ҳам маъюс тортиб қолган ҳолда. — Энди унинг унг қўли тўғрига, баайни ойдни йўлларни кўрсатаётгандек узатиб қўйил-ган, чап қўли эса кўксига қовуштирилганди...

Ерга кириб кетай деб ўтирган Турдиқул қаддини тик-лади.

Харрақдагилар ҳам елкаларини кўтаришди.

— Хайрият-э! — чуқур нафас олди Турдиқул.

— Хайрият-э! — чуқур нафас олишди бошқалар.

— Аммо роппа-роса бир ҳафтадан сўнг ҳайкалнинг устига яна мато ташлаб ёпиб қўйишди.

— Ие, нега? — Турдиқул ғазабланганидан ўрнидан туриб кетаёзди, кўзларидан нафрат сачради, беихтиёр мушт тугиб, хаёлан нималарнидир чилпарчин қилгиси, кимларнингдир қулоғи остида шавла қайнатгиси келди.

— Ие, нега? — бошқаларнинг ҳам кўзларининг пах-таси чиқиб кетаёзди.

— Дарёнинг чап соҳилида ўн қаватли меҳмонхона бор эди, — меҳмон совиб қолган чойдан ҳўплаб, қуруқ-шаган томогини ҳўллаб олди. — Уша меҳмонхонада ўша кунлари фоҳишабозлик, ўғрилиқ авжиги чиқиб, кимлар бедаво дардларга йўлиққан, кимлар шир яланғоч қол-ган, ҳаммаёқни шов-шув, миш-миш тутганди. Меҳмон-хона ходимларининг кўпчилигини ҳайкал чап ва ўнг қўллари билан кўрсатган жойларга жўнатишганди. Ма-ҳобатли, зўр ҳайкалнинг, ўзиям соф тунж ҳайкалнинг олдинга чўзилган тунж қўли ўша меҳмонxonани кўрса-тиб турарди!..

Турдиқул адойи тамом бўлди. Ранги бўзариб:

— Уҳ-ҳ!.. — деди-ю, дам бошига, дам тиззасига муштлайверди.

Бошқалар ҳам адойи тамом бўлишди. Ранглари бў-зариб:

— Уҳ-ҳ! — дейишди-ю, дам бошларига, дам тиззаларига муштлайверишди.

— Шундан сўнг ҳайкалнинг қўлини қаёққа қаратиб қўйишлишини аҳолининг ўзи ҳал қиладиган бўлди, — деди меҳмон. — Одамлар гуррос-гуррос бўлиб келаверишди. Кейин таклифлар, муҳокама-мунозаралар бошланиб кетди. Биров ундай деди, биров бундай деди. Биров орқа томонни кўрсатади — уёқдан ҳам бир чатоғи чиқиб турибди; биров алланечанчи градусдаги бурчакни таклиф қилади — кўп ўтмай рад этилади.

— Бир қўлини кўксига ковуштириб, иккинчисини осмонга узатиб қўйиш керак! — дея бақирди оломон орасидан кимдир.

— Маъқул, маъул! — деган хитоблар янгради.

— Осмон тоза, қаранглар, ҳозир булут ҳам йўқ!

— У ёққа меҳмонхона ҳам қуриб булмайди!..

— Қамоқхона ҳам қуриб булмайди!..

— Яшасин осмон!..

— Осмонга тасаннолар!..

Худди шу маҳал яна бир бақироқ аллақайси гўрдан чиқиб келиб:

— Халойиқ, тавба денглар, осмонда худо бор-ку! — деб бақирди.

Оломон бир чайқалиб тушгач, жимлик чўкди. Ахир даҳрийнинг ҳайкали худони кўрсатиб турса... Йўқ!

— Ишонманглар, худо йўқ у ерда! — сукунатни бузишга журъат этди кимдир.

Оломон гувлади.

— Худо бўлмаса ҳайкалнинг қўли нимани кўрсатади, ахир? — бақирди яна ҳалиги бақироқ.

Оломон орасидан:

— Ҳа-а, нимани кўрсатади? Нимани?! — деган товушлар чиқа бошлади.

— Иккала қўлиниям елкасидан узиб ташлаш керак! — деди яна кимдир ва шу заҳотиёқ қаршиликка учради:

— Ҳайкалда гуноҳ йўқ!..

Меҳмон узоқ тин олди. Турдикул ҳам, харракдагилар ҳам бошларини солинғиратиб ўтиришар, чамаси, уз ҳаётлари ҳақида ўйлашайтгайди. Секингина ташқарига чиқдим. Одам сийраклашиб колганди — лекин, уларнинг ҳам кўзлари аланг-жалаңг, бозорга олиб чиқилган дуқонларнинг уюм-уюм кераксиз матоҳлари уз-ра нигоҳлари очофатлик билан сирғанар, унда зарурини топа олармиканман, деган жиндаккина умид ҳам йўқ

эмасди. Бани одам насли улкан неъмат, улуғ саодатдан — бир-бирларининг чеҳраларига, кузларига шошилмай, бир меҳр-ла, бир шафқат-ла тикилишдан қандайдир ёвуз куч таъсирида маҳрум бўлиб қолгандай эдилар.

Бу менга жудаям даҳшатли туюлиб, этим жимирлашиб кетди.

«Зора уйлаётганларим ёлғон булса, зора!..» — эндигина хаёл кила бошлагандим, бир туп оломоннинг шовқиши бунга каманд ташлади. Улар шовқин солишар, бир-бирларини навбатни бузганликда айблашар, сўқнишгача боришар, навбати етиб келганлари суюнганча қоғозга уроғлик нарсани боши узра кутариб чиқишарди. Яқинроқ бориб нимани курдим денг? Улар гуштишилиб олинган бир туп суяқни талашиншарди!

Ё раб!

Мен бу ерни шошилиш тарк этдим.

Кейинми?

Ҳайкал воқеасини айтиб берган киши Турдиқулнинг дўконига тез-тез келиб турарди, негадир умуман кўринмай кетди. Турдикул ҳам анча ўзини олдириб қўйди. Рангу руи сийқиди. Бу хафаликданми, бошқа нарсаданми — билолмадим. У негадир дўконининг кўрки бўлган харракни ташқарига улоқтириб, бу ҳам етмагандай, болта билан майдалаб ташлади.

Меҳмоннинг ровийлигу воизлик қобилияти мени анча ром этган эди.

Айниқса, унинг сўнгги гапи қулоқларим остидан ҳамон, ҳамон кетмайди: «Ҳайкалда гуноҳ йўқ!..»

Бу тўғри.

Ҳайкалда гуноҳ йўқ.

Чунки унда жон йўқ.

У — сурат. Сурат, фақат сурат.

Қанчалик ҳайбатли бўлмасин, қанчалик маҳобатли булмасин — ёлғиз сурат!

У оғримайди.

У лаънатланмайди.

У фақат сийратни хаспўшламоқ ва яширмоқ учун маҳобатли тусга кириб ғазабни қўзғатади, холос. Тўғри, нафратгаям сазовор бўлади. Чириган сийрат унинг тоғдек гавдасидан ҳам уфунат таратаверади.

Уфунат, уфунат!..

1990 й.

ИБОДНИНГ ЯНГИ КУНИ

Бировнинг туғилган кунда мундай уч-тўрт узоқ-яқинлар йиғилиб ўтириш уёқда турсин, ҳатто катта-катта байрамлар ҳам кўпинча тепаликларнинг хаёлларидан кўтарилиб кетади. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, туйқус ёдларига тушса, э-ҳа, фалон айём ўтиб кетибди-ку, дея ҳайрону лол, баъзан ўз-ўзларидан домангир бўлиб юришади.

Ибодга-ку на байрамнинг, на дам олиш кунининг — ҳеч қайсисининг фарқ-сарқи йўқдек. Ўт ўради. молларига қарайди, тагини тозалайди. жонда хашак қирқиб, охуррларини тўлғазади, пастдаги ариқдан уларни суғориб келади, ҳамма ишни бадастур этгач, кунгли тинчиб ёнбошлаб ётади. Жаҳоншумул фалон ҳодисанинг фалон йиллиги радиоданми, телевизорданми қулоғига чалинса, албатта хурсанд бўлади, қара-я, фалон йил бўлибди, дейди-ю, бироқ бу йилларнинг салмоғи унинг одатдаги оддий умргузаронлигига киттай булса-да, ўзгариш кiritганлиги сезилмайди. Жуда нари борса, дунёда шунча ўзгаришлар бўляпти экан-у, менинг ялпайиб ётишимни қаранг, пичанни кўпроқ ўриб, молларни барвақтроқ суғориб келай ҳеч бўлмаса, дейди...

Янги йилдаям шу. Жони ичига сизмай иштиёқи кўзланган бир гуруҳ тепаликлар безатилган арчани томоша қилиш учун мактабга боришса, баъзи бировлари телевизор тагида болишни ўмровга тортишади. Дастурхон ҳам ўша-ўша тунов кунгидек. кечагидек. Ҳеч бўлмаса телевизорда кўришган, шохларига хилма-хил рангли ўйинчоқлар осилган арча туфайлиям ўзгармайди.

Бундай пайтларда телевизор ойнасидан бир-бирларидан мамнун, бир-бирларидан тўқ ва пўрим одамлар мулойим, хокисорона боққанча жуذا кўп гапларни гапиришади. Уларнинг сўзамолликларини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Шунча гапни қаердан олишаркин-а?! Ях-

шилаб қулоқ тутиб, зингил солсанг барн ҳақ, бамаъни, доно — эшитиб маза қиласан. Маза қилганингдан дастурхонинг телевизордагидек тўкис эмаслигиям билинмайди.

Туғри, тепалик ёш-яланглар кейинги пайтларда янги йилни ўзлари, ўз ҳолларича кутиб оладиган бўлишган. Бировнинг уйига йиғилишади-да, кўнгиллари тусаганини қилишади — чекишади, ичишади, уйинга тушишади. Уларни айбсотиб бўлмайди шиманки қилсалар ҳам.

Ёши қирқдан ошган, саккизта боланинг отаси, қўй оғзидан чўп олмаган одам ана шундай ёш-яланглар даврасига тушиб қолди-ю, бўларича бўлди.

Кейин-кейин уни ёшларнинг ўзлариям анча ҳангома қилиб юришди. Урай деса бўлмайди, сўкай деса бўлмайди — Ибод тишини тишига босди...

Ҳаммасига ўша — қишлоқ дўхтири Назир айбдор. Ўзи мўмин-қобил, қизлардек мулоқим кўрингани билан хийла ярамас бола экан, аслини олганда.

Гап бундай.

Ибоднинг икки яшар кичик ўғилчаси кечаси билан иссиғи ошиб, алаҳсиб чиқди. Аёли ўзи билган, эшитган дори-дармонларни қулидан келганича килиб кўрди: беҳининг ичига думба солиб, қурга кўмди. Хил-ҳил пишгач болага егизмоқчи бўлди. Қаннки, оғзини очса. Чинқириб, баттар ҳолдан тойгани қолди. холос. Бечора она кўзлари ёшланганча хокандозда исериқ тутатиб, бошида айлантирди — булмади, аланган оташдек ловуллаб ётарди ҳамон. На эри, на аёли мижжа қоқишди.

Тонг саҳардаёқ Ибод Назирларнинг уйига борди. Уларнинг дарвозасини анча вақт тақиллатиб турди, бадан-баданидан ўтиб кетаётган совуқни ҳозир у ўйла-мас, ишқилиб, Назир уйда булсин-да, дерди. Хайрият, уйда экан. Аввал отаси, кейин ўзи чиқди. Отаси Ибоднинг юзига негадир симрайиб тикилиб турди-да, бир оғиз ҳам сўз демай изига қайтди. Ука, ўғилчамиз шундоқ-шундоқ бўлиб ётибди, уйқунгни бузганимга кечир, дори-дармонингни олиб, бир кўриб қўй, деди Ибод ҳар бир сўзини чайнаб-ямлаб.

Назир аввалига малолланиб, товсиллаб турди. Сўнг-ра унинг туси ўчган юзига, ич-ичига ботиб кетган кўзларига туйқусдан сергакланиброқ боқди-ю, ҳозир чиқаман, деди. Кўп куттирмади. Сандиқчасини кўтариб Ибодга тутқазди. Ўзи қўлларини пальтосининг чўнтагига солиб, бош ирғади: «Қани, кетдик!»

Бола ҳамон хириллаб нафас оларди. Назир унинг пешонасига бир оз кафтини қўйиб турди. Кўкрагига кулок тутди. Қулларини ушлаб кўрди.

Эру хотин дўхтирнинг хар бир ҳаракатини қилт этмай, серрайганча кузатишар, зўр бериб унинг юз-кўзларидан яхшиликка элтувчи маъно излашарди.

Орадаги бир-икки дақиқалик вақт икки-уч соагга чузилгандек туюлди уларга.

Ниҳоят, Назир бош кўтарди:

— Газни ёқинг, уколни қайнатайлик! — деди Ибодга қараб.

У нима деярини билмай бир зум каловланиб қолганди. Урнига аёли жавоб берди:

— Газ тамом бўлган, бир ойдан берч ялинамиз, газчи балон келтирмайди.

Назирнинг кўзларида негадир норозилик учқунланди:

— Йуқса примус бордир?!

— Бор! Бор! Ҳози-ир, — Ибод шўша-пиша хотинига ўғирилди. — Қара-а, примусни е сиб юбер!..

Аёл чиқиб кетаётганда Назир уни тўхтатиб, қўлига уколлар солинган тунука қутнча берди:

— Мана шуни примуснинг устига қўйинг. Бир пиёла сув ҳам солинг, яхшилаб қайнасин!..

...Укол қайнагунча чой қўйишнинг ҳам иложи бўлмади. Ибод хижолатдан ўзини у ён-бу ёнга ташлаб, Назирни дастурхонга қарашга, нон еб ўтиришга қистаб, «Бирваракай иккита примус олиб қўйиш керак экан, газнинг бўларидан бўлмаси кўп экан, ишонса одам қийналар экан...» — деб хаёлида сўзлаганича, негадир духтирнинг кўзларига қаролмай ўтирди.

Назир энди ўн саккиз-ўн тўққизларга кирган, билим юртини битириб ишлай бошлаганига ярим йил бўлган бўлса-да, ўзини бемор кўравериш-кўрагериш кўзи пишиб кетган қиёфага солди. Кўнглидаги бор гапни сурбетлик билан шартта-шартта айтишга ҳам одатланиб қолганди олти ой мобайнида у.

— Қўяверинг, бир пиёла чой ичмасак ичмабмиз-да, — деди ҳозир ҳам нописандлик билан, худди Ибодни қарздор қилиб қўяётгандек. — Ният қилинг! Эрта-индин ўтиришимиз бор, янги йил, ўғилчангиз тойчоқдек шаталоқ отиб кетса яримта олиб берасиз .

— Албатта, албатта! — Бажонидил рози бўлди Ибод. — Гап шу!

Ниҳоят, укол қайнади. Назир боланинг думбасига игна санчди. У чунонам чинқириб йиғладики, Ибоднинг

юрак-бағри эзиллиб, күзидан ёш отилиб кетишига оз колди. Хайрнят, Назир парвойн фалак уколни сандиқчасига жойлаётганида тинчиб ухлаб қолди.

Эру хотинининг «хай-хай»лашига қарамай, Назир нишим зарил, боришим керак, деб жўнаворди. Кетаётиб қўчага кузатиб чиққан Ибодга ғалати тарзда кўз кидди: «Эсдан чиқмасин-а, ака, ният қилдингиз. Янги йил кечаси Панжиларникига йиғиламиз, ушакқа олиб бораверинг».

— Йўқ, йўқ, ўлибдими эсдан чиқиб, ука... Қайси Панжини айтяпсиз?

— Чори аканинг ўғли-чи... Дадаси қўй боққани кетган. Бўш уйлари бор, бемалол ўтирамиз...

— Э-ҳа! Бўлди, бўлди!..

Назир кетди. Ибоднинг кенжавойини, эркатоийни иситмаси тушгача қолмай пасайди, эркалаган эди, кичирлаб кулди.

«Худога шукр, — енгил нафас олди Ибод, — яхшиямки дўхтирлар бор... Уларга қанча қилса ҳам кам».

Кейин бирдан ёдига ҳалиги ваъдаси — нияти тушди. Назирнинг гап оҳангида ҳазиломуз оҳанг бор эди-ю, бироқ Ибод чин дилдан ният қилди, шу зормандадан битта-яримта топиб қўймаса бўлмас.

Бозордан харид ҳам қилиб келаман деб, қопчиқни кўлтиғига қистирди. Район марказига йўл олди. Аввал Назир айтган нарсани топай, кейин рўзгорнинг ташвиши бўлар, деган уйда магазинма-магазин санқиди. Ўзи ичиб юрмагани учун билмаган экаи, лаънати анқонинг уруғи бўлиб кетган экан. У магазинга киради — йўқ, бунисига киради — йўқ, ўлганининг устига тепгандай, магазинчилар иршайиб сок олинг, дейишади: ана, узумникидан хоҳлайсизми, помидорникиданми, олманникиданми — тўлиб-тошиб ётибди. Ибод қўл силтаб чиқиб кетади. Андишаниям бир четга йиғиштириб, сўраб-суриштирган эди, бир одам фалон магазинда бор, деб йўл-йўриқ кўрсатди. У эринмай ўша магазинниям кидириб топди, ўхў, чўп суқилган чумоли инидай, бир-бирини сўккан ким, шанғиллаб тортишаётган ким, битта-яримта мелисалар ҳам бу издиҳомга киришга юраклари бетламай чекка-чеккада тик туришибди, яқинлашиб бўлмайди.

Кўнглига қил сиғмай, шу ҳам иш бўлдим, дея хафаланиб, ҳатто бозор қилишга ҳам ҳафсаласи келмай, суппайганча қуруқ қайтиб келаётувди, кимдандир шофёр Мирзавойникида бор, устига беш сўм қўйиб сотади фақат, деган гапни эшитди. Ичида сўкди: аввал шу-

нақа бемаъни, топилмас матоҳни ният қилган ўзини, кейин Назирни... Сал ўтмай сўкканидан қўрқиб кетди, жўнгли хижилланди, майли, ўн сўм қўшиб сотмайдими, ният қилдикми, оламинз, деди. Ўтакетган иримчилигидан ҳеч малолланмаслиги лозимлигини дилига тугди.

Мирзавойга ўн беш сўм тутқазиб, унинг худди уз ишининг пайҳовасини олволган дўкончилардай шишани қоғозга ўрашини кузатиб тураркан, ичида зил кетиб, қайта-қайта бир гапни такрорларди:

— Мирзавой, биз буни оғзинизга ҳам олмаймизу зарил эди-да, зарил эди... Бир кишига ният қилиб эдик...

Мирзага барибир — бировга оладими, ўзигами. Қулоғига гап кирмай кепчик юзига зўрма-зўраки табассум ёйди, кирланганидан сарғайиб кетган тишини иржайтириб:

— Муни ҳозир ичиб қолиш керак, Ибод ака-а, — деди. — Бу кетишда эрта-индин вообще кучингиз етмай қолади. Кучингиз етгандаям топилмайди. Ҳали кўрасиз одамларнинг қай аҳволга тушиб қолишларини. Мен сизга инсоф қилиб беряпман, ҳамқишлоғим, ўзимизнинг одам деяпман. Ҳозир магазиннинг ўзидан ҳам йигирма сўмдан олишяпти... Маза-маза ушаларга бўлди-ку! Яширинча сотишади, хоҳласанг ол, хоҳламасанг — йўқол!

Ибод қанчалик содда бўлмасин, Мирзавойга гап уқтириш эшакнинг қулоғига танбур чертиш билан баробар эканлигини ҳис этди. Шишани нохушлик билан қўйнига солиб чиқиб кетаркан. Мирзавой ақалли дарвозагача кузатиб чиқмагани, ўзининг эса жуда паст кетгани унга алам қилди.

«Ҳе-е, ҳамқишлоқ бўлган сени... Юзингда кўзинг бор демай уз нархига эллик фонз қўшиб сотяпти-ю, инсофдан лоф-қоф уради. Бу яшик-яшик шишаларни қаердан олди экан? Ҳатто райондаги магазинларнинг бирортасида топилмаган нарса буникида қалашиб ётса... Э, тавба! Ҳа, майли, кетса кетар, кенжатоимиз дард курмай юрса бўлди», деб ўйлади

У қоғозга ўроғлиқ шишани Мирзавойникидан қандай келтирган бўлса шундайлигича, тоқчадаги чархин товоқнинг ортига яшириб қўйди

...Икки кундан сўнг, эртага Янги йил деганда шишани ун уч яшар катта ўғлидан бериб юбормоқчи бўлди-ю, Назир ҳар хил хаёлларга бориб юрмасин, зор қолганмиди деб айтмасин, деган ўйда гуппи чопонини кийиб узи йулга тушди. Лайлакқор тепаликларни оппоқ буркаган, дарахт шохларини эгиб ташлаганди. Кўчада зор

кўринмас, тепаликлар бундай пайтларда ўла қолсаям уйдан чиқмасди. Қалин қорни гарч-ғурч босиб кетаркан, тоза ҳаводан, оқ лайлакнинг пирпирак бўлиб айлана-айлана оҳиста қўнаётганидан кўнгли мусаффоланди. Ширин бир нарса уни энтиктирарди. Нималигини ўзи билмайди.

«Бу сафар қор ёғса албатта ташқарида айланиб юрман», деб уйлади.

Панжиларнинг уйига йнғилган йнгитчаларнинг бари тенгқур экан: бари дўхтир, бари салтисувой, бари бўйнига бўйинбоғ боғлаб пўрим кийиниб олган.

Ибод минг хижолат билан Назирга, насибанг эди, деб юрагини тошдай эзиб ётган нарсани топширгач, қушдай енгиллашди-қўйди. Бу енгиллик ушнинг ирмчилигини янада кучайтирди: «Айтмадимми, ният-да, ният!» — деб қўйди ичида.

У ортига қайтмоқчи, уйда, бола-чақалари билан ойнаи жаҳонга роҳатланиб тикилмоқчи эди, йнгитчалар қўйишмади. Кирасиз-чи, кирасиз, биз билан пича ўтирасиз-чи, утирасиз, деб оёқ тираб туриб олишди.

Ибод дўхтирларнинг сазаси ўлмасин, деб остонада калишини қолдириб, ичкарига маҳсичан кирди. Уни тўкии-сочин дастурхоннинг энг тўрига ўтқазиб қўйишди.

«Беҳудага соч қўйиб, бўйинбоғ боғлаб юришмайди, — деб уйлади бирдан обрусиди кўтарилиб кетгандек туюлган Ибод. — Одамнинг қадрини билишади. Бўлмаса мен ким улар ким? Улар катта-катта дўхтирлар — о-ҳо! Шу ўтиришимни қўшим Абдурайим лакот кўрса борми, оғзи ланг очилиб қолар-ов!»

— Қани, Ибод ака, олинг! Элликта! — Назир кичикроқ пиёлани тўлғазиб ароқ қўйиб узатди.

У сесканиб ўзини орқага ташлади:

— Э, йўқ, бизга бўлмайди!

Шу заҳотиёқ теварак-атрофидан турли хил овозлар қуршаб кела бошлади:

— Жа-а бўлади-да!

— Янги йилда ҳамма нарса мумкин.

— Бир қултум оби замзам нима деган гап?

— Сиз ҳам дунёнинг кайфу сафосини суринг-да, мунда-ай...

Шундагина Ибод уларнинг кайфи анча ошганини, бир гапириб ўн кулаётганини сезд. Қўнгли бушлик қилиб ичкари кирганига пушаймон еди, ноиллож, энди туриб кетишнинг имкони йўқ. Беихтиёр қўлларни билан юзини тўсиб олди.

— Олинг, олинг!— қисталанг қиларди Назир қатъий овозда. — Биз учун ичмасангиз, ўғилчангизнинг тузалиб кетганига, отдай бўлиб юришига олинг!

Иримчи Ибод энди нонлож эди. Энгашиб пиёлани олди.

— У, яшанг!

— Бор экансиз-ку!

— Ерга қуйиш бўлмасин!

Атроф-теваракдагилар қистай бошлади. Ибод кўзларини чирт юмганча пиёлани лабига олиб борди. ярмигача зўрға ичди, буғзи куйиб, кўзларидан тирқираб ёш чиқаёзди.

Теварак-атрофдаги овозлар ҳамон жавраб-саннайверди:

— Қолмасин!

— Биринчисини ок қилинг!

— Қолса штрафной!

Э, бор-ей, деб, пиёланинг туб-тубигача сипқарди. Биров қошиқда қатиқ узатди, олдим, олмадим — эслолмайди.

Кўз ўнгида ғалати-ғалати халқачалар жимирлади. Ўзини бутунлай бошқача, куч-қудратга тўлиб-тошгандек ҳис этди. Йигитчаларнинг ҳангомаларига қандай қўшилиб кетганини, гап асосида бирин-кетин пиёлаларни бўшатаверганиниям сезмади. Улфатлар унга ғира-шира, туман орасидагидек кўринди, бирдан туман чекиниб, хаёли узоқ-узоқларга кўчди. Назирнинг, бу сув қўшилган спирт, мунақасини етти иқлимниям қидириб тополмайсиз, дўхтирлар орасида утиргангизга шуқр қилаверинг, деган гаплариям қулоғига кирмади...

Хотирасида тиклаганини айтишга негадир зур иштиёқ сезд. Тили эшилгандан-эшилиб бораверди, ўзининг бир вақтлар ўнинчини битириб ўкишга борганини айтгиси келиб қолди. Укитувчи булмоқчи бўлганини гапирди. Имтиҳондан ўтолмай, уялганидан қишлоққа кечаси кириб келганини эслаб кўз и намланди...

— Э, яшанг!

— Қойи-ил!

— Зур муаллим булардингиз, аммо-лекин...

Йигитчалар хандон отишар, пишанг берншар, айниқса, унинг кўзлари ёшлангидан ўзларини тутолмай, юмалаб қолншарди.

Ибоднинг хаёлига бирдан ўша вақтларда учратган бир қиз келди. Улар кутубхона залида танишишиб, икки кунми-уч кунми бирга дарс тайёрлаган эдилар, хо-

лос. Бор гап шу. Учқур хаёлга нега айланиб ушани топди. узням ҳайрон.

— Қизи-иқ, жуда-а қизи-иқ, — ғўлдираб қолди ҳатто унинг номиниям унутмаганига ажабланиб. — Ушанда мен Сокина деган қиз билан танишувдим...

Йигитлар атай серрайиб қолишди. Сунг бирдан олов олгандай, хитоб қила бошлашди:

— У-ҳў!..

— Зўр-ку!

— Кейин-чи, кейин...

— Сокина-а... Уша туришида турганмикан ёки ўзгариб кетганмикан, — ғўлдиради айтаётган гапнинг фарқсарқига бормай Ибод.

— Албатта ўзгариб кетган-да!

— Йўғ-э, ўша туришида тургандир?..

— Қиз боляям ўзгарадими?..

— Ана гирой!..

— Қанча вақт юрди.ларингиз?..

— Нималар деяписизла-ар, — Ибоднинг бирдан жаҳли чиқди. — Мен унақа йўлларга юрмайман. Биргаликда дарс тайёрловдик, холос. Қизи-иқ, жуда-а қизи-иқ, юзи, кўзлари ҳали-ҳали эсимда турибди.

— Жа-а пухта экансиз, — ўртоқларига кўз қисиб қўйиб завқ-шавққа тулиб-тошарди Назир. — Айтмайсиз ҳам-а?

— Сокина-а ҳози-ир мени курса танирмикан, — Ибод Назирнинг гапини илғаёлмай, бошини солинтирган қўйи ўз-ўзига базўр сўзларди. — Қанийди, таниса-а... Сийним бўл, дердим. Мени биттаям сийним йўқ, сен менга сингил бў-ўл, дерди-им... Ҳози-ир ме-ени шу аҳволда-а курса-а танирмикан...

Унинг томоғи қуруқшаб, гапиролмай қолди, юмилиб кетаётган кўзларидан ўз-ўзидан шаррос-шаррос ёш қўйилаверди, қўйилаверди, қўйилаверди. У кўз ёшларини артиб олишни хаёлигаям келтирмас, юзидан оқиб тушаётган қайноқ томчиларнинг шўр таъмини қайта-қайта бетиним тотгиси, ҳуд-беҳуд булиб турган юрагини унги кўмиб юборгиси келарди. Шу ангиз Ибод ёнига қийшайиб тушди-ю, ухлаб қолди. Ўлфатлар кула-кула уни бир бурчакка ётқизиб қўйишди...

Кўз очганда боши зил-замбил эди. Бир зум қаерда ётганлигини англолмай, то нигоҳи куниккунча қоронғиликка тикилиб ётди. Зулмат секин-аста чекина бошлади, ўтирган жойларида, дастурхониям йиғмай ухлаб қолган йигитларни кўрди-ю, сапчиб ўрнидан турди...

Туртиниб кетмаслик учун дастурхоннинг бир четини қайриб юрганча остонага етди, калишини топиб кийди, ташқарига чиқди...

Қор тинган, ҳаво совуқ эди Осмон қозонида йирик-йирик юлдузлар порларди. Уларга бир лаҳза термилиб турган Ибоднинг дили баттар хуфгон бўлди. Ҳеч қаерга қарамай, уйига йўл олди. У туликиб-ториқиб, ўз аҳмоқлигини, одам эмаслигини, ҳайвонлигини, ҳайвондан ҳам баттарлигини ўзига қайта-қайта айтиб, ер ёрилишини, ерга кириб гумисиё бўлиб кетишини истарди.

«Ай, мен кимга дардимни айтаман-а! Ай, мен нималар дедим-а! Ҳамон-ҳамон сени эслар эканман-а, Сокина! Нега мен хира тушда югандай юраман десам боиси буёқда экан-а, Сокина! Ух, бошим! Аҳмоқ бўлдим! Аҳмоқ, нодон бўлдим, шармисор бўлдим, Сокина...»

У гуноҳкор мушукдек ўз ҳовлисига кирди. Аёли кута-кута, эшиклариниям занжирламай ухлаб қолган экан. Хонтахта устида жинчироқ липиллаб турибди.

Ибод қўрқа-писа тўшак четига омонатгина ўтириб ечина бошлади. Ўз ўрнига чўзилиб ҳам уйқуси келмади. Ҳозир ярим тун, тезроқ тонг отсайди.

У дўхтирнинг тамагир нигоҳидан ўзининг бемаъни ниятигача, сотувчиларнинг иршайишидан Мирзавойнинг олчоқ табассумигача, Назиру Панжиларнинг тутун босган даврасигача — икки-уч кун орасида булиб ўтган воқеаларнинг ҳамма-ҳаммасини дилхиралик билан эслади...

Барчаси шундай бемаъни, шундай разил, шундай одамни адо қиладиган эдики, у тезроқ тонг отиб, барни унутишни, пичан қирқишу мол-ҳолларга андармон бўлиб кетишни, болаларнинг уйни тўлдириб шовқин-суронни бошлаб юборишларини нитик кутарди...

Тун қуйнида янги кун тўлишиб бормоқдайди. Эртага кун бошқача бўлади. Ибод ҳамма юмушларни бадас-тур этгач, кўнгли тинчиб ёнбошлайди, ҳозир пишиллаб ухлаётган ўғилчасини ўйнатади, уни гапга солади, устига миндириб, «тойчоғи» бўлади.

1986 й.

ШУКУР БУРҲОН

Б а д и а

«Мен одамларнинг қандай бўлиши лозимлигини кўрсатаман».

Софокл

Мен буни қишлоғимиздаги соч-соқоли оппоқ, кўзлари доноликнинг чироғидек порлаб турувчи нуроний бир чолдан эшитгандим: илгари пайтларда одамлар мушкулни кушод этишу ғам-андуҳларига таскин-тасалли истаб қишлоқ четидаги юксак ва пойидор чинорга чор тарафдан оқиб келишар экан.

Чинорнинг улуғворлигидан, або-анжадларининг ҳам рухсорларини кўриб келаётганидан уларнинг диллари лиммо-лим ҳаётга иштиёқ туйғуси билан тўлар экан. Рухлари енгиллашар экан. Дарвоқе, муқаддас туйғулар ҳамиша руҳ дарахти илдизларига оби ҳаёт қуйиб келган, қуйиб келаверади...

Кейин мен буни ажойиб ёзувчи Константинэ Гамсахурдианинг «Ойнинг ўғирланиши» романида ўқидим. Чинор қадимий Римда тирик санъат асари сифатида қадрланар экан. Яшаётган, нафас олаётган санъат асари. Жамки эзгу ниятли кишилар чинор сари талпинишган.

«Соддалик шунчаки, одамлар дарахтга сиғинишган», — дейди ёзувчи. Дарахтга сиғиниш соддаликми ёхуд чўнгликми?

Агар у соддалик бўлса, улуғлик белгисидир!

Эътиқоди абадий чўнгликдир!

Санъат дарахти ҳамиша чинор янглиғдир, ўлмасдир, муқаддасдир...

Мен буни Шукур Бурҳон сабоқларида янада теранроқ ҳис этдим...

Халқ тарихи каердан бошланади?

Халқ тарихи сочлари кўмушдай, кўллари кекса тўт танасидай кампирларнинг доно нигоҳларидан бошланади. Халқ тарихи кўринишлари соддаю, афсонаю асотирларга, қўшиқлару термаларга юраклари лиммо-лим чолларнинг доншмандликларидан бошланади.

Бу тарихга дохил булмақ учун ўша халқ орасида яшалоқ ва учинг ўзидан келиб чиқмоқ

Шукур оғанинг кўз остлари салқинган, ҳорғин куринар, шундайям нималарнидир бетишим ўйлаётгани, ичкнидан қандайдир хуруж тулкинланиб бетокат қилаётгани нигоҳида акс этарди.

У яқиндагинада беморлик тушагидан турганди. Қасаллиқнинг асоратлари эса ҳали-вери арийдиган кўринмасди.

— Ҳа-а, қариб қолдим! — деди чуқур хўрсиниб.

Тин олди. Сўнгра бир оз титроқ товушда давом этди:

— Дилим нотинч. Уйдагиларнинг ҳай-ҳайлашларига қарамай сал қувватга кирдимۇ «Ҳамза»га бордим. Театрдагилар суюнишди. Бир қанча роллари тавсия қилишди. Уйнанг шуларни, дейишди.

Э, илгариги шаштим йўқ-да! Ёлғиз «Шоҳ Эдип»ни ўйнасам дейман. Бошқа армоним йўқ.

Шукур оға мулойим қўй кўзларини бир нуқтага тикканича ўзига-ўзи гапираётгандек такрорлади:

— «Шоҳ Эдип» бошқача-да!..

Яна бир оз ўтгач:

— Одамнинг яшагиси келади унинг руҳига қанчалик чуқур кириб борган сайин, — дея фикрини тўлдиради.

Шошилмасдан, дона-дона қилиб гапирaveraди. Ҳаммага таниш, қадрдон товуш...

Содда, тўпори...

«Шоҳ Эдип»нинг руҳи кншини яшашга, курашга ундайди!

Софокл трагедиясининг мағзини очиб берувчи бу сўзларни ҳам Шукур оға хаёлига туйқусдан келиб қолгандек оддийгина тарзда айтиб юборaveraди.

Софоклнинг баъзи бир кўр-курона тақлидчилари узасарларида табиат гултожи бўлмиш инсонни ожиз, нотавон, қисмат судраган йўлдан бир қадам ҳам четга чиқа олмайдиганлар тимсолида гавдалантиргандилар. Улар Шоҳ Эдипнинг «пешонасига ёзилган» йўллардан

юрмасликка ҳаракат қилиб курашганлари, шу бонс чекан бепоён изтиробларини ҳам шунга йўйишарди.

Қизиқ-да, Эдип қанчалик ўзидан-ўзи қочиб юрмасин, барибир олдиндан башорат қилинган нарса рўй беради...

Ҳолбуки...

Одамнинг шунчалик яшагани келадими...

Шукур оғанинг сўзлари бежиз эмас. Театр залидан ҳаяжон билан термилган минг-минглаб нигоҳлар, намланган кўзлар, гурс-гурс урган юраклар...

Шоҳ Эдип — Шукур Бурҳонни узоқ-узоқ олқишлари қарсақларга кўмиб юборишлар ҳам...

Шукур оға ҳориб-чарчаб, бироқ вужудида аллақандай енгиллик ҳис этганча томошабинлар қаршисига чиқар экан, уларнинг ёниқ нигоҳларидан трагедия қалбларини забт этганини, энг муҳими, асар руҳини тушунганликларини англади.

Ҳамма гап шунда-да... Хоҳ саҳна асари, хоҳ бадний асар бўлсин, тирик одамлар ҳаракат қилишсин-да! Йиғлаганда қўшилишиб йиғла, кулганда қўшилишиб кул—совуқ, йилтироқ «доно» гапларга на ҳожат.

Бадний асарнинг сўнгига нуқта қўйилиши ўша асарнинг фожиасидан дарак бермайдими? Аслида туғёнга келган ҳис-ҳаяжонлар, туйғулар очиқ саҳифаларда, таъбир жонз бўлса, китобхон қалбида ҳам давом этсин-да...

Шоҳ Эдип тақдир у азал аталмиш «даҳшатли хаёл»га (В. Г. Белинский) бўйин эгмагани, унинг қаршисида тиз чўкмагани барча-барча хатти-ҳаракатларида, ҳаяжонли ҳолатларда намоён бўлиб туради. В. Г. Белинскийнинг: «Тақдир уни бахту саодатдан, жондан маҳрум эта олар, аммо руҳини хўрлай олмас, ер билан яқсон қилиб ташлаш уддасидан чиқар, аммо енголмас эди». — деган сўзлари «Шоҳ Эдип» трагедиясининг ғоявий йўналишини аниқ белгилаб беради. Инсоннинг инсонлиги бир-бирларининг гуноҳлари учун жавобгарлик ҳиссини англашда ҳамдир. Табиат қонуқларию инсоний қондаларга ғайри ҳаракатлар учун одамзод бир кунмас-бир кун албатта жавоб беради. Бировга етказилган ноҳақ ранж, озор ҳам шундай. «Шоҳ Эдип»ни томоша қилиб бўлганимиздан кейин қалбимизга тўлиб-тошиб оқиб кирадиган ёруғликнинг сабаби ҳам шунда-да! Инсоннинг енгилмаслиги, уз қалбининг мусаффолигини сақлаб қолиш учун мардонавор кураши актёрга катта маънавий куч-қувват, ирода бағишлайди.

Шукур оға ўрнидан туриб кетади.

Кўзлари ёлқинланади.

— «Шоҳ Эдип»ни ўйнасам дейман! — такрорлайди у.

Чигал сўқмоқли, паст-баланд йўллари бисёр ҳаётга ўлмас муҳаббатни англатаётгандек туюлади бу сўзлар.

Шоҳ Эдип — Шукур Бурҳон.

У ҳамиша — ҳаётдаям, сахнадаям ҳаммамиздан кўра улуғворроқ, юқорироқ тургандек туюлади. У майдачуйда икир-чикирларни писанд илмайди.

Киборона ҳаётга ўрганган Зир ойимқиз лабларини таманноли бориб шундай деган экан:

— Фу, Шукур Бурҳоннинг уйига бориб қойил бўлмаганман. Хоналарида кимматбаҳо нарсалар йўқ. Пиёлаю чойнаклари ҳам оддийгина. Мен уни жудаям обрўли одам деб юрардим.

Бу ойимқиз, маълум бўлишича, катта бир вазирнинг келини экан.

Ҳа, уларнинг ҳаммаси наздида обрў бир хил мезон билан ўлчанади — пул, машина, зару зеварлар...

Бундайларнинг ҳаётиям бир зайлда — парқу тўшаклар оғушида, егани олдида, емагани кетида — ўтавереди...

Дарвоқе, шу ҳаётми?

«Емоқ, ичмоқ ва охири-оқибат ўлиб кетмоқ ҳашаротларнинг ҳам қўлидан кела олади-ку?»

Шукур Бурҳон ҳаёт деганда, умр деганда нималар ҳақида ўйлаши шоир айтганидай, «Бировнинг ҳақини гизлаб, беш-ўнни юлишни пойлаб турганлар»га эмас, халққа аён.

Халқ ким?

«Халқ улким, ўзининг пешонасида
Юлдузлар борини сезса, қувонса!
Халқ улким, ғурури бўлса ўзида,
Асилга ишонса, сохтадан тонса!»

Шукур Бурҳон каби инсонларнинг, унингдек санъаткорларнинг руҳи қўллаб тургандагина халқ тарихи барқарордир, ўлмасдир. Абадият тоғи қайдадир йироқ масканда эмас, инсонлар қалбида занжирсимон чуққилар каби бир-бирига тутшиб кетгандир.

*Халқ тарихи қачон барҳам топади?
Сочлари курукиаган кампирларнинг сўйник
нигоҳларида, сару калавасини йўқотиб қуйиб
оқни оққа, қорани қорага ажратолмай қолган*

пайтлариди халқ тарихи барҳам топади. Ҳилеи раб қолган кекса вужудларнинг хувиллаган кўк-раклариди дийдибадал шамол изғиб, ҳеч вақо тополмай увлаганида барҳам топади.

Кексармоқ ва халқ тарихига дохил бўлмоқ қийиндан-қийиндир!

Зеро, кексарши вужуднигина адо қилишининг ўзи эмас, биродарлар!..

II

«Бир неча чапани безорилар бир дарвишни бўралаб сукдилар, қаттиқ ҳақорат қилдилар. Дарвиш шикоят қилиб ўз пири олдига бориб, бошига тушган савдоларни гапириб берди. Пири деди: «Эй қўзим, дарвиш хирқаси қаноат ва чидам либосидир. Буни кийган одам ҳар бир зулмага сабр-тоқат этмоғи керак, акс ҳолда, дарвиш либосини ечиб ташлашга тўғри келади».

Шайх Саъдий. Ҳикоят

Баъзан Шукур оғага савол берасанми-бермайсанми, ўзингча нималарнидир демоқчи бўлиб чоғланасанми — парво қилмайди, фикру ўйида кезинаётган нарсаларни сўзлайверади. Ўзига-ўзи гапираётгандек. Баъзан киши хаёл суриб тополмаган «калаванинг учи»ни сўзлаётганда туйқусдан топганини, беихтиёр айтиб юборганини пайқамай қолади. Ана шундай ҳолатларда Шукур оғанинг кўзлари чақнайди. Ёш болалардек қувониб, ўша узига маъқул гапни яна бир бор таъкидлайди:

— Ана шунда-ай! — деб қўяди пиروвардида.

Актёрликка меҳр қўйгани, ёшлик йиллари ҳақида сўрайман, деб имкон тополмай юрардим. Кутилмаганда унинг ўзи гап очиб қолди...

— ...Отам Бурҳонхожи деҳқон одам бўлган. Деҳқончилик зўр касб-да! Елкасида кетмон, қўли қадоқ бўлиб кетган, отамнинг ўйлаган ўйиям — ер, топган-таянганиям — ер!

«Ўғлим, деҳқончилик қил, касбу корнинг покизаси, ҳалоли шу», дерди раҳматли. Ер борки, эл бор, эл борки сен бор, деб юрагимда ўз касбига ихлос, меҳр уйғотишга ҳаракат қиларди!..

Э, мен ҳам аслида бир деҳқон одамман. Юрагим деҳқонча, ўйнайдиган ролим деҳқонча. Амаким Муродхўжа анча маърифатли, илмли киши эди. Мирзо Бедилни форсийдан ўғирганди. Тошбосмада китоб қилиб чиқартирганди. Оркестрда ҳам чаларди. Ўшанда мен ерга урса кўкка сапчидиган ёш боламан. Кўчада оркестр овози

эшитилдими, юрагим ҳаққириб, ўзимни қўярга жой тополмайман, ташқарига югураман.

Сочларим жингала-жингала булиб ётарди.

«Қўлига китобу саз ушлаган одамдан ёмонлик кутма!» — дерди амаким. У пайтларда одамларнинг ташқи кўриниши билан ички кўриниши бир-бирига мос келарди-да!

Ҳозир-чи?!

Э, қўлларига китобу саз ушлаб шунақа қилвирликларни қилишадик, бу оддий одамларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмайди...

Шундай қилиб де, яланг бош, яланг оёқ ҳолда уларнинг ортидан эргашаман. Атрофимда мендан бошқа қора-қура болалар, хатто катта ёшдаги одамлар ҳам кўп.

Муродхўжа амакимдан улуғворрок, ундан кўра бахтлироқ одам йўқ эди мен учун.

Гап битта: «Артист бўламан!» — қатъий аҳд қилдим.

Отамнинг кошлари орасида тугун пайдо бўлди:

— Бошқа иш қуриб кетгандек, келиб-келиб артист буласанми? — дедилар.

Мен жим.

Ияклари қалтирайди:

— Бу фикрни миянгдан чиқариб ташла, мени номусдан ерга киритма!

Уришдилар, сўкдилар — бари беҳуда кетди. Қарорим қатъий эди. Отамни номусга қўярмиканман ёки бир деҳқондан артист бўлиб кетармиканман, деб иккиланмасдим.

Отам гаплашмай қўйдилар. «Уйдан чиқиб кетсин агар артист бўладиган бўлса», дебдилар...

Мен ҳам бориб турган кайсар... Отамдан юққан-да! Аҳду қароримдан қайтмадим. Отамнинг кўзига кўринмаслик учун вақтинча устозим Маннон Уйғурниқида яшадим. «Ишлайвер! — деди Маннон оға. — Қолгани бўлаверади!»

Қаттиқ ишладим. Қўлоғим остида отамнинг «номусдан улдирасан» деган сўзлари жаранглаб тургандай эди. Баъзи актёрлар пауза пайтида қўл қовуштириб туришади. Гўёки, уларнинг вазифаси гапирншдан иборатдек. Актёр дегани ҳали бир оғиз сўз ҳам айтмай турибоқ томошабинни ўзига жалб этиши керак!

Мен ҳар кун сахар ўрнимдан туриб кетаман. Уйқу қаёқда?! Ўзимни ҳар хил кайфиятга солиб юраман. Шундай вазият юзага келдики, саҳнага чиқмасам асти бўлмайдиган.

Саҳнага чиқдим!

Ҳеч-ҳеч унутмайман ўша кунни. Қачонки, саҳнага чиқар эканман, ўша кун ёдимда! Қачонки, халқимнинг бир оғиз илиқ сўзини эшитар эканман, ўша кун ёдимда!

Спектакль тугагач, қарсак чалинаверди, чалинаверди. Олқишлару гуллар.

Кузларимдан ёш ситилди. О, менинг она халқим! Санъатга қанчалик ташна-я! Назаримда ўша вақтларда одамлар ҳақиқий санъатни юрак-юракдан ҳис эта олармидилар?! Ёхуд чанқови босилгандан кейин шундай булиб қолармикан, энди кўпчилик масхарабозликлар ишқибози булиб қолдилар. Саҳна асарларидаям, китоблардаям, кўшқлардаям халқ орзу-ўйидаги, дилидаги гаплардан йироқ мавзулар қалашиб кетди. Кунни кечанига олдимга келган бир ёзувчидан нима иш қилаётганини сўрадим. Икки йилдан буён роман ёзаётган экан. Романида наср билан назм қоришиқ ҳолда кетаркан. Аллақандай улугвор ғоялару қарашларни мужассамлаштирганмиш! Ҳу-ув икки қадам нарида пешонасини танғиб, кунни тунга, тунни кунга улаб, ўзи емай, бировга едириб, ўзи киймай, бировга кийдириб ишлаётган пахтакорнинг кўнглидан қандай гаплар кечяпти? Нималарни ўйляяпти у?! Хабарни йўқ ёзувчимизнинг.

У романининг қаҳрамони турли-туман зарбаларга дуч келишини гапира бошлаганида бўғилиб кетавердим, чидолмай сўзини бўлдим:

— Хў-ўш, ёзувчи ака-а, ўзингиз ҳаётда қандай қийинчилик кўрдингиз? Мен сизни биламан: ўн йил олдин кимларнидир мақтаб юрардингиз, беш йил олдин худди ўша сузларингиз билан бошқаларни силаб-сийпай бошладингиз. Элу юрт олдида бурдингиз кетди. Зарбалар дейсиз-а яна уялмай-нетмай!

Лом-мим деёлмади-ку?! Ҳаммасини кабинетда ўтирволиб бичиб-тўқийверган. Ҳалиги ғоялару қарашларни ўзига жо этган ҳароратсиз романдан Хужа Насриддин ҳақидаги бирорта латифа кўпроқ завқ, озуқа беради одамларга. Латифада уларнинг кўнглидаги гап топиб айтилади. Унда киноя бор, халқ донолиги яширинган...

Шундай қилиб десанг, Муродхўжа амаким томошага отамни ҳам эргаштириб келган экан. Унинг ҳам кўзларидан шашқатор ёш оқибди. Спектаклдан таъсирланган, мени кўрган...

— Оддий бир деҳқон боласига шунча иззату ҳурмат, олқишлар! Халқ учун, юрт учун нимадир қилибди-да!

Одамларнинг кўнглидан жой топибди-да!.. — Отам шундай деб, мени кечирибди.

Устозим Маннон Уйғур:

Бўлмасанг саҳнанинг Мажнун шайдоси,
Бўлмагай актёрнинг меҳригиёси, —

дегувчи эди.

Ушанда билдимки, халқнинг, оддий одамларнинг кўнглини санъатдан битта-иккита саёқ отарчи ҳам қолдириб юбориши мумкин экан. Мени отам ҳам: «Бўлса, ўшалар қатори артист бўлади-да!» — деб ўйлаган эканлар. Уша пайтларда «артист» дейилса одамларнинг лабларида истеҳзоли табассум пайдо буларди. Отарчилар, саёқ артистлар, истеъдодсиз, талантсиз кимсалар халқнинг маънавий ўсиб-улғайишига, гўзалликдан завқланиш туйғусини тарбиялашига салбий таъсир кўрсатади.

Халқ кўрсаки, саҳнада қип-қизил ёлғондан тўқилган спектакль намоён қилинмоқда. Халқ эшитсаки, тутуриқсиз, маънисиз кўшиқларни телевизор, радиода баралла айтишяпти. Халқ ўқисаки, ўқиган китобида бирорта рост, ҳақ сўз йўқ! Ҳафсаласи пир бўлади кўядида одамларнинг!..

Шукур оға ўйчан қиёфада:

— Одам покиза туғилади. Покизалигича қолиши керак. Айниқса, санъаткорлар Улар биринчи навбатда инсон бўлишлари лозим! — деди-ю, отарчилар ҳақида бошқа сўз айтмади.

Туғрироғи, суз дейишни ўзига эп кўрмади.

— Санъатни тақлид ўлдиради! — панжаларини ёзиб, бармоқлари орасига синчиклаб тикилди. — Юзлаб тақлидчилар аравасини судраб умргузаронликларини ўтказиб юраверишади-ю, ҳақиқий санъаткорлар бир четда қолиб кетишади баъзан. Бу — санъатни тушунмасликдан. — Шукур ота панжаларини тугади.

Кўз ўнгимга беихтиёр кафтларини тиззалари кўзига тираб ўтирган... Юсуф Ялангтўш келади...

Агар ўлсам, мени асло қаро тупроқдан ахтарманг.
Яшарман аҳли ориф кўнглини мангу макон айлаб...

Жалолоддин Румий

...Ҳаётингизда бахтли дамлар, дейсанми?! О, кўп бўлган! Ижро этишим лозим бўлган бирор ролни ўйлаб юрганымда, саҳнага чиққанымда, ёш актёрларнинг муваффақиятларидан қувонганимда...

...Юсуф Ялангтўшни саҳнага олиб чиққан пайтларим эди. Томошадан сўнг саҳна ортида одам тўлиб кетди. Улар орасида Чингиз Айтматов ҳам бор эди.

— Шукур оға, Ялангтўш образи устида қанча вақт ишладингиз? — деб сўради у иккимиз танҳо қолгач.

Айтдим. Кўнглим тўлмаяпти, яна ишлайман, дедим.

— Шу ҳолича ҳам Ялангтўш ҳақиқий ўзбек! — деди у.

Мен учун бундан ортиқроқ баҳо йўқ эди. Лекин, ҳақиқатан ҳам Юсуф Ялангтўш янада соддароқ, халқчилроқ бўлиши лозимлигини ўйлаб юрардим. Орзу қилардим. Унинг ҳар бир ҳаракатини, гап-сўзини доимо ўзимча таҳлил этардим. Кичик бир тафсилот. Юсуф Ялангтўш бир жойда: «Хоҳласам у ерга бораман, хоҳласам бу ерга бораман», — дейди. Шу гапни айтаётганимда қандайдир хижолат чекардим, ўзимни сиқилиб кетаётгандек ҳис этаверардим. Ўйлаб юриб-юриб, бир гал «Хоҳласам аққа, хоҳласам баққа бораман», деб айтиб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Қувончдан теримга сиғмаганман ушанда.

Юсуф Ялангтўш образини талқин этган мен — Шукур Бурҳон шаънига куп мақтовлар айтилди. Газеталарда ёзилди. Журналларда чиқди. Бироқ, ижромга энг яхши баҳони болалар беришган. Ҳа-а, болалар беришган.

Республикамиз вилоятлари бўйлаб сафарда эдик. Чекка қишлоқларнинг бирида санъаткорлар билан кетаётган эдим. Ортимиздан эргашган қора-қура, паст-баланд, оёқлари чангдан ёрилган, юзларини темиратки қоплаган болалар бир-бирларини туртишар, менга имо қилишарди:

- Қара, Юсуф Ялангтўш!
- Йўғ-э?!
- Қуйсанг-чи ёлғонингни!
- Юсуф Ялангтўш ўлган-ку?!

— Улмай қолган кўринади, — деди ҳалиги менинг Юсуф Ялангтўш эканлигимни пайқаган бола ҳам ҳайрон, ҳам хафа бўлиб — Яхшироқ карасаларинг-чи?!

— Тўғри, тўғри, Юсуф Ялангтўш экан! — болалар дарров уни қувватлашди.

— Юсуф Ялангтўш! Ялангтўш! — дея чувиллашди.

Болакайларнинг овозини эшитиб каттаю кичик югуриб чиқишган, улар ҳам бир-бирларига:

— Юсуф Ялангтўш! Юсуф Ялангтўш! — деб пичирлашган, шивирлашган эдилар.

Мен атрофимни қўршаган халқимга жилмайиб қарардим. Кўзларимдан уз-узидан ёш қуйиларди.

— Мен — Шукур Бурҳонман. Халқимнинг фарзандиман. Отам ҳам, онам ҳам, ғамдошу сирдошим ҳам жонажон ўзбек халқим! Бунни ўшанда янада теранроқ хис этдим. Халқим мени — Шукур Бурҳонни яхши кўришаркан.

Ўшанда учрашув бўлди. Мени таништираётди:

— Бу киши Юсуф Ялангтўш ролини ўйнаган актёр Шукур Бурҳон булади! — дейишди.

— Барибир Юсуф Ялангтўшга жуза ўхшар экан, — деди бир чол. Роса кулдик.

Рост гап, кўпчилик санъаткорлардан хафа булиб кетдим. Халқнинг орзу-умидино юрагидаги гапни топиб айтиш урнига хонага қамалиб олиб асар туқиётганларидан хафа булдим. Халқдаги соддалик, тупорилик жўнгина нарса эмас. Канча-қанча доноликлар яширинган унинг замирида.

Ўнлаб Юсуф Ялангтўшлар, юзлаб Ялангтўшлар керак ҳали ўзбегим юраги кабатларидаги туйғуларни оламга курсатиш учун!..

IV

*Бош яланг ва оёқ яланг бир пиёда мусофир
Хижоз карвони билан Қўфадан келиб бизга
кушилди... Унинг ҳеч нарсаси йўқ эди, лекин
виқор билан қадим ташларди.*

*Туя минган бойлардан бири унга деди: «Эй
дарвиш, қаёққа борасан, йул оғир, йўл машақ-
қатига бардош беролмай улиб кетасан, қайт ор-
қангни». Дарвиш унинг гапига кулок солмай
йулида давож этаверди. Карвонимиз Наҳлаи
Махмудга етканида бояги туя минган бой олам-
дан утди. Дарвиш унинг ўлиги тепасига келиб
деди: «Мен пиёда юриш машаққатидан ўлмади-
му, сен нортюда юриш роҳатидан улдинг!»*

Шайх Саъдий. Ҳикоят.

...Саҳнада янги бир актёр пайдо булди. Сал-пал муваффақият ҳам қозонди у дейлик. Хўш, нима бўпти? Йўк! Дарров шов-шув кўтаришади. Газеталарга ёзишадди. Йўқ сифатларини топишади. Бундай қилмаслик керак-да! Санъат йўли, санъат довоилари... э-ҳе...

Санъаткор ҳамма қийинчиликларни кўриши керак, ҳис қилиши керак. Сиртдан тинч кўринса-да, ичдан дарёдай тўлғаниб турсин. Уни бирданга чўққига чиқариб кўйиб булмайди. Шундай қилинса, оғзига келганини айтиб бақираверади. Чиксин ўзи. Тирмашсин, изтироб чексин, озгина ютуғидан ҳам олам-олам қувонч олсин. Чўққининг узидан ҳам кура унга чиқиш йўлидаги курашлар, заҳматлар, изтироблар ҳақиқийдир.

Баҳор. Киши юрагига сиғмаётган ҳиссиётлардан ҳаприқиб кетади. Шукур оға Қорасув массивидаги ҳовлиси дарвозаси олдида тик турганча бир қўлини чўнтагига суқиб сигарет чекарди, бепарводек куринарди. Айни пайтда қалбида яхши, бўлиқ бир гап етилаётганга ўхшарди. Бир оз паршонхотир:

— Қара, кўряпсанми?— Кечкурунги офтобнинг тигдай нури тушиб турган ариқ бўйига ишора қилди у.

Ўт-ўланлар...

Ҳеч нарсага фаҳмим етмади.

— Яхшироқ қара, қурибди!

Дарҳақиқат, тигиз усган ўт-ўланларнинг бир қисми қуриб-қовжирай бошлаганди.

— Ҳа, қурибди!— Шукур оға таассуф билан бош чайқади. — Қуёш нури ҳаддан зиёд кўп текканидан...

Нима демоқчи бўлаётганини англадим.

— Пуғ-э, Шукур оға, бошқа нарсадан қуриган кўринади.

— Хуп деявер. Томири нимжон, офтобга дош беролмаган...

У ўз фикрининг тасдиғини топганиданми, бошқа нарсаданми. билмадим, Ялангушона самимий кулди...

...Санъаткорда иккинчи нафас бўлиши муҳим. Узоқ масофага чопаётган аскарлар учун қанчалик зарур бўлгани каби. Биринчи нафасдаёқ бўғилиб, йиқилиб, майда-чуйда уй-хаёлларга андармон булиб қолмаслик керак.

...Санъаткорга ҳаммавақт оғир. Уни тушунишмаганда, ижод қилолмаганида. Асабийлик бошланади ана шунда. Осон булганда ижод аталмасди-да!

Уйга толади.

Шукур оғанинг сукутидан кишининг кўз ўнгида ғалати манзаралар жонланади. Манзараларким, унинг фикрларининг жонли сувратидай...

Кун тепада. Қиздиради. Пешонангдан, юзларингдан оқаётган ҳовуч-ҳовуч терларга оёғинг остидан кўтарилаётган чанг чиппа-чиппа ёпишади. Қоп-қорайиб қолади.

Бу йўл сарҳадлари ўрмонларгами, кўм-кўк арчалари томиридан булоқ-булоқ сувлар тошиб қайнаётган пок туйғулар гўшаси—юксак тоғларгами ёхуд на бошию на охири кўринадиган ҳалокат саҳросигами, чангалзоргами, туташлиги ноаён.

Осмон ҳамишагидек. Қуёш ҳамишагидек. Бармоқлари учида тилларанг жило — Қуёш ёғдулари ўйнаётган дарахтлар ўша-ўша. Санъаткоргина ёлғиз юрагини қуёшу осмонга, дарахтлару гнёхларга бўлиб-бўлиб бергунча бошқача ҳолатларда, бошқача туйғуларда кетиб боради. Баъзан ўзини аскарларга қиёс этади. Аслида аскарларда ўзгачароқ. Улар ўн-ўн беш чақиримни белгилаган фурсатда босиб ўтишолмаса, эртасига яна югуришади. Уларнинг ою юлдузлар билан ҳам ишлари бўлмайди.

Юрак биринчи марта азобга ташланганида қўрқоқ вужуд уни тезроқ олиб кетишга ҳаракат қилади: «Тамом, силлам қуриди, бир коп суякман энди. Кетайлик яхши-си. Бизга нима зарурати бор..»

Ана шунда иккинчи нафас очилмаёқ ортга қайтадилар. Ҳаммаси барбод бўлади Шармандалик пешонасига ёзилмайди. Мерос ҳам эмас у.

Шармандалик Виждон ва Руҳни азобга қолдириб, юракнинг устига минг йиллик «қолдиқ туйғулар»дан (М. Ю. Лермонтов) тош бостириб, вужуд оғриғига таслим бўлишдир.

Жангчи оёқлари кабараетганига, терилари шилинаётганига қарамай чопади, югуради. Қифтидаги масъуллик олдида ҳар қандай вужуд оғриқлари арзимасдир. Жангчи ўн икки чақиримни уз вақтида босиб ўтолмаса ҳалок бўлади. Узи учун яшаб, ўзи учун ўладиганларнингина вужуд оғриқлари олиб кетади.

Жангчилар ўзлари учун ҳалок бўлишмайди.

Дарахтлар, гнёҳ, тупроқ учун; беғубор эсанг шамол, маъсум аёл — она, сингил дея яшайди улар. Зил-замбилдек оғирлашган оёқларини зўр-базўр судраб боса-

ётган заҳматкашларга табиат куч бағишлайди. Иккинчи нафасни ато этади.

«Ёзувчилар баъзан театр биноси атрофида айланиб-айланиб, ичкари киролмай кетишади», — дейди Шукур Бурҳон киноя билан.

Бу «Сикстин мадоннаси»дан тортиб Левитаннинг бетакрор манзаралари акс этган асарлари юзасига чанг кўришга ухшайди.

Чанг, чанг...

Ва оҳиста тегизилган бармоқлар. Бармоқлар таажжуб билан тегизилгану дарров тортиб олинган. Кимнингдир ўта назокати, кимнингдир ўта қуполлиқидан чанг пардалари қаватма-қават бўлиб бораверган. Кимдир болтасини қўйиб, кўзойнагини излаб кетганга ухшайди...

Йўлга чиққан одам бармоқларидангина эҳтиёт бўлади...

Тасаввур этинг, бир гуруҳ аскар кенг майдонга чиқиб чопи кетиши. Уларни ҳар қадамда кузатиб туришади. Ҳатто алоҳида қўйилган одамлар ҳам бор. Энг ожиз одам ҳам биринчи нафасда чопи олади. Шу боис, йнгирмата биринчи санъат намунасида озми-кўпми нималарнидир топамиз. Уч-тўрт чақиримдан сўнг ҳолсизлик, парокандалик бошланади. Кимдир юк машинасига чиқиб олишни кузляпти, кимдир йўлини қилиб масофани қисқартирмоқчи. Жангчилар мажолсизларини елкаларига кутариб кетишади.

Санъаткорлар-чи?

Кимнидир елкада кутариб ёхуд кимнингдир елкасида утириб кетиш уларга манфаат келтирмайди. Жанг майдонида ҳамма нарса очиқ-ойдин: бугун сен кўтармасанг, эртага ўзинг илтижоли боққанинча ерда ётишинг мумкин. Санъат майдонида эса кўп нарсалар хуфёна.

Парокандаликдан сўнг қолганлар иккинчи нафас билан кета бошлашади. Йўл барибир машаққатли, азобли. Л. Н. Толстой дастлабки пайтларда ёзиш учун қанчалик кийналган бўлса, кейинчалик ҳам шунчалик машаққат чекканини беҳудага эътироф этмаган ахир.

— ...Санъаткорларга ҳиммавақт оғир, — Шукур оғанинг сўзлари хаёлимдан нари кетмайди. — Нафаси қуриб-қовжираганида у бутунлай бу даргоҳни ташлаб кетади. Ҳаммасидан оғир шу. Иккинчи нафаси очилса-чи?!

Ўз йўлини топишга илк қадам бўлади!

Шукур оға ҳаяжонланиб, катта қизқиш билан футбол томоша қиларди.

— Ке! — У кузларини телевизор экранидан олмаган ҳолда менга жой курсатди. — Утир!

Ўйин тугагач:

— Ажойиб, ажойиб! — дея хитоб қилди.

Шукур оға майдонда қайси футболчи эмин-эркин, қайсиниси қисиниб-кимтиниб ҳаракат қилишларини берилиб кузатарди.

— ...Аброр билан «Бой ила хизматчи»даги Гофир родини галма-галдан ўйнаганмиз. Маннон Уйғур режиссёрлик қиларди. Саҳнага менми, Аброрми, ким чиқсам: «Юришни ўрган, саҳнада юришни ўрган!» — деб бизни тўхтатиб қўярди, гапиртирмасди. Эркин ҳаракат қила олиш жудаям муҳим. Ҳаракат фикрни туғдиради. Ана шундай!

«Ҳаракат фикрни туғдиради!»

Бу гапни бутун бир актёрлар мактабининг қўлла-масига айлантурса бўлади.

VI

Ўн ой элти онам-а,
Туғди элимга шухрат учун.

Олтинқўл биринчи ёдномаси

— ...Саҳнага чиқадиган куним бошқача бўлиб юраман. Эрталаб соат бешдан театрға бориб оламан. Саҳнада у ёқдан-бу ёққа юраман: ўйлайман, ҳаяжонланаман, юрагим қинидан чиққудек дук-дук ура бошлайди. Юрагинг ура бошладими, муваффақият қозонасан. Мана, Тешани олайлик. Ўзи яхши актёр. Нимадир етишмаётгандек туюлади унда. Бир кун саҳнага чиқишидан олдин тўхтатиб, беихтиёр қулимни кўксига, юрагининг устига қўйдим. Дукурлаб урмайди.

«Юрак уриши керак-да!» — дедим Тешага.

Ёқуб бўлса баъзан ўқишга берилиб кетади. Ўқимаслик керак-да! Берилиш керак! Ўйнаш керак!

...Театрға борсам, «Отелло»ни қўйишяпти экан! У-

ҳў! У-ҳў! Саҳнада Отелло, залда ярим одам гаплашиб ўтирибди. «Отелло»да-я!

Кейин Шукур оға Отелло ролини ўйнашга ҳатто ўзи жазм этмаганини, Аброр Ҳидоятовдан сўнг бу ролда саҳнага чиқиш аҳмоқликдек бўлиб туюлганини айтди. Аброр Ҳидоятов ҳақида сузлаб кетди. Шукур Бурҳоннинг Аброр Ҳидоятовга бўлган муҳаббати сингари улуғ муҳаббатни учратиш қийин. У дусту, устози... Ҳамиша, ҳамиша у ҳақда гапиради! Ўздан-узи бир оз хижолат чекаётгандек ҳам... Сабаби аён: камтарлик ва ўзига юксак талабчанлик!

— Аброр кетди-ю, санъатимиз катта йўқотиш қилди! — деди хўрсиниб.

...Ўзбек боласининг ҳаммасида Отелло қони бор. Бироқ, Аброр Ҳидоятовдек Отелло йўқ! У жазава билан ўйнарди. Қасаллиги бор эди. Юлий Цезарь, Достоевскийда — ҳамма улуғ одамларда бўлгани каби унинг ҳам руҳий касали бор эди. Саҳнада ўзини унутарди. У артистмас, даҳо эди! Отелло ролини ўйнайман деб, Отеллосифат бўлиб юрганимни кўриб:

— Шукур, Отеллода ўйнамоқчимисан? — деганди.

Юрагим така-пука бўлиб кетди. Йўқ, мен Абрордан ўтказа олмайманми, Отеллони ўйнамайман! Аммо, бу ролни палапартиш саҳнага олиб чиққан актёрни ҳам дўстимнинг ҳаққи-ҳурмати—кечирмайман!

Шукур оға хомуш тортиб қолди.

— Юр, маҳалла чойхонасига чиқиб келайлик, — деди урнидан туриб.

Чойхонада маҳаллага кимни раис қилиб сайлаш тўғрисида қизгин баҳс кетарди.

— Фалончини сайлаш керак, ичмайди! — деди кимдир.

— Йўғ-э, пистончи бўла қолсин, министрликда ишлайди.

— Ундан каттароқ одамлар ҳам бор қўямиз десак. Шукур оға миқ этмасди.

— Ўзингиз бир нима денг, Шукур ака, — деди ўрта ёшлардаги бир киши.

— Мен нимаям дердим, — Шукур оға қўлидаги хасни синдираркан, уларга бир-бир қараб чиқди. — Шундай раис сайлаш керакки, у министрми ёки оддий колхозчимми, академикми ёки оддий ишчимми — энг аввало инсон бўлсин!

Ҳамма уни маъқуллади: хижолат чекканлар ҳам, чекмаганлар ҳам.

Қайтишимизда гапдан гап чиқиб Шукур оға Шекспирнинг «Юлий Цезарь» трагедияси ҳақида сўзлаб қолди.

— Сиз трагедиядаги Брут ролини ижро этгансиз, — дедим унга.

— Ҳа-а, Брут энг катта образ. Унинг кўзларида Рим акс этарди!

Бенхтиёр Шукур оғага ўгириламан: ажиб бир ўхшашликни топаман. Ўз халқининг жону дили бўлган актёрнинг кўзларида ўзбек юрти, бу юртнинг ташвишу қувончлари акс этарди! Ўзбекистон акс этарди Шукур Бурҳон кўзларида!

VII

Бу мангу тошимдир.

Чакўл ёдномаси

Улуғ актёрнинг миллионлаб мухлислари, чеҳрасини кўрган заҳотиёқ ўз элу юртига, унинг кучу қудратига ишончи чандон ортадиган муҳибларининг юраклари зирқиради. Ўзбек халқининг шуҳратини оламга ёйиш учун ҳеч қандай сохта доно ва файласуфона гапларнинг ҳожати йўқ, унинг характерини, осмондай кенг, меҳмондўст юрагини содда, самимий сўзларда, хатти-ҳаракатларда кўрсатиб бериш кифоя эди.

Даставвал Абдулла Қодирий ана шундай санъаткор эди. Гарчанд у мавзуни «якин ўтмишнинг энг қора, ҳазин кунларидан» олган бўлса-да, биз Кумушбиби сиймосида ор-номус тимсолига айланиб кетган ўзбек аёлини кўрамиз. Бу аёлга замонлар чархи айланавериб-айланавериб, тараққиётнинг юқори поғонасига кутарилганда ҳам бани башарият тавоб қилса арзийди.

Санъаткор ҳақида гапириниш, унинг ижоди хусусида ҳукм юритиш анча хижолатли иш. Бу худди сени истамай турган кишининг эшик турмини бузиб киришига ўхшайди. Аксарият танқидчилар ва санъатшунослар ана шундай эшик турмини бузишга мойилдирлар.

Беқиёс шон-шуҳрат эгаси бўлмиш француз ёзувчиси Ги де Мопассан ҳақида дўсти Репар: «У ҳаётини биздан пинҳон тутарди», дейди. Мопассан шахсий ҳаётига, наинки шахсий ҳаётинга, ижодий ишига аралашмоқчи, ҳакамлик қилмоқчи бўлганларни судга беришдан ҳам тоймасди.

Қизиқ-да, ҳамма адабиётнинг, санъатнинг билимдо-ни деб санайди ўзини. Турли йўл-йўриқлар кўрсата бош-лашади баъзилари, кишининг жигига тегадиган масла-ҳатлар беришади.

Мопассан эса ўз асарини бевосита қалбининг бир парчаси деб билар, ришта-томирларга заҳм етказмай, эҳтиёткорона муносабатда бўлиш ҳар кимнинг ҳам қў-лидан келавермасди. «Қалбдаги миллату элат»нинг ти-лини тушунмоқ учун эса ўша ёзувчи кайфиятида бўли-ши лозим эди.

Адабий маҳаллада бир гуруҳ «ҳамма нарсани била-диганлар» бор. Улар ўз билимларини шундай такомил-га етказганларки, қаердан эшитишган, қандай ўрга-нишган — ҳайрон қоласан. Бундайлар ҳақида Федор Михайлович Достоевский ўз замонида «тирсаклари дои-мо йиртиқ ҳолда юради» деганди ва «Телба» романида «ҳамма нарсани биладиган» Лебедев образини улкан истеъдод билан чизиб берганди.

«Ҳамма нарсани биладиганлар»нинг бировга зарари тегмаётгандек кўринса-да, улар санъат, фан ниқоби остида иш кўришса оқибати фожиали бўлади. Бу ниқоб остида ҳақиқий башараларини беркитишнинг уддасидан чиққанлар ҳам талайгина. Улар қайси бош муҳаррир-нинг баланд курсидаги қайси мансабдорга қондош-қариндошлигнью қайси улуғ шахснинг қандай жабр-зулм-лар кўрганлигини беш панжадай билишади ва худди ана шу нарсани халқ оmmasига зарурий факт сифатида етказишдан ҳам тойишмайди. Улар яна таниқли одам-ларнинг «онлавий фожиалари» ҳақида тўлиб-тошиб га-пиришади, бошларини сарак-сарак қилишади, афсуслан-ган бўлишади. Бахт ёхуд бахтсизликларини ана шу мезон билан ўлчаб беришади. Мавриди келди, айтиш керак, ўлим тўшагида ётган актёр учун «Тошкент ҳа-қиқати» газетасида босилган «Актриса нега йиғлади?» мақоласи бениҳоя оғир бўлди. У одам наслдан ҳамма нарсани кутган бўлса кутгандир-у, бироқ, бундай сур-бетликни хоби хотирига келтирмагандир! Бу ҳали айт-ганимиздек, истамай турган кишининг эшик турмини бузиб киришининг ўзгинаси эди.

Шукур Бурҳон орамиздан кетди.

Хўш, улар бугун қандай бош кўтариб юришади? Виждон, орият, номус ҳақида сафсаталар сотгандан ав-вало бу азиз туйғуларни юракда гавҳар донасидек ас-раб-авайлаш керак эмасмиди? Улуғ шахсларни қандай-дир майда манфаатларга, ихтилофларга аралаштириш-

ни, ўшаларнинг қурбони қилиб юборишни халқ тарихи кечирмайди.

Шукур Бурхон орамиздан кетди

Ўша тун кўк тоқидан порлоқ бир юлдуз тушди-ю, тилларанг из қолдирганча қайларгадир маҳв булди.

Эртаси кун қишлоғимиздаги Полвон тоғани учратдим. У жўмард, танти эди. Халқ ривоятлариню афсоналарини куп билар, қушиқ айтганда ҳам эскичасига, «Катта ашула»лардан оларди.

— Жиян, шу-у Шукур Бурҳонга койил қоламан-да.— дерди у. — Боплайди! Юсуф Ялангтўш узимизнинг Эсонқул девкорга ўхшайди-я! Шу-у дейман, ўзиям халқим, элим деган одам-ов!

Оддий одамнинг оддий бу сузлари замирида дунёда инсон бўлиб яшаш, ўшанда ҳам Шукур Бурҳондек инсон бўлиб яшашга улкан ҳавас ёгарди.

Ҳақ гап шу.

1987 й.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Кунботардаги боғ	3
Эски арава киссаси	59

Хикоялар

Дунёнинг бетаяз иши	86
Елғиз одам	92
Икки тепалик	102
Оғрик	109
Қатта одамнинг дадаси	115
Қора туман	123
Ҳайкал	133
Ибоднинг янги куни	140
Шукур Бурҳон (Бадиа)	149

Фафур Фулом номдаги Адабиёт ва санъат нашри

Адабий-бадиий нашр

Шойим Бўтаев

КУНБОТАРДАГИ БОҒ

Қиссалар ва ҳикоялар

Муҳаррир М. Йўлдошева

Расмчи Ли Галина

Расмлар муҳаррири А. Қива

Техн. муҳаррир Т. Смирнова

Мусаҳҳиҳ Ш. Собирова.

ИБ 5599

Босмахонага 26.08.97 да берилди. Босилга 20.10.97. да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/₃₂. 2-нав. босмахона қоғози. Адабий гарнитур. Юқори босма. 8,82 шартли босма тобоқ. 10,0 нашр босма тобоғи. Жами 5000 нусха. 100 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 48—97 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Фафур Фулом чо мидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1- босмахонасида босилди. Тошкент, Сарбон, 1-Серк кўча, 2-уй.